

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Mohammad-Reza Djalili
Thierry Kellner

[100 Soruda]

İRAN

Bilge
Kültür • Sanat

Çeviren

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi <http://www.kitapci.com>

İran üzerinde uluslararası iki uzmanın kaleme aldığı bu eserde çeşitli sorularla İran ve İranlıları tanımaya yönelik çok önemli bilgiler edinilmektedir.

İranlılar kimdir? İran'ın ve İslam devriminin kısa tarihi... Devrim Muhafızlarının rolü nedir? İran'ın hâlihazırdaki yönetim sistemi nasıl işlemektedir? ABD ve İsrail İran'a silâh yardımı yaptı mı? İran'da yolsuzluk, eşcinsellik var mı? İnsan hakları ve kadınlara bakış nasıldır? İranlı ilk kadın ralli pilotu Lâle Sıddık yarışa katılabilmek için izni kimden aldı?

İran gençliğinin rahatsızlıkları nedir? Rap ve blues müziğine izin var mı? Uyuşturucu kullanımı patladı mı? İranlılar neden İran'dan kaçıyorlar? Fuhuş ve cinsellik ne durumda? İran'da ekolojik felâket yaşanıyor mu? Orta Doğu'da güç dengelerinde İran'ın yeri nedir? Neden İran Azerbaycan'a uzak, Ermenistan'a yakın? İran ekonomisi... İran nükleer dosyası... Ve nihayet İranlıların tercihi neden İstanbul? Türk-İran ilişkileri ne durumda, gelecekte neler olabilir?

Her ikisi de İran uzmanı olan Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kellner Orta Doğu jeopolitik satranç tahtasının pek sevilmeyen ama üstesinden de gelinemeyen dev ülkesine dair daha pek çok soruyu özlü şekilde cevaplandırmaktadır.

Mohammad-Reza Djalili, Cenevre Uluslararası Yüksek İncelemeler ve Gelişmeler Enstitüsü emeritus profesörüdür.

Thierry Kellner, Brüksel Serbest Üniversitesi (ULB) Siyasal Bilimler Bölümü okutmanıdır.

Yazarların yayınevimizde yayımlanmış *Yeni Orta Asya Jeopolitiği* (2009), *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi* (2010), *Arap Baharı Karşısında İran ve Türkiye* (2013) adlı kitapları bulunmaktadır.

YAYIN NO: 831

100 SORUDA İRAN

Mohammad-Reza Djalili – Thierry Kellner

Özgün Adı: *L'Iran en 100 Questions*

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sertifika No: 16228

1. Basım: Mayıs 2017

2. Basım: Şubat 2020

ISBN: 978-605-9521-31-4

Kapak: *Kenan Özcan*

Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*

Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*

Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul

Tel: (0212) 501 3019

Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

100 Soruda İRAN

MOHAMMAD-REZA DJALILI
THIERRY KELLNER

Çeviren
Dr. Reşat Uzman

İçindekiler

Giriş	9

TARİH

1 Persler kimdir?	15
2 Pers Devleti ne zaman zirvesine erişti?	17
3 Persepolis mirası tehdit altında mı?	20
4 İran Araplaşmış mıdır?	23
5 İran ne zaman şimdiki sınırlarına erişti?	25
6 Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın tutumu ne olmuştu?	27
7 Pers ne zaman İran oldu?	30
8 İran İkinci Dünya Savaşı'ndan kaçınabildi mi?	32
9 İkinci Dünya Savaşı'nın ilk büyük konferansı neden Tahran'da yapıldı?	35
10 Soğuk Savaş İran'da mı başladı?	37
11 Ajax Operasyonu tam olarak neydi?	40
12 1978-1979 devrimi neden "İslâmî" oldu?	42
13 İslâm Devriminin sebepleri nedir?	45
14 1979 rehine alma olayı devrimin kurucu eylemi mi olmuştur?	47
15 İran-İrak savaşının (1980-1988) sonuçları ne olmuştur?	49
16 "İrangate"nin altında neler yatmaktadır?	52

TOPLUM

17 İran çok yolsuzluk olan bir ülke mi?	57
18 İran neden doğumları teşvik eden bir politikaya dönmüştür?	60

19	İslâm Cumhuriyeti kadınlara hangi statüyü ayırmaktadır?	63
20	İran'da kadının durumu için nasıl bir gelecek var?	66
21	İnsan haklarında durum nedir?	70
22	İran'da eşcinsellik var mı?	73
23	Neden İran cinsiyet değişimini yüreklendirmektedir?	75
24	Neden İran'da uyuşturucu kullanımı bu kadar yüksektir?	77
25	Hangi sporlar geleneksel olarak İran'dan çıkmıştır?	80
26	Lâle Sıddık'ı tanıyor musunuz?	83
27	Neden İran gençliğinde böyle bir rahatsızlık var?	85
28	İran'da bir sivil toplum var mıdır?	87
29	İran'da ne kadar Afgan sığınmacı yaşıyor?	90
30	Yurt dışında ne kadar İranlı yaşamaktadır?	92
31	İran diasporasının özellikleri nedir?	94
32	İranlıların en çok seyrettiği TV programları hangileridir?	96
33	İran'da fuhuş var mı?	99
34	İran interneti mi geliyor?	101
35	"Çarşı"nın kozları nelerdir?	105

SİYASÎ SİSTEM

36	İran'daki iktidarın yapısı nedir?	109
37	Devletin gerçek başı kimdir?	113
38	Parlamento gerçekten bir rol oynuyor mu?	116
39	Devlet örgütünün ikileşmesi nasıl açıklanabilir?	118
40	Devrim Muhafızlarının rolü nedir?	120
41	İslâm Cumhuriyeti'nde aslında kim karar vericidir?	122
42	Siyasî güçler oyunu neye benziyor?	124
43	Yeşil Hareket'in yarını var mı?	126
44	Ülke dışında hangi muhalefet hareketleri vardır?	129
45	Hasan Ruhanî kimdir?	131

KÜLTÜR

46	İran sineması neden bu kadar başarılıdır?	135
47	İran'da çağdaş bir sanat var mıdır?	139
48	İran edebiyatı nasıl gelişti?	142

49	İranlı büyük efsanevî şahsiyetler hangileridir?	146
50	İran'ın geleneksel sanatları hangileridir?	149
51	İran mutfağı neye benzer?	152
52	İran bir ülkeden daha fazlası mıdır?	154

DİN

53	İran neden Şiî oldu?	159
54	İran Şiîliğin kutsal toprağı mıdır?	161
55	Bir Şiî-Sünnî dayanışması olabilir mi?	163
56	Bahaîler kimdir ve neden baskı altındadır?	164
57	Zerdüştlüğün İran'da bugün hâlâ bir yeri var mıdır?	166
58	İran'da Yahudi var mı?	168
59	İran'da Sünnîliğin yeri nasıldır?	171
60	Dinî azınlıklara iyi muamele ediliyor mu?	173

JEOPOLİTİK MESELELER

61	İran nükleer meselesi nasıl çözüme kavuştu?	177
62	14 Temmuz 2015 nükleer anlaşmasının en önemli noktaları nelerdir?	185
63	İran ABD ile ilişkilerini düzeltmeyi istiyor mu?	188
64	İran ile İsrail uzlaşmaz düşmanlar mıdır?	191
65	İran Filistinli İslâmcı hareketleri destekliyor mu?	196
66	İranlılar ile Araplar birbirlerini nasıl algılıyorlar?	199
67	Tahran gerçekten Hürmüz Boğazı'nı kapatabilir mi?	201
68	Rusya İran için güvenilir bir ortak mıdır?	203
69	Neden İran Pekin ile yakınlık bağları kuruyor?	205
70	İran yüzünü Asya'ya mı döndürüyor?	208
71	İran neden Afrika ile ilgilenmektedir?	210
72	"Arap Baharları"nın İran üzerindeki sonuçları nelerdir?	217
73	Şiî hilâli bir efsane mi?	220
74	İran-Suudi Arabistan: yeni bir soğuk savaş mı?	223
75	Irak İran'ın gölgesinde mi yaşıyor?	226
76	Hindistan İran'ın önemli bir ortağı mıdır?	229
77	Azerbaycan ile ilişkiler neden zor olmaktadır?	232
78	İran İslâm Cumhuriyeti Hristiyan Ermenistan ile neden sıkı ilişkilere girmektedir?	235

79	Hint Okyanusu ve Kızıldeniz İran'ın yeni nüfuz alanları mıdır?	237
80	İran Afganistan'da nasıl bir oyun oynuyor?	240
81	İran neden Latin Amerika'da macera peşinde koşmaktadır?	244
82	İran büyük bir askerî güç müdür?	247

EKONOMİ

83	İran ekonomisinin modernleşmesi ne zaman başladı?	253
84	İran'da ne zaman petrol bulundu?	255
85	İran otuz beş yıl öncesine göre daha mı zengindir?	257
86	İran, çöküş hâlinde bir enerji devi mi?	259
87	Yaptırımların İran ekonomisi üzerindeki etkileri neler oldu?	262
88	İran'ın güncel kaynakları nelerdir?	265
89	14 Temmuz 2015 anlaşmasından sonra İran ekonomisi için gelişmeler nasıl olacaktır?	267
90	İran ekolojik bir facianın tehdidi altında mı?	270

İRAN'IN AVRUPA VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ

91	İran-Avrupa ilişkisi önemli midir?	277
93	Neden Napolyon İran'la ilgilendi?	283
93	Fransız gezginlerin yazdıkları İran'ın tanınmasına katkı sağlamış mıdır?	285
94	Fransa ile İran arasında karşılıklı kültürel etkiler var mıdır?	288
95	Neden Humeynî 1978'de Fransa'ya sığınmayı tercih etti?	293
96	Fransız aydınları İslâm Devrimini nasıl karşıladılar?	296
97	Tahran-Londra: bulunması zor bir huzur mu?	299
98	Tahran'ın diplomasisinde Almanya'nın tercihli bir statüsü bulunmakta mıdır?	304
99	Çağdaş İran tarihinde İstanbul şehri hangi rolü üstlenmiştir?	309
100	İran ile Türkiye müttefik midirler? Yoksa rakip mi?	313

Giriş

İran hem büyülüyor hem endişe veriyor. Tarihi, kültürü, manevî dünyası ile büyülüyor. Saçtığı ışıklar topraklarının çok ötesine yayılan büyük filozofların, mutasavvıfların ve şairlerin vatanı olan İran aynı zamanda sanatların ve fennin de merkezidir. Minyatürcülerinin, hattatlarının, dokumacılarının, kuyumcularının, bakırcılarının, seramikçilerinin, camcılarının, ince marangozlarının, musikişinaslarının olduğu kadar hekimlerinin, matematikçilerinin, coğrafyacılarının, gök bilimcilerinin... sayısını tespit etmek pek mümkün değildir. Mimarları ve inşaatçıları, diğerlerinin yanı sıra Persepolis, İsfahan Şah Meydanı, Tebriz Göy Mescidi veya Yezd'deki rüzgâr kuleleri gibi dikkat çekici bir miras bırakmıştır. Bahçıvanları, Yezd'deki Devletabâd veya Kâşân'daki Fin bahçeleri gibi yarı kurak bölgelere özgü, bütün Akdeniz çevresinde ve Asya'da örnek alınan geniş havuzlar, kanal şebekeleri ve bitkilerin ahenkli karışımı ile kendine hâs bir üslûp yaratmışlardır. İran'ın kültürel parlaklığı sadece eski geçmişinde yer almamaktadır. Bugün de sineması en fazla ödül alanlar arasında, fotoğrafçıları şöhretli ve hatta resim, heykel, seramik, grafik sanatlarda yahut video sanatında bile İranlı sanatçılar dünya sahnesinde varlıklarını göstermektedirler.

Bununla birlikte otuz beş yıldan fazladır İran düşünüyor, şaşırtıyor ve endişelendiriyor. Büyük dönemeç

1979 Şubat'ında İslâm Devriminin zafere erişmesiyle oluştu. Kanlı temizlikler, adaletten çok, iş bitirici davranan mahkûmiyetler veren devrim mahkemeleri... vb. ile yeni rejim çok kısa zamanda hoşnutsuzluk uyandırdı. Birkaç ay sonra, Amerikan Büyükelçiliğindeki diplomatların diploması tarihinde hiç görülmemiş bir şekilde rehin alınmaları, tutuklu kaldıkları dört yüz kırk dört gün boyunca uluslararası topluluğu tam anlamıyla şok etmişti. Bu arada, 1980 Eylül'ünde Saddam Hüseyin İran'a saldırdı. Irak ile olan savaş, sekiz yıl boyunca yüz binlerce ölüye mal olacak, Basra Körfezi kaynaklı petrol ikmalini tehdit edecek ve beklenildiğinin aksine Tahran İslâmcı rejiminin muhalefeti bertaraf ederek temellerini sağlamlaştırmasını sağlayacaktı. Bu çatışma devrimin ihraç edilmesine de yol açtı: Tahran'ın en önemli müttefiki hâline gelen Suriye'nin yardımıyla 1982'de Lübnan Hizbullahı kuruldu. Savaş henüz bitmişti ki Humeynî 1989'da, *Şeytan Ayetleri*'nin yazarı Salman Rüşdî'ye karşı fetvasını yayımladı: lânetleme birdenbire uluslararası bir iddia hâline geldi ve dünya İran'ın farklı düşünmeye cesaret eden herkesi vurmaya hazır olduğunu idrak etti.

Humeynî öldükten sonra devrimin Yüce Rehberliği makamına gelen halefi Ali Hameney'in döneminde insan hakları ihlâlleri daha da arttı. Rafsancanî'nin başkanlığının faydacılığı ve rejimin "Fransız devrimi termidor" dönemindeki gibi dönüşüm ve toplumun açıklığa kavuşma ümitlerini uyandıran Hatemî'nin reformcu ara döneminden sonra muhafazakâr Mahmud Ahmedinejad'ın seçilmesi yeniden uluslararası topluluğu şaşkınlığa boğdu. Uluslararası kamuoyu, daha önce Humeynî'de görülen, ama aniden inkârcı bir boyuta bürünen İsrail karşıtı söylemin ağırlaşmasıyla kaygılandı. Tablo daha ağır olabilir miydi? Ahmedinejad'ın 2009'da hileli biçimde yeniden

seçilmesi, arkasından yüz binlerce İranlıyı seferber eden Yeşil Hareket ve zorla bastırılması durumu daha da vahim hâle soktu. Bütün bunlar, Afganistan ve Irak'ta Tahran'a hasım olan rejimleri yok eden Washington'un dolaylı olarak teşvik etmesiyle İran'ın bölgesel güç olarak yükselişi aynı zamana denk gelmektedir. Bütün bunları taçlandırırçasına 2002'de nükleer mesele başladı: uluslararası topluluk için bir bulmaca, bitmek bilmeyen bir İskandinav efsanesi ve 2013'te ılımlı Hasan Ruhanî'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesinin arifesinde zirvesine erişen ve tekrarlayıp duran bir kriz oldu.

Başkaca endişe kaynakları olabilir miydi? En derin sebep hiç şüphesiz bizzat rejimin kendisinden kaynaklanıyordu. İslâm Cumhuriyeti, siyaset ve dinin tehlikeli bir şekilde iç içe geçtiği, hiçbir özgürlüğü garanti etmeyen ve ekonomik gelişmeyi frenleyen tuhaf bir nesne, çelişkiler yumağıdır. Gerçekten de özgürlük rejimin hayatta kalmasını tehdit edecek, ekonomik gelişme ise İran'ı yükselen bir ülke hâline getirecek, bu da onu dünyaya açılmaya mecbur kılacaktı; oysa bu da İslâmcı iktidar için tehlikeli bir gelişmedir. Bugüne kadar gerek siyaset, gerekse ekonomi alanında kendini yenileyemeyen İran rejiminin, uluslararası alanda doğurduğu ardışık krizlerle beslenen bir çeşit sürekli devrime sığınmaktan başka çıkış yolu kalmamış gibidir. Bölgesel ve uluslararası düzeyde itirazlar bu oyuna katkı sağlamakta, bu arada içeride basın kuruluşları üzerinde kurulan acımasız kısıtlama, siyasî baskıyla ve değişmeyen bir toplumsal denetimle birleşerek iktidarın yerinde kalmasına katkıda bulunmaktadır.

İşte bu 100 soru İran'ın karmaşık durumuna bir aydınlatma getirmeyi amaçlamaktadır. Sorular düşünce yolları getirmekte, okuyucunun bu iyi tanınmayan ülkenin sayısız görünen yüzleri üzerinde kendi düşüncesini

oluşturmasına ilişkin anahtarlar sunmaktadır. Eserde çok geniş bir saha yelpazesi ortaya konmaktadır. Sekiz ana tema işlenmektedir: tarih, toplum, siyasî sistem, kültür, din, jeopolitik meseleler, ekonomi ve İran'ın Türkiye ve Avrupa lkeleriyle ilişkileri. Söz konusu 100 sorunun her biri zl bir şekilde işlenmiştir. Burada benimsenmiş olan biçim, okuyucuya hem kesin, hem açıklayıcı ve hem de birleştirici bir görüş açısı sunmayı öngörmektedir.

TARİH

Persler kimdir?

Persler ve Medler, İ.Ö. II. binyılda, muhtemelen Rusya'nın güneyinden ve Orta Asya'dan gelip İran platosuna yerleşen Hint-Avrupa halklarından. Göçlerinin sonunda Persler Basra Körfezi'nin kuzeydoğusunda yer alan (Antik Çağ'ın Persid'i veya şimdiki Fars bölgesi) Elam ülkesine (ülkenin güneybatısında, Irak ile Basra Körfezi sınırlarında, şimdiki İran eyaleti Kuzistan eyaleti) sırtını dayamış bir toprak parçasına yerleşirken, Medler platonun daha kuzeybatısında, Zagros sıradağlarının yakınında toplanmışlardı. İşgal ettikleri topraklarda Medler gibi Persler de giderek güç kazandılar. İ.Ö. VII. yüzyılda Medlerin kurduğu imparatorluk güçlü Asur İmparatorluğu'nun (başkenti, Irak'ın kuzeybatısında Ninova) yıkılmasında sonuç verici bir rol oynayacak ve Krezüs'ün Lidya'sı (Anadolu) ile Babil gibi diğer komşularıyla rekabete girecekti. Ama 552'de Pers Devleti, Medlere başkaldıran ve onları yenmeyi başaran, "Büyük" olarak nitelendirilen II. Keyhüsrev'in (Kiros, Kuroş) zamanında bağımsız bir krallık oldu. İ.Ö. 550'de Ahameniş Pers İmparatorluğu (kurucu kabilenin adından) oluştu ve Medya onun içinde bir satraplık (eyalet) hâline geldi.

Eski Yunanca hê Persis denen Pers, eski Farsçada Pârsa, orta Farsçada Pârs ve Arap istilâsından sonra modern Farsçada Fars ülkesi anlamında Antik Çağ Yunanlılardan

miras kalan düzdeğişmece (mecaz-ı mürsel) bir yer isimidir. Dil konusuna gelince, Babil ve Elam dilinin dışında Ahamenişler eski Farsça denilen dili kullanıyorlardı; buna ait köşeli yazıtlar Behistûn ve Persepolis anıtlarında yer almaktadır. Eski Farsçadan sonra Sâsânî dili orta Farsça veya Pahlavi dili olacak, bu dil Arap istilâsından sonra da kullanılmaya devam edecek ve IX. yüzyıldan itibaren yeni Farsçanın oluşumunu etkileyecekti.

Pers Devleti ne zaman zirvesine erişti?

Güney İran'a (şimdiki Fars eyaleti) yerleşen Pers halkı Büyük Keyhüsrev (Farsça *Kuroş*) döneminde, İ.Ö. 550'ye doğru Ahameniş Pers İmparatorluğu'nu kurmak üzere atılım yapıyordu. İnsanlık tarihinin bu ilk dünya imparatorluğu, Perslerin kısa zamanda üzerlerinde egemenlik kurduğu Medler ile Babillilerin birleşik kuvvetlerinin ezdiği Asur İmparatorluğu yıkıntıları üzerinde kuruluyordu. Keyhüsrev ve çocukluğu etrafında Musa'nın gibi efsaneler gelişmişti –doğumunda ölüme mahkûm edilmiş ve kurtulmuştu. Mezarı, Ahamenişlerin ilk başkenti Pasargâd'da görülebilir. Keyhüsrev aynı zamanda, 1879'da Babil'de bulunmuş olan ve bugün British Museum'da sergilenen meşhur "Keyhüsrev (Kiros) silindiri" ile de tanınmaktadır. Bu belge ilk "insan hakları anayasası" olarak da zikredilir. Oğlu Kambises imparatorluğun sınırlarını Mısır'a kadar genişletti, ama ordularını çok uzaklara gönderdiğinden askerlerinin bir kısmı Herodot'a göre bir kum fırtınası sırasında can verdi. Bu kaybolan ordunun kalıntılarının araştırılması günümüz arkeolojisinin çabalarından birisidir.

İmparatorluk zirvesine I. Daryûş'un (Darius) [İ.Ö. 522-486] hükümdarlık döneminde erişti. Daryûş'un iktidara gelişi ve fetihlerinin hikâyesi Behistûn'da kayalık bir bayır üzerine kazınmıştır. 1835'te çözülen, üç ayrı dilde (eski

Farsça, Elamca ve Akadca) aynı şekilde yazılmış olan bu önemli metinler, Reşid'de (Rosetta) bulunan Mısır hiyeroglifleri neyse çivi yazısı bakımında da aynı değerdedir. Bu çok kültürlü imparatorluk özellikle güçlü silâhlı kuvvetlere, etkili bir yönetime -ödeyecekleri vergiler merkezî otorite tarafından belirlenen satraplıklara bölünmüş arazi-, uluslararası bir ticarete, gelişmiş tarım tekniklerine, deniz sahalarının kontrolüne, krallık yollarının oluşturulmasına, dikkat çekici bir posta sistemine ve dünyaya hükmetme eğilimli emperyal bir ideolojinin varlığına dayanmaktaydı. İmparatorluk dili olan Aramca dönemin *lingua franca*'sı olacaktı. Bu imparatorluk bütün Orta Doğu'ya, Mısır ve Kızıldeniz'e, Akdeniz -Kıbrıs gibi- ile Ege denizi adalarına egemendi. Ayrıca Kafkasya ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanıyor, Tuna nehri dış sınır olmak üzere Balkanların bir kısmını, bugünkü Kazakistan'ın güneyine kadar olan Orta Asya'yı, Afganistan ve Pakistan'ı da içine alıyordu. Genişliği ve ömrü bakımından (İ.Ö. 550-330) Pers Ahameniş İmparatorluğu Antik Çağ tarihinde ancak Roma İmparatorluğu ile karşılaştırılabilir. Bugün dahi Persepolis'te ziyaret edilebilen muhteşem harabeleri, Nakş-i Rüstem kraliyet mezarları kabartmaları veya Louvre veya British Museum'da sergilenen Ahameniş tarzı gösterişli kuyumculuk parçaları imparatorluğun görkemini gözler önüne sermektedir. Daha sonra gelen ve Makedonyalı İskender tarafından yıkılan Part (İ.Ö. 250 - İ.S. 220), arkasından Sâsânî (226-641) Pers hanedanlarının hiçbiri bu ilk Pers İmparatorluğu'nunki kadar geniş bir toprağa hükmedememişlerdir.

Sâsânî hanedanına son veren VII. yüzyıldaki Arap istilâsından sonra, Antik Çağ Pers imparatorluklarının topraklarına denk üniter ve güçlü bir devletin oluşumunu görebilmek için Safevî İmparatorluğu'nun (1501-1722)

kurulmasını beklemek gerecektir. Safevîler, İslâm öncesi imparatorlukların orta kısmını içine alan daha daralmış bir toprağa hükmediyorlardı. Safevî hâkimiyetindeki İran, Şah I. Abbas döneminde (1558-1629) şimdiki İran topraklarından başka Basra Körfezi'nin her iki kıyısına, Mezopotamya'ya, Kafkasya'ya, Orta Asya'nın güney kısmına ve Afganistan'a egemen olarak zirvesine erişmişti.

Safevîlerin düşüşünden sonra Safevî ordusunun eski subayı Nadir Kulu Mirza (1688-1747) 1732'de ülkeyi yeniden birleştirdi ve Nadir Şah Afşar sanıyla kendisini Şah ilân etti. Afganistan'ı, Kafkasya'yı, Orta Asya'nın bir kısmını ele geçirdi ve 1739'da Hindistan'ın kuzeyini işgal etti. Asyalı büyük fatihlerin sonuncusu olarak hükümdarlığı katledilerek trajik bir şekilde sona erdi ve ölümünden sonra yeni imparatorluk kısa zamanda çöktü.

Çağdaş dönemde İran, Kaçar hanedanının saltanatında, başta Kafkasya'da Rus İmparatorluğu lehine, Afganistan'da da Herat şehrinin kesin olarak elinden çıkmasıyla (1856) önemli toprak kayıplarının yaşandığı bir çöküş dönemine girmiş oldu. 1925'te Pehlevî hanedanının iktidara gelişiyle birlikte İran'ın gücü, arzu edilen bir ekonomik çağdaşlaşma ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra giderek artan petrol gelirleriyle Rıza Şah saltanatında (1925-1941), sonra oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde (1953-1979) gelişerek toparlandı. Kaçar döneminde sabitlenen İran'ın toprak genişliği çağdaş dönemde hiçbir değişikliğe uğramadı. İran'ın gücü askerî alanda kendisini gösterdi. Muhammed Rıza Şah döneminde İran Orta Doğu'nun en mükemmel silâhlı kuvvetlerinden birine sahipti. 1971'de İngiliz birliklerinin Basra Körfezi'nden çekilişi ile 1979'da Muhammed Rıza Şah'ın düşürülmesi arasındaki zaman aralığında İran bütün Basra Körfezi bölgesinin en önemli askerî gücü olarak kabul edilmiştir.

Persepolis mirası tehdit altında mı?

Eski Yunanca “Perslerin şehri”, eski Parsîlisanında ve Farsçada *Taht-ı Cemşîd* denen Persepolis Ahemeniş İmparatorluğu’nun Susa, Ekbatan ve Babil gibi başkentleri arasında en itibarlı olanıydı. Gezici Ahemeniş Sarayı bu dört iktidar merkezi arasında dolaşıp duruyordu. Persepolis, Ahemeniş hanedanının beşiği Marvdaşt düzlüğünde, Şiraz’ın 70 kilometre kuzeydoğusunda yer alır. İ.Ö. 521 yılına doğru, I. Daryûş döneminde başlayan inşası altmış yıldan fazla sürmüştür. İmparatorluğun bütün eyaletlerinden (satraplıklardan) gelen işçiler ve ustalar 12,5 hektar üzerine uzanan bu taştan şehri yaratmışlardı. İşte bu bakımdan sarayın mimari üslûbu İmparatorluğun her bölgesinden alınmış çeşitli biçimlerin kendisine özgü karışımını yansıtır. İçlerinde, 1930’lu yıllarda bölgede kazılar yapan Ernest Herzfeld’in de bulunduğu bazı uzmanlara göre Persepolis idarî veya ticarî anlamda bir başkent rolü oynamamıştır. Şehir daha çok, tâbi bütün halkların temsilcilerinin Büyük Krala armağanlar sunduğu Nevruz (Yeni Yıl) kutlamaları çerçevesinde bir ihtişam dekoru olarak kullanılmıştır. Bu tören zaten Persepolis kabul salonu *Apadana*’nın merdivenleri üzerinde temsil edilmiştir –ve hâlâ görülebilir. Ama bu açıklama tarzına günümüzde itirazlar yapılmaktadır. Gerçekten de kil tabletler üzerinde kazınmış çok sayıda arşiv bulunması

şehrin Ahameniş yönetiminde merkezî bir rol oynadığını anlamaya imkân sağlamıştır. İ.Ö. 330 Ocak'ında Büyük İskender, hiçbir direnç görmeden şehre girdi. Orada dört ay kalacaktı. Geleneksel olarak İskender'in şehrin tahrip edilmesini başlattığına (belli başlı üç bina, *Apadana*, *100 Sütunlu Salon* ve *Hazine Dairesi*) inanılır, ama yıkımın şartları ve sebepleri hakkındaki görüşler farklılık gösterir. İskender, Pers Keyhüsrev'in (Kiros) Athena tapınaklarını yıktırmasının intikamını almak için Büyük Kralın sarayını bilerek ateşe vermiş olabilir mi? Yoksa sarhoş olduğu bir içki âleminin sonucu olarak mı davrandı? İntikam gerekçesini göz önüne almayan araştırmacılar oldukça fazladır. Bilinen tek kesin şey, Antik Çağ kaynaklarının belirttiği gibi sonradan pişmanlık duymuş olmasıdır.

XIV. yüzyıldan itibaren Persepolis sık sık Batılı seyahatçiler tarafından ziyaret edildi. Ama esas arkeolojik kazılar ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçek anlamıyla başlayacaktı. Bugün dahi kazılara devam edilmektedir. Kazı alanında çalışmış olan arkeologlar arasında Fransız Charles Chipiez, Georges Perrot, Marcel Dieulafoy ve André Godard sayılabilir. 1967'den 1977'ye kadar Şahbanû Farah'ın desteği ile düzenlenen Şiraz-Persepolis festivali Ahameniş şehrinin Batılı sanatçı ve kültürel çevrelerinde daha iyi tanınmasını sağlamıştır.

Persepolis'in yakın zaman tarihi, 1971 Ekim'inde üç gün boyunca devam eden kutlamalarla dikkati çekmektedir. Burada amaç Keyhüsrev tarafından Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunun iki bin beş yüzüncü yıl dönümünü kutlamaktır. Bu vesileyle Şah çok sayıda yabancı şahsiyeti davet etti, ne var ki bu anma törenlerindeki debdebe ülke içinde çok kötü algılandı ve yabancı medya tarafından ağır şekilde eleştirildi. Devrimden sonra, İslâm öncesi İran'a yapılan kuvvetli göndermelerin silmek

maksadıyla Ayetullah Halhâî, kendi İslâm devrim muhafızlarıyla Persepolis harabelerini buldozerlerle yıkmaya kalkıştı. Ama sahanın muhafızları araya girdiler. Şiraz halkı ve yerel yönetimler seferber oldular. Antik şehir son anda kurtarıldı. 1979'da UNESCO tarafından insanlık mirası içine dâhil edilen Persepolis kirlenmeden, toprak aşınmasından kaynaklanan bozulmalardan ve ziyaretçilerin geçişlerinden zarar gören hassas yerlerden biridir. Sahayı korumak için bir program yapılmaktadır. Fakat daha pek çok Ahameniş sitesi barındıran Pasargâd bölgesinde yapılan baraj ile Persepolis yakınlarındaki demiryolu inşaatları İran'ın tarihî mirasını savunanları endişelendirmektedir.

İran Araplaşmış mıdır?

İç karışıklıklarla kötü bir döneme giren ve Bizans İmparatorluğu ile sürekli bir rekabet sonucu zayıflayan Sâsânî İmparatorluğu 642 yılında Arap istilâcılar karşısında çöktü. Arapların ilk amacı ülkenin İslâmlaştırılmasıydı, ama bu süreç oldukça yavaş işledi. Perslerin çoğunluğunun İslâm'a dönmesi için X. yüzyılı beklemek gerekecekti. İran topraklarında yaklaşık iki yüzyıl süren Arap hâkimiyeti sırasında Arapça, İmparatorluğun resmî dili olarak kabul ettirildi. Çok sayıda Pers âlim, şair ve düşünür, VIII. yüzyıldan itibaren Arap edebiyatının gelişmesine katkı sağlayacak şekilde eserlerinde Arapçayı kullandılar. Bu olgu asırlar boyunca devam etti, çünkü Orta Çağ Hristiyan âlemi için kabul edilen Latince modeline benzer şekilde Arapça da İslâm âleminde *lingua franca* olarak kabul edilmişti. Ama İran'ın Araplaşmasında büyük zorluklar olmuştur. Altyapısı çok iyi işlenmiş ve kadim bir medeniyetten gelen İranlılar yeni dini kabul etmekle beraber ne kültürlerini, ne de lisanlarını kaybetmek istiyorlardı. Arap tarihçiler tarafından *Şu'ubiyya* ("Arap kabileleri" için kullanılan *kabâil*'e karşıt olarak "halk" anlamındaki *şu'ub*) olarak adlandırılan Arap olmayanların (Acemler) bu direniş hareketi, özellikle Abbasî halifeleri döneminde (750-1258) İran'da, yönetimin Taherîler ve Saffarîler gibi İran kökenli aileleri tarafından

uygulanan yarı-bağımsız bölgelerinde gelişti. Buhara'ya yerleşik olan ve İran platosunun kuzeydoğusunda yer alan Horasan bölgesini kontrol eden İranlı Sâsânî hanedanı döneminde (819-1005) direniş iyice yaygınlaştı. Sâsânîler tarafından yüreklendirilen İranlılar kendi aralarında öz lisanlarını kullanmaya devam ettiler. Saray büyük bilginleri çekerek Fars dili ve kültürünün yeniden doğuşuna katkıda bulundu. Bu yeniden doğuş, ülkeden gelen siyasi şahsiyetlerin desteği ve aydınlardan oluşan seçkinlerin etkileyici müdahalesi ile birleşmiş halkın iradesini yansıtmaktadır.

IX. yüzyılda yeniden ortaya çıkan yeni Farsça, Arap diliyle temas sonucu belirli sayıda dönüşüm geçirmişti. Yeni dinin uygulanması Arapça kökenli kelimelerin lisanı girişini sağlamıştı. Yapısının esasını ve söz hazinesini muhafaza etmekle birlikte Farsça artık Arap harfleriyle yazılır olmuştu; ama Farsçaya özgü sesleri verebilmek için bazı Arap harfleri değiştirilmişti (Arap-Fars alfabesi). Edebî ve ilmî eserler veren bu Hint-Avrupa dili, İran platosunun çok ötelere yayılarak, hızla İslâm âleminin ikinci lisanı hâline gelmişti. IX. ve X. yüzyıllarda Fars dilinin yeniden doğuşuna katkıda bulunmuş olan büyük şairler arasında, elli binden fazla beyit ile, efsanelerin tarih ile karıştığı, Arap istilâsına kadar İran'ın millî destanı *Şah-nâme*'nin yazarı Firdevsî (940-1022) de bulunmaktadır. Arapçaya gelince, XIII. yüzyılda İran'ın Moğol istilâsından sonra kullanımı giderek tamamen felsefi, ilâhiyat veya fıkıhla ilgili edebî eserlere münhasır kalmıştır. Dinî ortamlarda bugün dahi yerini muhafaza etmektedir. Günümüzde İran'da Arapça yalnızca Kuzistan eyaletinde ve Basra Körfezi kıyısında uzanan bölgelerde yaşayan az sayıdaki halk tarafından konuşulmaktadır.

İran ne zaman şimdiki sınırlarına erişti?

Günümüz İran'ı 1.648.000 km²'lik yüzey alanıyla (dünyada 17. sırada) on beş kadar ülkeyle sınırdadır. 7.500 km'lik sınırlarının 5.440 km'si kara sınırlarıdır. İran topraklarının belirlenmesi esas olarak XIX. ve XX. yüzyıllar tarihinin meyvesidir. Sınırlarının çizilmesi komşularıyla, daha çok hepsi XX. yüzyılda çökmüş olan Rusya, Osmanlı ve İngiliz İmparatorluklarıyla olan güç ilişkilerinin sonucudur. Bir başka ifade tarzıyla İran bugün, hepsi üç komşu imparatorluğun birinin veya ötekini parçalanmasından çıkmış genç ülkelerle çevrili eski bir ülkedir. Bu bakımdan bölgedeki diğer ülkeler gibi son zamanlarda toprak bölüştürülmesi sonucu oluşmamıştır. Şimdiki sınırları toprak genişletme arzusunun sonucu değil, kuzeydeki büyük komşusu Rusya'nın lehine kaybettiği toprakların çizdiği sınırlardır.

Kuzeyde İran kara sınırlarında Ermenistan, Azerbaycan ve Türkmenistan yer alır. Bu sınırlar, iki Rus-İran savaşı sonunda XIX. yüzyılda Rusya'yla yapılan anlaşmalarla belirlenmiştir. Batıda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkan Türkiye ve Irak ile olan sınırlar 1930'lu yıllarda akdedilen antlaşmalarla çizilmiştir. Bununla birlikte Şattülarap sınır nehri üzerindeki İran-Irak sınır uyuşmazlığı ancak 1975'te (Cezayir Antlaşması) çözülmüştür. Ama anlaşmazlık 1980-1988 İran-Irak savaşı sırasında yeniden alevlenmiştir. Doğuda Pakistan ile olan sınırlar XIX. yüzyılda

Londra ile yapılan müzakereler sonucu belirlenmişti. Nihayet Afganistan ile önce XIX. yüzyılda, sonra 1930'lu yıllarda yapılan anlaşmalarla Sistan bölgesinin sınırlarının çizilmesi ve Hirmand Nehri'nin sularının paylaşılması sağlanabilmiştir.

İran kıyı sahası kapsamında karasularının belirlenmesinde İran tarafından 12 deniz mili (22 kilometre) kuralı uygulanmaktadır. Basra Körfezi bölgesinde İran, 1969'tan 1975'e kadar kıta sahanlığının belirlenmesi maksadıyla Arap krallıklarının çoğuyla anlaşmalar imzalamıştır. Geriye, birbiriyle bağlantılı olarak İran-Kuveyt ve İran-İrak kıta sahanlığı sınırlamasını belirlemek kalmıştır. Basra Körfezi'nde Tahran'ın, değeri anlaşılmamış, on biri insanların yaşadığı on altı önemli ada, insan yaşamayan küçük adalar ve kayalıklar topluluğunu kapsayan bir ada sahanlığı da bulunmaktadır. Hürmüz Boğazı'nın batısında stratejik bir konumda bulunan Ebu Musa, Küçük ve Büyük Tomb adlarındaki üç adacık üzerinde 1971'den ve bu adacıkların İran tarafından yeniden ele geçirilişinden beri Tahran ile Birleşik Arap Emirlikleri arasında bir anlaşmazlık meselesi vardır. Çeşitli dönemlerde iki ülke arasındaki ilişkileri zehirleyen bu mesele şu an için çözümsüz görünmektedir. 1970'e kadar İran, Bahreyn takımadasını topraklarının ayrılmaz bir parçası, 14. Eyaleti gibi görüyordu. Bugün dahi, özellikle gerilim dönemlerinde Bahreyn meselesinin halli bazı İranlı siyaset adamları tarafından masaya getirilmektedir. Nihayet Hazar Denizi konusunda SSCB'nin çökmesinden sonra beş kıyıdaş ülke (İran, Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan) bu denizin hukukî statüsü üzerinde anlaşamadıklarından İran söz konusu ülkelerle kıta sahanlığı sınırlama antlaşmasını imzalamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın tutumu ne olmuştu?

Birinci Dünya Savaşı İran devletinin çok kötü bir anında patlak vermişti. Ülke 1906 ile 1911 arasında bir anayasal devrim yaşamış ve Ruslar 1911'de “düzeni sağlamak” üzere ülkeye müdahale etmişlerdi. Yeni hükümdar Ahmed Şah Kaçar daha tahtta sekiz günlük iken ülke üzerinde çok ciddi etkileri olacak Dünya Savaşı başlamıştı. 1 Kasım 1914 tarihinde Şah İran'ın “tarafsızlığını” ilân etti ama bunu sağlayacak imkânlara sahip değildi. Rus ve İngiliz kuvvetleri zaten İran topraklarında bulunurken, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ve Avusturya-Macaristan saflarında savaşa girmesi ülkeye, Osmanlılar ve Alman ajanları gibi başka aktörlerin de müdahil olmasına yol açtı. Böylece İran toprakları iki taraf arasında yeni bir muharebe alanı hâline geldi. 1914'ten itibaren Osmanlı kuvvetleri, yerel Kürt aşiretlerinin yardımıyla İran'ın kuzeyine girdi. Osmanlılar kendi denetimleri altında Mezopotamya'dan (geleceğin Irak'ı) hareketle ülkenin güneybatısında da faaliyet içindeydi. Ruslar 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra, 1918 ateşkesine kadar İran Azerbaycanı'nı işgal ettiler. Öte yandan Almanya, bitmek tükenmek bilmeyen İngiliz ve Rus müdahalelerinden dolayı bu iki emperyal güce karşı nefret duyan İran halkı nezdinde büyük bir desteğe sahipti. Ama Berlin'in İngiliz

kuvvetlerine karşı koyacak imkânları bulunmuyordu. Almanya daha çok İran'a göndermiş olduğu ajanlarıyla oyunu sürdürmek istiyordu; bunlar arasında yer alan Wilhelm Wassmuss "Pers Lawrence'ı" olarak biliniyordu; Almanların bir diğer manipüle ettiği konu Fars milliyetçiliği idi. Daha 1915'te Berlin'de İranlı milliyetçileri bir araya toplayan *Persisches Komitee* faaliyete geçmişti. İran topraklarında ise Alman ajanları farklı güçlerle işbirliği yapıyordu: Şah ile İngiliz taraftarı hükûmetine karşı çıkan millî savunma komitesine (*Komite-yi Defa-i Mellî*) bağlı milliyetçiler, Üçlü İttifaka yakın duran İsveçli subaylar tarafından yönetilen İran Jandarması ve o dönemde çok güçlü olan İran göçebe aşiretleri unsurları. 1915 sonunda Alman yanlısı güçler İran topraklarının büyük bir kısmını kontrol ediyordu, ama 1916'dan itibaren rüzgâr ters yönden esmeye başladı. Osmanlı ve Alman girişimleri karşısında Ruslar İranlı Kazak tugaylarını kullanmaya başladılar ve Tebriz, Kazvin ve Tahran'ı hâkimiyetleri altına aldılar, ayrıca İran'ın kuzeyine birlikler gönderdiler. Diğer yandan İngiltere 1914 Kasım'ından itibaren ülkenin güneyinde bulunan kuvvetlerini takviye etti ve İran'daki petrol çıkarılarını koruyabilmek için Osmanlı Mezopotamyası'ndaki Basra şehrini işgal etti. Londra İran'ın güneybatısında kendisiyle ittifak hâlindeki aşiretlere dayanıyor ve South Persian Rifles olarak adlandırılan, yaklaşık sekiz bin kişilik bir kuvvet oluşturunuyordu. Bu kuvvet ülkenin merkezinde yeniden bir askerî fetih hareketine girişmişti. 1917 Ekim Devriminden sonra İngilizler İranlı Kazakları ve Ruslar tarafından işgal edilmiş toprakların kontrolünü de üstlendiler. 1918 başında bir İngiliz birliği ülkenin kuzeyinde konuşlandı. Savaşın sonunda Rus İmparatorluğu'nun yok olması Londra'nın İran üzerinde tek egemen güç olmasına imkan tanıdı. Savaş sırasında

Rus ve İngiliz birlikleri Osmanlılarla olduğu kadar Alman ajanları ile bütün İran topraklarında Afganistan sınırına kadar onların destekçileriyle de savaştılar. İran Birinci Dünya Savaşı'nda büyük ölçüde bilinmeyen bir muharebe alanı olarak kalmıştır. Bununla birlikte savaştan çok kan kaybederek çıkmıştır. 1917 ile 1921 arasında savaş kurbanı, 1917'den 1918'e kadar süren açlık ve salgın hastalıklar (tifüs, 1918-1919'da İspanyol gribi) yüzünden yüz binlerce insan ölmüştür. Sadece Tahran'da üç yüz bin kişilik nüfusun elli bini ölecektir. Merkezî hükûmet artık doğrudan başkentten başka yeri kontrol edememektedir. Ülkenin durumu, 1920'lerin başında Rıza Han'ın (geleceğin Rıza Şah'ı) iktidarı ele geçirip Devletin otoritesini yeniden kurmasına kadar çok zor olacaktır.

Pers ne zaman İran oldu?

Antik Yunanistan'dan kaynaklanan bir gelenek sonucu bugünün İran'ı 1935'e kadar Batı dillerinde, Yunan kökenli bir isim olan "Pers" olarak tanınıyordu. Ama Farsçada (ve Türkçede) ülke her zaman "İran" olarak adlandırılmıştır. Aynı şekilde Pers (İran) dili uluslararası toplulukta "persan" olarak söylenmiştir. Bugün bazılarının yeniden moda hâline getirmek istediği "Farisî" terimi İran dilini tarif etmektedir.

Pers için adlandırma uzlaşmaları 1935'te değişmiştir. Rıza Şah, 20 Mart 1935 tarihinden (İran Yeni Yılı) itibaren ülkenin adının bütün uluslararası iletişimde "Pers" yerine "İran" olarak adlandırılmasına karar vermişti. Ülkenin tarihinde, bir önceki çöküş ve millî aşağılanma döneminden koparak yeni bir başlangıcı işaret etme söz konusuydu. Ayrıca halkının "aryan" tarafını vurgulayarak, halkı o dönemin zihninde Batı'ya daha fazla bağlamak da güdülen amaçlardan biriydi. Gerçekten de "İran" adı, "Persleri" tanımlayan etnik bir kelime olan "Arya"dan türüyordu. Böylece İran Dışişleri Bakanlığı Tahran'daki bütün yabancı elçiliklere bir hatırlatma notası göndererek ülkenin bundan böyle "İran" olarak adlandırılması gerektiğini bildirdi. Ne yazık ki "İran" İranlı olmayanlar için o dönemde biraz egzotik bir anlam taşıyordu ve tarihî Pers ile olan bağlantı pek çok zihinde kopmuş oldu. Bugün dahi

İran'ın tümüyle Antik Pers'i hatırlatıp hatırlatmadığı şüphelidir. Ama öte yandan, "İran" yerine "Pers" kelimesinin kullanılması anadili Farsça olmayan İranlılar (mesela İran'ın Türkçe konuşan halkları) alınganlık uyandırabilir; bu arada Avrupa dillerinde "İran" ile "Irak" arasında karıştırma söz konusu olabilmektedir. Aslında bu, "Erak" veya "Eragh" olarak telaffuz edilen Arapça Irak kelimesinin yaklaşık olarak harf çevirisinden kaynaklanmaktadır.

İran İkinci Dünya Savaşı'ndan kaçınabildi mi?

İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Pehlevî hanedanının kurucusu Rıza Şah on altı yıldır hüküm sürüyordu. 1920'li yıllarda Şah, ağırlıkları İran'ın kuzeyi ve güneyinde giderek hissedilen İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne karşı bir ağırlık merkezi oluşturmak amacıyla "üçüncü bir güç" olarak kabul edilen Almanya ile siyasî ve ekonomik ilişkiler kurmuştu. Berlin o sıralar İran ile Londra veya Moskova'yı karşı karşıya getiren çeşitli meselelerde aracı rolü oynuyordu. Hitler'in iktidara gelmesi Alman-İran iyi ilişkilerini değiştirmede. Alfred Rosenberg gibi bazı Nazi yöneticileri eski Pers'i de içine alacak bir nüfuz sahası hayal ediyordu. 1934'ten sonra III. Reich'in (Nazi Almanyası) İran'daki ekonomik rolünü güçlendirmek maksadıyla Almanya'nın pozitif imajını kullanacaklardı. 1939'da özellikle İran ile önemli ekonomik ilişkiler sürdüren Çekoslovakya'nın bir kısmının Almanya'ya bağlanmasıyla Berlin Tahran'ın en önemli ticarî ortaklarından biri olmuştu. İran'da Almanların varlığı (yaklaşık üç bin) ve Alman nüfuzu İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Avrupa'da 1939 Eylül'ünde çatışmaların başlaması İngiltere'yi hiç de rahatlatmayacaktı. Bununla birlikte ihtiyatlı davranan Rıza Şah savaşta İran'ın tarafsızlığını ilân etti ve İran kamuduyu daha çok Alman tarafına olsa da tarafsızlığı

sürdürmeye kararlı gözüktü. İranlılar 1939 Alman-Sovyet antlaşmasıyla hayal kırıklığına uğrasa da 1941 Haziran'ında III. Reich tarafından SSCB'ye karşı Barbarossa harekâtının başlamasıyla sevindiler. Sovyet kuvvetleri Hitler'in savaş makinesi tarafından ezilirken Londra, son derece nazari Nazi taraftarı bir "beşinci kolun" varlığıyla İran'ın Alman tarafına kayma ihtimalinden derin endişe duyuyordu. Üstelik III. Reich kuvvetlerinin Kafkasya'dan yarma yaparak İran topraklarını Basra Körfezi ve petrolü yönünde aşarak ilerlemesini öngörmek ve Hindistan'ı korumak gerekiyordu. İran topraklarının kontrolü altında petrol ikmalini güvence altına almayı ve SSCB'ye doğru askerî donanım aktarılmasını kolaylaştırmayı sağlıyordu. Bunun sonunda Churchill İran'da yaşayan Alman vatandaşlarının ülkeyi terk etmelerini sağlamak üzere Stalin ile anlaştı. Londra ve Moskova'nın verdiği ultimatom karşısında Rıza Şah, ayak sürmeye başladı. 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ın tarafsızlığını tam anlamıyla çiğneme pahasına yirmi bin İngiliz askeri ülkenin güneyinden girerken, kırk bin Sovyet askeri de İran'ın kuzeyini işgal etti. İran topraklarının bir kısmı İngiliz-Sovyet işgali altına girmiş oluyordu. 16 Ağustos 1941 tarihinde, işgalden üç hafta sonra Rıza Şah oğlu Muhammed Rıza Şah lehine tahttan feragat etti ve 1944'te daha sonra ölümüne kadar kalacağı sürgün yerine gitti. 1942 Ocak'ında İran, Büyük Britanya ve SSCB arasında üçlü bir antlaşma imzalandı. Antlaşma İran'ı "müttefik" ülke durumuna sokuyor, işgal kuvvetleri İran'ın toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini, birliklerinin varlığından kaynaklanan masrafları ödeyeceklerini ve özellikle savaşın sona ermesinden en geç altı ay içinde kuvvetlerini geri çekeceklerini taahhüt ediyorlardı. Bu antlaşma 1943 Aralık ayında doğrulanacaktı. Bu arada, 1942'de zaten ülkede bulunan

İngiliz-Sovyet kuvvetlerinin yanına Amerikan birlikleri de yerleştii. Öte yandan İran ABD'nin donanım kiralama sisteminden istifade edebilecekti. Savaş yılları boyunca İran'da, özellikle besin maddelerinin kıtlığından dolayı halk çok sıkıntı çekti. Bununla beraber İran Müttefikler için çok önemli bir rol oynayacaktı. Rıza Şah döneminde limanların ve karayollarının modernleşmesi ile karayolu ağının genişlemesi ve ayrıca Basra Körfezi ile Hazar Denizi arasında İran'ı kateden demiryolunun inşası sayesinde ülke, SSCB'nin sivil ve Amerikan askerî malzemesi ile ikmal edilmesinde ayrıcalıklı bir ulaşım koridoru hâline geldi. Kendi topraklarından transit geçen milyonlarca ton malzeme SSCB'nin savaşı sürdürme çabasında ve dolayısıyla nihaî aşamada Müttefiklerin zaferinde kesin etkili oldu. İşte bu dönemde genç Şah ABD ile ilişkileri geliştirdi. İki ülke arasındaki bu yakınlaşma İran taleplerinin bir sonucudur, ama aynı zamanda, savaş sırasında Orta Doğu'da yeni bir aktif politika gütmeye karar veren Washington'un da arzusu olmuştur. Tahran, 1979 İslâm Devrimine kadar Amerikan'ın Orta Doğu'daki stratejisinin en önemli dayanaklarından biri olacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk büyük konferansı neden Tahran'da yapıldı?

Tahran Konferansı 1943 yılının 28 Kasım'ından 1 Aralık'ına kadar sürdü. İlk defa Churchill ile Stalin bir araya geldiler. Tahran, Moskova'dan fazla uzaklaşmamak için her türlü teklifi geri çeviren Stalin'in dayattığı bir seçimdi. Stalin ile doğrudan ve dostane ilişkiler kurmayı arzu eden Roosevelt onun talebine boyun eğdi ve ilk havayolu seyahatini gerçekleştirdi. Müttefikler üç liderin gelişini konferansın başlamasından ancak üç gün önce İran tarafına bildirdiler. İran'a fethedilmiş bir ülke gibi davranıyorlardı, oysa 1943 Eylül'ünde Almanya'ya savaş ilân etmiş olan İran artık onların da bir "müttefikiydi" ve davetlilerin tam bir güvenlik içinde karşılanması için pek çaba sarf etmedi. Konferans süresince ülke tamamıyla dünyadan kopuk yaşadı. İran tarafı Tahran'ın seçilmesini gerçek bir şeref vesilesi yaparken üç lider genç Şah'ı hiç dikkate almadılar. Churchill, *2. Dünya Savaşı Hatıraları*'nın V. cildinde konferansa dört bölüm ayırmışken Şah'ın adını bile zikretmez. Kaldıkları süre içinde Şah'la son derece sıkı protokol kuralları içinde karşılaştılar. Olası bir Alman suikastı sebebiyle Üç Büyükler arasındaki görüşmeler esas olarak, Churchill'in hiç istememesine rağmen, Roosevelt'in ikamet ettiği Sovyet temsilcilliğinde ve daha az ölçüde tam karşıda yer alan İngiliz temsilcilliğinde

cereyan etti; bu arada Müttefikler Şah'ın bir sarayında toplanmayı kabul etmediler. Hiçbir İranlı yetkili en basit bir toplantıya veya en ufak bir akşam yemeğine bile davet edilmedi. Bununla birlikte üç lider gösterilen kabul ve güvenlik önlemleri bakımından genç hükümdara teşekkür etmeyi ihmal etmediler.

Konferansın içeriği doğrudan İran'la alakalı değildi. Hâlen sürmekte olan savaşla ilgili pek çok konu, özellikle Müttefiklerin Türkiye'nin kendi saflarında savaşa girmesi ve daha çok Avrupa'da ikinci bir cephe açılması tartışıldı. Amerikalıların ana hedeflerinden biri Sovyetlerin Japonya'ya karşı işbirliğini elde etmektir. Bu bekleyiş hayal kırıklığı yaratacaktır, zira Molotof ancak Aralık ayı sonunda Harriman'a Sovyet hükûmetinin Japonya hakkında sadece askerî istihbarat sağlamayı kabul ettiğini bildirecektir. İran konusuna gelince, Üç Büyükler, İran Parlamentosu'nun ezici bir çoğunlukla (% 86) onayladığı 1942 Ocak'ı üç taraflı antlaşmasını teyit ettiler. 1 Aralık 1943 tarihli "İran ile ilgili Üç Devletin açıklaması", 1942 antlaşmasını tamamlamaktadır. Müttefikler bu açıklamada İran'ın ortak düşmana karşı savaşta, ülke dışından SSCB'ye araç-gereç nakliyatını kolaylaştırarak yapmış olduğu desteği takdirle karşıladıklarını belirtiyorlardı. Üç devlet savaş yüzünden meydana gelen ekonomik sıkıntıları kabul ediyor ve İran hükûmetine ekonomik yardımlarını devam ettirmeyi uygun buluyorlardı. Savaşın sonunda İran'ın ekonomik problemleri Müttefiklerin önemli ölçüde dikkatini çekmeye devam edecektir. Nihayet Müttefikler savaşın sonunda İran'ın bağımsızlığını, hükûmranlığını ve toprak bütünlüğünü garanti ediyorlardı. Tahran'a güvence vermek ve İran millî çıkarlarını kollamak amacını güden bu açıklama İran başkentinde çok iyi karşılandı. Bununla birlikte savaşın sona ermesi hayata geçirilmesi son derece problemli olacaktır.

Soğuk Savaş İran'da mı başladı?

Avrupa'da savaşın sona ermesiyle birlikte İran'ın işgal altında tutulmasının hiçbir gerekçesi kalmamıştı. Tahran'da Müttefikler arasında yapılan konferans sırasında doğrulanan, 1942 Ocak ayında yapılan üç taraflı antlaşma uyarınca İran hükûmeti 19 Mayıs 1945 tarihi itibarıyla yabancı birliklerin İran topraklarını terk etmesini istedi. Amerikalılar kuvvetlerini 1945 Aralık ayında, İngilizler ise 1946 Mart'ında geri çektiler. Buna karşılık Sovyetler Kızıl Ordu'yu geri çekmekte gecikiyorlardı. Bu gecikme gerçek bir kriz yarattı, buradan "Azerbaycan meselesi" doğdu. Sovyetler İran topraklarının kuzeybatısını işgal ettiklerinden beri Azerbaycan üzerinde İran hükûmetinin kontrolünü yok etmişlerdi. İran'da 1941'de doğrudan Moskova'ya bağlantılı kurulan Komünist Partisi *Tudeh*'in (Kitleler) güçlenmesini teşvik etmişlerdi. Bu partinin yerel yöneticisi Cafer Pişevârî Azerbaycan eyaletinin bağımsızlığını ilân etti. 1945 Eylül'ünde *Tudeh* bölgesel teşkilâtını kapattı ve üyelerine, Pişevârî'nin başına geçtiği yeni parti, Azerbaycan Demokrat (*fergeh demokrat*) Partisi'ne katılma çağrısı yaptı. Bir halk milisi oluşturuldu, Tahran hükûmetinin memurları tutuklandı. Kızıl Ordu'nun himayesinde, yeni partinin merkez komitesinin yönetiminde kukla bir devlet olan Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti oluşturuldu. Bu olaylar, Washington

tarafından desteklenen Tahran'ı, yeni göreve başlamış olan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi önünde hükûmetine zarar verdiği gerekçesiyle Sovyet girişimlerini şikâyet etmeye zorladı. 30 Ocak 1946 tarihinde Konsey Tahran ile Moskova arasında doğrudan müzakereler yapılması yönünde bir karar çıkardı. Şubat ayında, İran hükûmetini yöneten siyasetin tecrübeli ismi, Kaçar soylusu Ahmed Gavam SSCB'ye giderek müzakerelere başladı. Sovyetlerin iki talebi vardı: Azerbaycan'ın özerkliğinin tanınması -Stalin İran Azerbaycanı'nda, İran'da Azerî milliyetçiliğini destekleyen Sovyet Azerbaycanı'nın yöneticisi Bağirov'un nüfuzunu arttırmasını istiyordu. Böylece sonuçta İran Azerbaycanı ile Sovyet Azerbaycanı birleşme yoluna girebilirdi- ve eski bir Rus ihtirası olan, İran'ın kuzeyindeki hidrokarbon kaynaklarını işletmek üzere Moskova'nın hisselerinin çoğunluğunu elinde bulunduracağı karma bir petrol şirketinin kurulması. Mart ayında Kızıl Ordu Tahran yakınlarındaki bölgeleri boşalttı. Buna rağmen İran Azerbaycanı'nda varlığını sürdürdü. İran bir defa daha meseleyi Güvenlik Konseyi'nin önüne getirdi. 4 Nisan'da iki ülke arasında, Kızıl Ordu'nun çekilmesini ve karma bir petrol şirketi kurulmasını öngören anlaşma imzalandı. İran-Sovyet petrol şirketinin kurulması yedi ay içinde İran Parlamentosu (*Meclis*) tarafından onaylanacaktı. Ama Meclis 11 Mart'ta dönemini tamamladı ve savaş sırasında kabul edilen bir yasaya göre yabancı birlikler ülkeden tamamen çekilmedikçe yeni bir seçim yapılamayacağı anlaşıldı. Gavam hükûmeti bu gerekçeyi öne sürerek, petrol üzerindeki anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için Sovyetlerin birliklerini İran topraklarından çekmesini istedi. 9 Mayıs'ta Kızıl Ordu çekilmesini tamamladı. 14 Aralık 1946'da İran ordusu İran Azerbaycanı'na tekrar egemen oldu. İran ordusu pek bir direnme ile

karşılaşmadı. Azerbaycan Demokratik Partisi'nin pek çok kadrosu bertaraf edildi. Pişeverî kaçtığı SSCB'de 1947'de öldü. 1947 Ocak'ında yapılan Parlamento seçimlerinde Gavam'ın Demokrat Partisi zaferle çıktı. Meclis petrol üzerinde yeni bir imtiyaza kesinlikle karşı çıkıyordu. Karma bir petrol şirketi kurulması hakkındaki İran-Sovyet anlaşmasının onaylanması Ekim ayında mecliste yapılan oylamada komünist milletvekillerine ait iki eksikle oy birliğiyle reddedildi. İran-Sovyet krizi Stalin için feci bir bozgun, hatta bir aşağılanmayla sona ermiş oldu. Azerbaycan meselesi İran-Sovyet ikili ilişkilerinin basit çerçevesini büyük ölçüde aşıyordu. Azerbaycan halkının İran ulusuna aidiyetini teyit etmesine rağmen Azerî kimliği duygusunun varlığını ortaya çıkaran bu olayın meydana gelişi ve uluslararası düzeyde yansımaları son derece önemli olmuştur. Bu mesele Washington ile Moskova arasındaki zıtlaşmanın iyice gerilmesine katkıda bulunmuştur. Bu bakımdan "Soğuk Savaş'ın ilk krizi" olarak nitelendirilebilir.

Ajax Operasyonu tam olarak neydi?

“Ajax”, İran’da gerçekleştirilen ve 1951 Nisan’ında demokratik olarak iktidara gelmiş olan dönemin İran Başbakanı Muhammed Musaddık’ı devirmeyi amaçlayan, CIA ile MI6’nın (Amerikan ve İngiliz Gizli Servisleri) ortaklaşa yaptığı yıkıcı bir operasyona verilen kod adıdır. Gerçekten de Musaddık 19 Ağustos 1953 tarihinde bir hükûmet darbesiyle görevinden alınacaktı. Operasyonun MI6 tarafından tasarlanmış ve Kermit Roosevelt yönetimindeki CIA tarafından icra edilmiş olduğu öne sürülmektedir. K. Roosevelt 1979 yayımlanmış olan *Countercoup. The Struggle for the Control of Iran* (Karşı Darbe. İran’ın Kontrolü İçin Mücadele) adlı hatıralarında bu olayın hikâyesini anlatır. Bu gizli operasyon, İran’daki İngiliz petrol sanayiinin millileştirilmesi krizi kapsamı içinde değerlendirilmektedir. XX. yüzyılın başından beri İran petrol sektörü, gelecekte British Petroleum, BP olacak olan Anglo-Iranian Oil and Co.’nin elindeydi. Başbakan Musaddık daha 1951 Nisan’ında göreve başlar başlamaz bu şirketi millileştirme kararı aldı ve Londra’yla müthiş bir kriz içine düşüldü. Truman yönetimi sırasında Washington iki taraf arasında arabulucu rolü oynamayı denerdi, ileri sürdüğü bütün uzlaşma önerileri sonuçsuz kaldı. İran, İngilizlerin koyduğu ambargo yüzünden petrolünü satamadığından ülkenin siyasal ve ekonomik durumu giderek kötüleşti.

Eisenhower'ın yeni yönetimi komünist Tudeh'in gitgide büyüyen etkisine kötü bir gözle bakmaya başladı. Sovyetlerin durumdan istifade ederek yeniden İran oyununa girme riski vardı. Londra'yla durumu müzakere eden Washington Musaddık'tan kurtularak yerine, ilk Musaddık hükûmetinde eski İçişleri bakanı olan, sonra 1952'de muhalefet saflarına geçen, asker kökenli General Fazlullah Zahedî'yi getirmeye karar verdi. 1953 yılı başlarında başlatılan bir istikrarsızlaştırma kampanyası sonucunda Başbakan 19 Ağustos 1953'te devrildi. Böylece Muhammed Musaddık'ın çağdaş İran tarihinde gerçek bir kahraman olmasına katkı sağlayan -ve bugün de İran'da geniş ölçüde kabul gören- hikâye budur.

Bununla birlikte, CIA ve MI6'nın Musaddık'a karşı yıkıcı eylemleri inkâr edilemese bile onun görevden alınmasında gerçek rolleri olduğundan fazla abartılmaktadır. Olayların bu anlatış şekli Musaddık hükûmetinin her türlü uzlaşma biçimine karşı gösterdiği düşmanlığını ve millîleştirme krizine bir çözüm bulmadaki zayıflığını göz ardı etmektedir. Aynı zamanda Başbakan'a karşı hükûmet darbesinin gerçekleşmesinde monarşist ve dinî güçlerin oynadığı merkezî rol de unutulmaktadır. Bu güçlerin müdahalesi -CIA ve MI6'nın operasyonu değil- nihaî olarak 19 Ağustos 1953'te Muhammed Musaddık'ın makamını kaybetmesine yol açmıştır. Aslında bu gerçek hem Amerikan tarafında -CIA sanıldığı kadar etkili değildi-, hem de "millî kahraman"ın düşürülmesinde dincilerin rolünün olması dolayısıyla İslâm Cumhuriyeti nezdinde de biraz sıkıntı vericidir. Ne olursa olsun Musaddık efsanesi bugün dahi İran ile ABD ilişkileri arasında ağırlığını korumaktadır.

1978-1979 devrimi neden “İslâmî” oldu?

İran XX. yüzyılda iki devrim yaşadı. Biri 1906-1911, diğeri de 1978-1979 arasında meydana geldi. Her seferinde din ve ruhban sınıfı önemli bir rol oynadı. Müslüman âleminde politika ile din arasındaki ilişki her zaman çok güçlü olmuştur. Ama İran’daki durum bazı özellikler taşımaktadır. Zayıf despotlar olan Kaçar hanedanı döneminde (1796-1925) Şiî ruhban sınıfı konumunu çok güçlendirmişti. Müçtehit denen büyük âlimler, vergi ve orduya asker toplamakla yetinen hükûmetin tersine halkla ilişkilerini sıkılaştırarak ruhban sınıfı içindeki rollerini sağlamışlardı. Ruhban sınıfı sürekli olarak günlük hayata (adalet, kişisel konum, eğitim, aile anlaşmazlıkları ve hatta ticarî meseleler) müdahale ederken siyasî otorite ortada gözükmüyordu. Ruhban sınıfı dinî vergiler ve vakıf gelirleriyle (arazi, bina, vb.), yabancı devletlere borçlanmış olan Devletten daha büyük bir malî bağımsızlığa sahipti. Bu şekilde güçlü bir konuma gelen ruhban seçkinleri giderek daha fazla ölçüde siyasî meselelere, hatta Devletin dış ilişkilerine karışmaya başladılar. Ruhban sınıfının müdahalesi ekonomik ve toplumsal durumun bozulmasıyla daha da büyüdü. Çarşı esnafı ile birlikte hareket eden Şiî ruhban sınıfı halk gösterilerini teşvik ediyor ve grevlerin yapılmasına katkıda bulunuyordu.

1905 devrimi patlak verdiğinde ruhban sınıfı aydınların ve hareket içindeki sınıfların yanında yer aldı. Laik devrimci önderlerin, halkı seferber etme gücüne sahip tek güç olan ruhban sınıfına dayanmaktan başka seçenekleri yoktu. Çağdaş düşüncelere sahip bazı Ayetullahların dışında, ruhban sınıfı ile Batılılaşmış aydınların ittifakı büyük bir anlaşmazlık üzerinde gerçekleşti. Gerçekten de laik devrimciler “yasanın üstünlüğü”nden bahsederlerken, otoriter iktidarın keyfî uygulamaları karşısında halk iradesinin ortaya çıkışını kastediyorlardı; oysa ruhban sınıfı için “yasa”, despot iktidarın aşırılıklarını önlemek üzere şeriata uygun “ilâhî kurallar” anlamına geliyordu. 1906 Anayasası bu iki eğilim arasında bir uzlaşmayı temsil edecekti. Bu anayasanın, yasaların İslâm ile uygunluğu üzerinde bir denetim hakkı öngördüğünü kabul eden ruhban sınıfı kurulmasında katkısı olduğu kurumlarla arasına mesafe koymaya başladı.

Yarın asırdan fazla bir süre sonra ruhban sınıfı bir defa daha 1960’lı yıllarda, “beyaz devrim” olarak nitelenecek reformlara -başta tarım reformu ve kadınlara oy verme hakkı- karar verildiği bir anda, Şah rejimine karşı başkaldırmada önemli bir rol oynadı. Dinî mekteplerde karışıklıklar baş gösterdi. O zamana kadar pek tanınmayan din adamı Ruhullah Humeynî, 3 Haziran 1963 günü rejime ve rejimin İsrail ile olan ilişkilerine karşı verdiği bir vaaz ile hareketin başına geçmiş oldu. Tutuklanmasından sonra başkentte ve diğer şehirlerde şiddetli gösteriler patlak verdi. Sıkıyönetim ilân edildi. Humeynî siyasî demeç vermeme sözüne karşılık hemen serbest bırakıldı. Ama 1964 Kasım’ında, İran’da bulunan Amerikan askerî personeline sağlanmış olan hukukî dokunulmazlık yasasını kötülediği için yeniden tutuklandı ve Türkiye’ye doğru sınır dışı edildi. Türkiye’den Irak’a geçti ve 1978 yılına kadar orada yaşadı. 1976

Kasım'ında Jimmy Carter'ın seçilmesi ve 1977'de göreve başlaması Şah için yeni bir meydan okuma oldu. Yeni Amerikan Başkanının savunduğu insan haklarını koruma siyaseti Şah'ı baskıyı azaltmaya ve hapishaneleri uluslararası soruşturma komisyonlarına açmaya zorladı. Muhalifler fırsattan istifade ederek Şah'a açık mektuplar yayımlamaya başladılar. Genellikle laik olan sol aydınlar, siyasî tartışmaların geniş ölçüde yer aldığı kültürel toplantılar düzenlediler. İslâmcı muhalefetin ortaya çıkması için bir sonraki yılı beklemek gerekcekti. 7 Ocak 1978 tarihinde *İtti-laat* gazetesi Humeynî'ye hakaret eden bir makale yayımladı ve ertesi gün Kum'da ayaklanmalar patlak verdi. 18 Şubat'ta, Kum göstericilerinin ölümünün kırkinci günü münasebetiyle Tebriz'de yeni gösteriler yapıldı. Başka şehirlerde de ölümün kırkinci günü dolayısıyla gösteriler yapılmaya başlandı. Böylece ruhban sınıfı gösterilerde baskın bir yer almış oluyordu. Devrimin zaferle sonuçlanmasından sonra Humeynî ile müttefikleri hazırlamaya başladıkları anayasada, bir öncekinin tersine, bunun tamamen İslâm esaslarına göre oluşturulması için her türlü tedbiri aldılar. Demokratlar ve liberaller, sonra İran solu bertaraf edilecekti. İslâm Devrimi Şah'a karşı olduğu kadar, aslında Şah'ın da pek saygı göstermediği 1906 Anayasası ruhuna karşı da bir devrimdir.

İslâm Devriminin sebepleri nedir?

Bütün büyük devrimlerde olduğu gibi bu devrim de oldukça uzun bir süre incelenmesi gereken birçok etmenin sonucudur. Devrim sürecinin başlamasına katkıda bulunan hemen ilk sebepler arasında 1960'lı yıllarda İran toplumunun geçirdiği yapısal dönüşümler akla gelmektedir. Şah'ın nitelendirmesiyle "beyaz devrim" ülkenin tarihinde daha önce hiç görülmemiş sarsıntılar doğurmuştu. Geleneksel monarşinin temelleri -toprak ağaları, ruhban sınıfı ve büyük aşiret reisleri- bu devrimden rahatsız olmuşlardı. Otoriter modernleşmeyle birlikte sistemin bu dayanakları şimdiden siyasî rollerinin bir kısmını kaybetmiş oluyorlardı. 1963 tarım reformu sonrasında taşınmaz mülklerini kaybedeceklerdi. Buna paralel olarak 1962-1975 yıllarında, şehirlerde orta sınıfın ortaya çıkması ve kırlık alanlardan büyük şehirlere, özellikle başkente yönelmiş bir göç hareketinin görülmesi ile belirgin, dikkat çekici bir ekonomik gelişme de aynı zamana denk gelmektedir. Yoksullaşan bu halk yığınları devrimde temel bir rol oynayacaktır. Yükselen şehirli orta sınıfa danışılmış olunsaydı monarşinin bu sınıf içinde yeni destekler bulabilmesi mümkün olabilirdi. Oysa Şah tam tersini yaptı. İran tarihinde ilk defa, 1975 yılında tek parti sistemini dayattı; böylece otoriterliğin güçlenmesini tercih ederken ilerici demokratikleşme seçeneğini dışlamış oluyordu. 1973-1974 birinci petrol krizi

sırasında OPEC (Petrol Üreticisi Ülkeler Örgütü) bünyesinde oynadığı baskın rolden cesaret alarak kendisini hem halkından, hem de yabancı müttefiklerinden uzaklaştıran bir küstahlık örneği sergiledi. Şah, 1976'da yeni projelerinin ve aynı zamanda silâh alımlarının finansmanını teminat altına almak için petrol fiyatlarının % 20 ile % 25 arasında arttırma çarelerini aramaya başladı. Ford yönetimi bu politikanın Amerikan ekonomisi üzerindeki ağır sonuçlarından endişe duyuyordu. 1976 Aralık'ı Doha konferansında Şah düşüncesinden vaz geçmeyince Amerikalılar Suudilerle anlaştılar. Suudiler ise her türlü fiyat artışına karşıydılar ve petrol üretimlerini muazzam ölçüde arttırdılar. Fiyatlar düştü, İran'ın gelirleri çöktü ve 1977 başında ülke gerçek bir ekonomik ve malî krizin içine yuvarlandı. 1977 Ocak'ında Carter'ın başkanlık görevine başlamasıyla İran'ın dâhilî ve uluslararası durumu daha da bozuldu, rejim zayıflarken muhalefet ayağa kalkmaya başladı. 1977 Eylül'ünde Başbakan Amir Abbas Hüveyda'nın yerine ABD'de eğitim görmüş teknokrat Cemşîd Amuzegâr geçti ve ilk iş olarak kamu ekonomisini düzeltmek maksadıyla ruhban sınıfının bazı mensuplarına doğrudan verilmekte olan yardımları keserek onların hoşnutsuzluğunu uyardı. Demokratlar, liberaller, sol hareketler ve Humeynî taraftarları arasında karmakarışık bir ittifak ortaya çıkmış oldu. Bu ittifak kırık bölgelerden gelmiş şehir halkına olduğu kadar çarşıya da dayanacaktı. Böylece rejimi süpürecek olan kriz başlamış oldu. Şah ve çevresindekiler tarafından gösterilen kötü yönetim, Şah'ın sağlığının giderek bozulması -lenf sistemi kanserinden mustaripti ve bu hastalık sonucu 1980 Temmuz'unda ölecekti-, Washington'un -Amerikan yönetimi atılacak adım konusunda farklı fikirler taşıyordu- ve genel olarak Batılıların yanlış politikası devrimcilerin zararını hazırlıyacaktı.

1979 rehine alma olayı devrimin kurucu eylemi mi olmuştur?

2012’de Ben Affleck’in yaptığı *Argo* filmi İran’ın çağdaş tarihindeki en önemli bir dönemi hatırlatmaktadır: 4 Kasım 1979’da, Şah’ın düşüşünden dokuz ay kadar sonra, Amerikan Büyükelçiliği diplomatik personelinin rehine alınması olayı. Kendi bakış açısından aynı konuyu işleyen bir film yapmak isteyen Tahran’ın eleştirdiği bu film ülkeden kaçmayı başaran altı Amerikalı diplomatın hikâyesinden esinlenmiştir. Bu küçük grup, o sırada Amerika’da tıbbî tedavi gören Şah’ın İran’a iade edilmesini zorlamak için Tahran’daki ABD Büyükelçiliğinin binalarına saldırarak ele geçiren üç yüz kadar “öğrencinin” elinde rehin olarak tutulan diğer elli iki elçilik personelinin daha şanslıydı. Bu eylem Humeynî tarafından onaylanmıştı ve destekleniyordu. Rehin tutulan personel ancak dört yüz kırk dört gün sonra, Washington ile Tahran arasında yoğun kriz günleri ve dünyanın birinci gücünü iyice küçük düşüren başarısız askerî müdahale (1980 Nisan’ı) geride kaldıktan sonra Reagan’ın başkanlık görevine başladığı 10 Ocak 1981 günü serbest bırakıldı. Ayetullah Humeynî’nin söyleyeceği gibi bu rehine krizi “birincisinden daha önemli, ikinci İran devrimidir”.

Gerçekten de Humeynî’nin taraftarları rehine krizini yeni bir İslamî düzen kurmak ve sağlamlaştırmak için

kullandılar. Liberal ve laik sol rakiplerini bertaraf ettiler, yeni rejimi meşru hâle getiren bir anayasayı onaylattılar ve bu vesileyle yeni gelişmekte olan İslâm Cumhuriyeti'nin kurumlarını ve alt yapılarını geliştirdiler. Ayrıca İran'la ABD arasındaki ittifaka da son verdiler. Kriz rejime iyice hizmet etmiş olmakla beraber İran için çok ağır sonuçlar getirecektir. Uluslararası itibarı, şöhreti olduğu kadar millî çıkarları ağır şekilde zarar görmüştür. Washington ile diplomatik, askerî ve ticarî ilişkilerin kopması dışında, ABD'deki İran mal varlıklarının dondurulması ve Amerikan yönetimi tarafından yaptırımların kabul edilmesi sonucu İran'ın Orta Doğu'da Irak karşısında yalnız kalmasına da katkıda bulunmuştur.

1981'de, iki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin çökmesiyle ortaya çıkan özel sektörün olduğu kadar devletlerin de ortaya koyduğu pek çok şikâyeti incelemek üzere bir İran-ABD arabuluculuk mahkemesi de oluşturuldu. Çoğu, İslâm Cumhuriyeti tarafından millîleştirilen Amerikan varlıklarından kaynaklanan zararlar hakkında olmak üzere üç bin dokuz yüz şikâyet ele alındı. Amerikan ve İran taraflarını karşı karşıya getiren önemli davalar hâlâ sonuçlanmamıştır. Bu mahkeme hep faaldir.

Amerikan rehineler krizi bugün de önemli yansımalar yaratmaktadır. İki ülkenin hâlâ hiçbir ilişkisi yoktur. Otuz beş yıldan fazladır İslâm Cumhuriyeti'nin dış politikası rejimin temelini oluşturan bu eylemin ve militan Amerikan karşıtlığının tutsağı olmaya devam etmektedir. Amerikan hükûmetine gelince, 1979 kışında karşılaştığı aşağılanmayı unutmamıştır.

İran-İrak savaşı (1980-1988) sonuçları ne olmuştur?

Devrim yüzünden İran Devletinin zayıflamasından, silâhlı kuvvetlerinin düzeninin bozulmasından ve aynı zamanda Tahran'ı berbat bir duruma sokan Amerikalı rehineler krizinden yararlanan Saddam Hüseyin, iki ülke arasındaki -özellikle Şattülarap Nehri üzerinde- sınır meselesini düzenleyen ve Şah ile birlikte 1975'te imzaladığı Cezayir anlaşmasını bir kenara koydu. 1980 Eylül'ünde İran'a saldırmaya karar vererek iki ülke arasındaki savaşı başlattı. Bu savaş, XX. yüzyılın en uzun süreli konvansiyonel savaşıdır ve aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki en kanlı olanıdır. Ölenlerin sayısı yüz binlerle ifade edilmekte olup, savaştan zedelenmiş olarak çıkan neredeyse bütün İran toplumu bu savaştan derinden etkilenmiş ve yasa bürünmüştür. "Şehirler savaşı" sırasında pek çok İran şehri bombardımanlar altında kalmış ve halkın büyük bir kısmı zarar görmüştür.

Ekonomik bakımdan İran bu çatışma sonrası çok zayıflamış olarak çıkmıştır. Petrol dâhil bütün üretim araçları zarara uğramış ve yeniden bunları inşa etmek için ülkenin yıllarca uğraşması gerekmiştir. Politik bakımdan ise, ordusunun yeni rejimin sonunu getireceğine inanmış olan Saddam Hüseyin'in beklentilerinin tersine, savaş İran rejimini daha da güçlendirmiştir. Genç İslâm

Cumhuriyeti için bu savaş kutsal bir savaş olmuştur. Bu sayede İran toplumunun seferber olmasını ve iyice İslâmlaşmasını hızlandırmış, solun küçülmesine ve nihayet onun tamamen yok olmasına yol açmıştır. Durumun aciliyeti devletin merkezîleşmesini daha kabul edilebilir bir duruma sokmuş; giderek daha otoriter olan devlet, topluma büyük bir İslâmî kemer sıkma tedavisi dayatabilmiştir. Savaş sırasında iktidar, Devrim Muhafızları ve Basici (Farsça seferber anlamında) denen yarı-askerî milislerle gücünü daha da pekiştirmiştir.

İdeolojik anlamda savaş, Şiîlikte temel öge olan şehitler saygısını hiç görülmemiş şekilde ön plana çıkarmayı sağlamıştır. Savaşın bitişinden otuz yıl sonra bile, şehitlerin hatırasına hasredilen birçok tören sayesinde, gerçek bir toplumsal kontrol aracı olan bu saygı hâlâ devam etmektedir. Şehitler şehirlerdeki kabartmalarda veya filmlerde sıkça yer almakta, “kaybolan nesil” teması etrafında gerçek bir tür de gelişmiştir. Buna paralel olarak rejim, malî olarak desteklediği ve kendisine destek aradığı dernekler ve vakıflar -eski muharipler, savaş dulları, vb. gibikurmuştur. Eski muharipler, siyasî ve ekonomik nüfuz ağları sayesinde kısa zamanda devlet aygıtı içinde temel bir rol oynamaya başlamışlardır.

Bölgesel düzeyde ise İran-Irak savaşının çok ağır sonuçları olmuştur. Körfez’in petrol üreticisi Arap monarşileri Irak’a yardım etmiş ve çok taraflı işbirliklerini geliştirmişlerdi. Bunlar 1981 Mayıs’ında Suudi Arabistan’ın başını çektiği Körfez İşbirliği Konseyi’ni (KİK) kurmuşlar, bu oluşum Tahran’a jeopolitik bakımdan önemli bir karışıklık yaratmıştır.

Nihayet İran uluslararası düzlemde savaş sırasında yalnızlığın ıstırap verici tecrübesini yaşamıştır. Hiçbir antlaşma, hiçbir uluslararası kuruluş, hiçbir ülke İran’ı

Saddam Hüseyin'in saldırısından ve dahası onun kimyasal silâh saldırılarından koruyabilmiş değildir. Bu tecrübenin çelişen sonuçları olmuştur. Savaştan sonra İslâm rejimi, Rafsancanî ve özellikle Hatemî dönemlerinde, bu yalnızlık senaryosunun bir daha yaşanmaması için dış politikada faydacılığı ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte İran dış politikası kendine yeterlilik ve özerklik ilkeleriyle belirgin olmuştur. Güvenlik endişesi hâkim olmuş, İran uluslararası topluluğa güvenini kaybetmiştir. Gerçekten de Irak bu savaşta hiçbir zaman saldırgan olarak tanınmamış ve İran'a herhangi bir tazminat ödenmemiştir.

Nihayet, Bağdat tarafından kimyasal silâhların kullanılmasını gören bu savaş bugün dahi uluslararası sahnede başrolde olan bir başka sonucu doğurmuştur: Ayetullah Humeynî nükleer programa başlamaya karar vermiştir.

“İrangate”in altında neler yatmaktadır?

1979’dan beri ABD ile İran’ı karşı karşıya getiren zıtlasma ile Amerikan Büyükelçiliğindeki rehine almaya rağmen, iki ülke geçici de olsa çıkarlarının çakıştığını görmüşlerdir. 1980’leri ortalarında İran İslâm rejimi iyi donatılmış Irak ordusu ile savaşıyordu. Tahran ümitsiz bir çabayla karşı koymaya çalışıyordu, ama birliklerin elinde Şah döneminden kalma Amerikan malzemele-ri vardı. Karaborsa artık işe yaramaz hâle gelince, rejim bünyesinde bir grup insan İsrail ve ABD ile temasa geçme girişimine kalkıştı. Belki, o zamanlar Parlamento başkanı olan Haşimî Rafsancanî’ye bağlı olan bu grup, savaş için gerekli olan silâhları edinerek rejim içinde kendi konumunu güçlendirmek istiyordu.

Öte yandan, savaşta resmen tarafsız duran ABD, rehine alma krizinden sonra Cumhuriyeti’nde artık iyice su yüzüne çıkan tehlikeli Amerikan karşıtlığından dolayı el altından Irak’a yardım ediyordu. Gene de Washington Tahran’a yakınlaşma arayışı içindeydi ve bunun birçok sebebi vardı. 1980’li yılların başından beri Amerikan hükûmeti İslâmcı gruplar tarafından sürdürülen Lübnan’da kendi vatandaşlarının kaçırılma dalgası ile baş etmeye çalışıyordu. Başkan Reagan bunların kurtarılmasını şahsî meselesi hâline getirmişti. Oysa bu İranlı grup, füze alımı karşılığında söz konusu kaçırılma olayında Washington’a yardım edecek

gibi gözüküyordu. Öte yandan Afganistan'da devam eden Sovyet savaşı kapsamında ABD, Afgan mücahit gruplarına destek olması ve Moskova ile bir yakınlaşma içine girmemesi için İslâm Cumhuriyeti ile yeniden bağlar kurmayı tasarlıyordu. Bu iki etmen, iki ülkeyi "rehinele-re karşı silâh" değiş tokuşu karşılığında gizli bir anlaşma yapmaya sevk etti. Reagan yönetimi Orta Amerika'daki soğuk savaş çerçevesinde, İran'a gizli silâh satışlarından elde edilen fonlarla, Nikaragua'daki Sandinista rejimine karşı sürdürdüğü savaşta Nikaragua "Contra"larını gizlice finanse etmeye başladı.

İran tarafında ise iktidardaki bütün fesat grupları silâh teslim işine dâhil oldu. Başbakan Mir Hüseyin Musavî'nin özel bürosundaki görevliler, diğerlerinin yanı sıra Devrim Muhafızları doğrudan harekâtla ilintili rol aldılar. CIA ile irtibatlı silâh tüccarı Manuşehr Gurbanifar ve İsrail gizli servisleri bu harekâтта İran rejimi için esas aracı olarak hizmet etmiş olabilirler. Bir başka kişi, Suudi milyarder Adnan Kaşıkçı'nın bu işin finansmanında önemli bir rol oynamış olabileceği sanılmaktadır. 1985 Ağustos'u ile 1986 Kasım'ı arasında ABD veya İsrail'den gelen yedi silâh teslimatı gerçekleşti. Üç Amerikalı rehine Lübnan'da serbest bırakıldı. Washington tarafından İran rejiminin şahsiyetleriyle bazı temaslar kuruldu. Bu durumu fazla ileriye götürmediler, ama kendi geleceği söz konusu olduğunda İslâmcı rejimin faydacılığından hiç de arî olmadığını kanıtlamış oldular. Bu, gelecek için ilk önemli ders oldu.

İran rejimi fesat grupları arasındaki bir rekabet çerçevesinde silâh işi 1986 Kasım'ında, Ayetullah Muntazârî'nin çevresinden Mehdi Haşimî tarafından açığa vuruldu. Haşimî 1987'de, resmen başka sebeplerden dolayı idam edildi. Bu hikâye, İran iktidarının iç kavgalarının

her an bir yakınlaşmayı başarısızlığa sürükleyebileceğini kanıtlamaktadır. ABD ile olası bir düzelme içte önemli bir kumar olmaktadır. Reagan yönetimi için muazzam bir skandal oldu. Bir soruşturma komisyonu kuruldu (Tower Commission) ve Başkan bir millete sesleniş programında (4 Mart 1987) kendini savunma durumunda kaldı. İstifa etmesi gerekip gerekmediği ortaya atıldı. Meseleyle ilişkili olan danışmanlarından birçoğu cezaî kovuşturmaya tâbi oldu. ABD Uluslararası Adalet Divanı önünde Nika-ragua tarafından suçlandı. Toplamda, üç Amerikalı rehinenin serbest bırakılmasının dışında siyasî sonuçları pek verimli olmamıştır. Tahran ile Washington arasında yakınlaşma olmayacaktı. Siyasî anlamda Amerikan itibarı, özellikle Arap dünyası içinde zarar görmüştür. Irak tarafında ise, sırttan hançerlenme olarak görülen bu mesele Saddam Hüseyin'in ABD'ye karşı kuşkularını arttırdı ve onların ikiyüzlülüğü ve kendisini bertaraf etme istekleri olduğuna ikna etti. Son zamanlarda yapılan analizler 1990'da Saddam Hüseyin tarafından alınan Kuveyt'e saldırma kararının "İrangate" konusundan çok etkilendiğini ortaya koymaktadır.

TOPLUM

İran çok yolsuzluk olan bir ülke mi?

Transparency International adlı STK, 2014 yılında yayımladığı *Yolsuzluk algılama indisi* belgesinde İran'ı, 0'dan (çok yolsuzluk yapılan) 100'e (çok dürüst) değişen bir ölçekte 27 notla, 175 ülke içinde 136. sıraya yerleştirmiştir. İran; Kamerun, Nijerya, Rusya veya Kırgızistan ile aynı düzeyde yer almaktadır. Orta Doğu ölçeğinde, sadece Suriye, Yemen, Libya ve Irak daha düşük sıralarda yer almaktadır. Hükûmetin, "iman, dindarlık ve her türlü yolsuzluk ve yozlaşma belirtisine karşı mücadele üzerine dayanan manevî faziletlerin gelişmesine uygun bir ortam yaratılmasına" katkıda bulunması gerektiğini söyleyen İslâm Cumhuriyeti Anayasası'nın 3. Maddesine bakılırsa şaşırmamak elde değildir. Gerçekte ise yolsuzluk ülkenin ekonomik, siyasî ve toplumsal hayatını kangren etmiş durumdadır. Hemen açıklamalar hazırdır: ekonomik durumun bozulması, siyasî sistemin çökmesi, kayıt dışı ekonominin varlığı, adam kayırmacılık, iktidarın açtığı yoldan giden yeni zenginler sınıfının ortaya çıkması ve resmî kurumların denetimlerinden sıyrılan çeşitli İslâmcı grupların elindeki vakıfların sayısının artması... İslâmîleştirilmiş bir topluma dayatılan çok sayıda yasaklama (kıyafet kısıtlaması, gençler arasında düzenlenen danslı eğlence ve kutlamalar, Batı müziği...) kaçınılmaz olarak yasaklanana elde etme ihtiyacını da doğurmuş, pek doğal olarak çeşitli

kaçakçılık türlerine yol açmıştır (alkol, videolar, CD'ler, vb.). Rejim mensupları ile bunların çeşitli kurumları da bu işlere bulaşmışlardı. Mahmut Ahmedinejad 2005 başkanlık seçimlerindeki kampanyasının temel temasını yolsuzlukla mücadele olarak belirlemişti. Onun namına üzücü bir durumdur ki, bazen çok yüksek düzeylere tırmanan, kimi zaman rejimdeki bazı odaklar tarafından kullanılan yolsuzluk olayları bu son yılların en fazla ses getiren olayları olmuştur. Bunlar içinde en fazla şaşırtıcı olanı, Ahmedinejad'ın İçişleri Bakanı Ali Kordan vakasıdır. 2008 Ağustos'unda atandıktan sonra, Kasım ayında Oxford Üniversitesi'nden sahte diploma getirmekle suçlanarak Parlamento tarafından azledilmişti. Parlamento'daki oylamadan önce sahte hukuk doktorası diploması meselesi Tahran'daki siyasî çevrelerde canlı bir polemige yol açmış ve internette süratle yayılmıştı. Baskılar sonucu Kordan diplomasının sahte olduğunu kabul etmişti. Ama bir türlü istifa etmiyordu. Olaya hiddetlenen birçok milletvekili meseleyi ele almaya karar verdiler, ama İslâm Cumhuriyeti'nin bu eski emektarı Ahmedinejad'ın himayesine sığınmıştı. Oylamadan hemen önce Kordan meselesi daha şaşırtıcı bir hâl aldı: bir hükûmet yetkilisi bazı milletvekillerini, haberleri olmaksızın sansür önergesinden vazgeçtikleri yönünde bir evrak imzalatarak yolsuzluğa bulaştırmak istemişti. 2011'de İslâm Cumhuriyeti yeniden sarsıldı. Kamu hesaplarında petrol gelirlerinde milyarlarca dolarlık bir delik ortaya çıkarıldı. Bu, ülkenin tarihine ne büyük malî skandal olarak geçti. Başkanın çevresi hedef tahtasına konu ve Ahmedinejad Parlamento Başkanı Ali Laricanî tarafından yolsuzlukla suçlandı. Meclis önünde açıklama yapmak üzere davet edilmişken o, Parlamento mensuplarını şaşkınlığa düşürecek şekilde, son derece küstahça, hatta tahrik edici

bir davranış içine girdi. 2013 Şubat'ında bu sefer Ahmedinejad, Laricanî ailesini Parlamento önünde yolsuzlukla suçladı. Bu vesileyle, Parlamento başkanının kardeşlerinden birinin, özel şirketlerde Laricanî ailesini kayıran katkılar elde etmek üzere nüfuz ticareti yaptığına dair telefon konuşmalarının kayıtlarını yayımladı.

Yüce Rehber ve ailesi de dedikodudan arî kalmadı. Ali Hameney -kendisinden önceki diğer ruhban sınıfı temsilcileri gibi- bulunduğu makamı şahsı veya yakınlarının zenginleşmesinde kullandı. Hameney ile yakınları, yönetimi bizzat Hameney tarafından sürdürülen İmam Humeynî Vakfı'nca yönetilen *Tedbir Development Co.* gibi yüzlerce şirkete sahip olmak veya kontrol etmekle suçlanıyorlardı. *Tedbir* devlete vergi vermiyordu. Hisselerinin gerçek değeri bilinmiyordu. *Tedbir* İran emlak piyasasında en önemli oyuncularından biriydi ve özellikle 2009'da Tahran Borsası'nda şirketler satın almıştı. Kazançlı işleri sayesinde Rehber'in oğlu Mücteba ile yakın çevresi, CNN'e göre dış ülkelerde çok önemli bir zenginlik kaynağına sahip olmuştu. Bu bilgiyi doğrulamak elbette gayet zordur. Bunlar tek değildi. 2011'de CNN tarafından yayımlanan listede *off-shore* banka hesaplarına sahip yüzden fazla İslâm Cumhuriyeti görevlisinin adı yer alıyordu (ruhban sınıfı mensupları, hâkimler, Devrim Muhafızları ve *Basici* yarı-askerî kuvvetlerin subayları). İslâm rejimini kangren hâline getiren yolsuzluğu tarif etmek için bazı gözlemciler "mafyakrası" demekten çekinmemektedirler.

İran neden doğumları teşvik eden bir politikaya dönmüştür?

2011'de İran'da, % 71'i şehirlerde oturan 75,2 milyon insan yaşıyordu. 2006 yılında yapılan bir önceki sayımda ise İran nüfusu, % 68,5'i şehirli olmak üzere 70,5 milyondur. Yüce Rehber Ali Hamaney 10 Ekim 2012 tarihinde Horasan eyaletine yaptığı ziyaret sırasında şöyle açıklamada bulunuyordu: "Hatalarımızdan biri, 1990'lı yılların ortasında doğumları kısıtlamayı kaldırmamamız olmuştur. Ülkenin yetkili makamları bu konuda yanılmışlardır ve ben de bu konuda sorumluyum. Yüce Rabbim bizi affetsin!" 2010'da Ahmedinejad tarafından dile getirilen ve İran nüfusunun 75 milyondan 150 milyona çıkmasını amaçlayan bir nüfus politikasının yürürlüğe sokulması fikrini yeniden ele almış oluyordu. Doğum kontrolü politikasının terk edilmesi, bu program için ayrılmış kredileri kesen Sağlık Bakanlığı tarafından onaylanmış oluyordu. Öngörülen bütçe, gebe veya yeni doğum yapmış kadınlara yardım etmek üzere doğum öncesi ve sonrası programına aktarılmıştı. Bu yeni politika yeterince hareketli bir geçmişin son sıçramasından başka bir şey değildi.

1940'a kadar çocuk ölümleri oranının çok yüksek olmasından İran halkının artış hızı % 1'in altında seyrediyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'daki hızlanarak artan bir büyüme görüldü ve 1960'lı yıllarda % 3 oranı

geçildi. 1967’de bu nüfus patlamasının önüne geçmek üzere bir doğum kontrol programı başlatıldı. Bu programın olumlu sonuçları tam kendisini hissettirmeye başlarken İslâm Devrimi patlak verdi. Şah’ın politikasından kurtulmak ve uluslararası arenada Müslüman âleminin ağırlığını arttırmak maksadıyla, “milyar Müslüman” savını ileri süren Humeynî, Batıcı seçkinler tarafından ilham verilmiş tiksinti verici bir uygulama olarak kabul edilen doğum kontrolünü terk etti. Doğumları teşvik eden bir politikayı tercih etti ve bu da İran-İrak savaşı ile çakışınca bir “baby-boom” (doğumların patlaması) yarattı: % 3’ler yeniden aşıldı. 1986’da doğumları teşvik eden politikanın olumsuz sonuçlarının bilincine erişen İslâmcı yöneticiler yeniden aile planlaması politikasına döndüler. Hedef olarak aile başına iki çocuk kondu. Bu rakama, etkili bir doğum kontrolü politikası, hızlı bir şehirleşme ve kızların eğitime daha kolay erişebilmesi sağlanarak varıldı. İran diğer komşu ülkelerden çok daha hızlı bir şekilde bir nüfus geçişi sağladı. 2005’te doğum oranı, Tunus’un önünde, Büyük Orta Doğu bölgesinin en düşük oranı oldu. Böylece gelecek kuşakların çok daha kaliteli bir eğitim alma ve mesleklerine iyi bir başlangıç yapma imkânı elde etmiş olmaları gerekiyordu. Aslında bu tam olarak gerçekleşmedi, ama bunun sebepleri daha çok ekonomik veya siyasî düzlemde aranmalıdır. Son nüfus yavaşlamasının sebebinin halkın yaşlanmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Gerçekten de otuz yaşın altındaki gençler, 2006’da nüfusun % 60’ını ve 1990’lı yılların başında % 70’ini temsil ederken 2011’de sadece % 55’ini temsil ediyordu. Ama bu muhakeme tarzına biraz düzeltme yapmak gerekecektir; şöyle ki, “baby-boom” döneminin (1980-1987) çocukları ancak yeni evlenme çağına gelmişlerdir (genellikle kızlar için 24 yaş ve erkekler için 28 yaş)

ve teorik olarak doğum artışında bir hızlanma beklemek gerekecektir.

Muhakkak ki başka itici sebepler de vardır. Daha kalabalık bir nüfus, silâhlı kuvvetlerini güçlendirerek İran'ın bölgesel düzeyde jeopolitik statüsünü daha rahatlatacaktır. Öte yandan doğum kontrolü kadınların toplum, eğitim ve iş piyasası içindeki rollerini güçlendirmiştir. Böyle bir gelişim, bu politikanın sonlandırılmasının kadınları çocuklara bakmak için evde kalmaya zorlayacağını, böylece işsizliğin de bir şekilde azalacağına inanmış olan rejimin en muhafazakâr kesiminin hiç de hoşuna gitmemektedir. Nihayet daha fazla bir nüfus işçi ücretlerini düşürecek ve ekonomiye yeniden atılım kazandırabilecektir.

Rejimin bu yeni doğum teşvik edici politikası gene de sapmalar göstermektedir. Hedeflerine erişmiş olsa bile -şu anki ekonomik kriz kapsamında ve iki çocuklu ailenin gelenekler içinde yer aldığı bir toplum içinde hiç de muhtemel değildir- , İran'ın altyapısı, sağlık ve eğitim sistemi kısa sürede doyuma erişecektir. Su, elektrik kaynaklarının noksanlığı, hava kirliliği, konut ve ulaşım problemleri şimdiden İranlıların günlük hayatının zorlukları arasında yer almaktadır. İktidar, 80 milyonluk bir ülkeyi doğru dü-rüst yönetemezken, ikiye katlanmış bir nüfusun ihtiyaçlarını nasıl karşılayabilecektir?

İslâm Cumhuriyeti kadınlara hangi statüyü ayırmaktadır?

World Economic Forum'un Global Gender Gap programı, eğitim, sağlık, fırsatlar, ekonomiye katkı ve nihayet siyasete katılımı esas alan cinsiyetler arası eşitsizliği ortaya koyan 2015 yıllık raporu göstergesinde İran'ı, incelenen 145 ülke arasında 141. sıraya yerleştirmektedir. 2013'te 136 ülke arasında 130. sıradaydı. Demek ki kadınların durumu Hasan Ruhanî'nin iktidara gelişinden beri gerçekten düzelmemiştir. Kuşkusuz bu sınıflandırmaya göre kadınların durumu Suriye, Pakistan ve Yemen'de çok daha acınacak durumdadır. Ama ülkenin ekonomik gelişme kategorisi ile (İran "orta üst gelir" grubu içinde yer almaktadır) Tahran'ın sonucu irtibatlandırılırsa İran 39 ülke arasında sonuncu sıraya yerleşmektedir. World Economic Forum'un raporuna göre Suudi Arabistan İran'dan bile daha iyisini yapmaktadır...

İslâm Cumhuriyeti'nin bu kadar aşağıda yer alması hiç de şaşırtıcı değildir. 1967'de kabul edilen, kadınların korunmasında önemli bir aşama olan aile korunmasıyla ilgili yasa 26 Şubat 1979'da yürürlükten kaldırılmıştır: Humeynî'nin İran'a gelişinden itibaren ancak yirmi beş gün geçmişti. 1979 Mart başından itibaren kadınların yargıç olmaları rejim tarafından yasaklandı. 2003 Nobel Barış ödülünü alacak olan Şirin Ebadi bu kararın kurbanı olacaktı. Aynı

ay içinde boşanma talebi sadece erkeklere tanınan bir hak oldu. Kadınların silâhlı kuvvetlere katılması ve spor yapması yasaklandı. Arkasından başka önlemler de gelecekti.

Bununla birlikte Devrimin ilk yıllarından itibaren iktidar, kadın hakları savunucularına (çoğunlukla şehirli kadınlar) karşı kullanmak üzere toplumun muhafazakâr kesimlerinden çıkan İranlı kadınların siyasî faaliyetlerini desteklemekten geri kalmamıştır. Bu muhafazakâr kadınlar gerici politikasında rejimi desteklemektedirler, çünkü yeni önlemler ataerkil muhafazakâr ortamlarında tamamen mahrum kaldıkları hakları kendilerine sağlamak ve durumlarını düzeltmekteydi. Mesela *hicap* taşımak şartıyla çalışabiliyorlar veya rejimin kurduğu İslâmcı teşkilâtlarda siyasî bir etkinlik yapabiliyorlar. Daha sonraları rejim, kendi görüşüne sadık kadın yurttaşları oluşturmak üzere, özellikle yoksul kırsal kesimlerden çıkmış genç kızların eğitimini de kullanacaktır.

1979 Aralık'ında kabul edilmiş olan İslâm Cumhuriyeti Anayasası kadınların statüsü bakımından son derece muhafazakârdır. Giriş bölümünde, kadının önemini birey olarak değil, metne göre "esas görevi" olduğu anne statüsüne göre tanımlamaktadır. 19. Maddesi cinsiyete dayalı ayrımcılığı açık bir şekilde mahkûm etmemektedir. Anayasanın başka maddelerinde kadınlarla ilgili tutumlar her zaman, "İslâm ilkelerine saygıya" gönderme yapan bir "şartlılık" ile birlikte verilmektedir. 20. Madde yasalar önünde kadın-erkek eşitliğini tanıyor olsa da bu eşitlik hep İslâm ilkelerine saygıya tâbi kılınmaktadır. Bu anayasal düzenlemeler aslında şeriattan kaynaklanan kadının hukukî aşağı konumunu desteklemektedir. Yeni rejim tarafından kabul edilmiş olan İslâmî medenî kanuna göre kadınlar ile erkekler yasa önünde eşit değildir. Mesela bir erkeğin tanıklığına karşı iki kadının tanıklığı gerekmektedir.

1979 ile 1983 arasında başka önlemler kadın haklarını ciddi şekilde kısıtladı. Rastgele örnekler vermek gerekirse, bütün büyük kararlar (evlenme, eğitim, iş, ikamet değiştirme veya seyahat) için kadının erkeğin vesayetine girmesi, yasal evlilik yaşının ergenliğe (kızlar için 9 yaş) çekilmesi, erkekler için tek taraflı boşanma hakkı, çocukların muhafazasında kadının haklarının sınırlandırılması, çok kadınlı evliliğe dönüş, erkeklerin kendi eşlerinden başka kadınlarla cinsel ilişkiye girmesine rejimin onay verdiği “geçici nikâhın” (muta nikâhı) kabul edilmesi, “namus” suçları işlemiş erkeklere daha hafif cezaların verilmesinin sağlanması, eğitim kurumlarında ve daha birçok kamuya açık yerlerde kadın-erkek ayrımcılığının getirilmesi, zina için ölüm cezasının kabul edilmesi... sayılabilir. Bu son konuda İran hükûmetine göre, 2014’te 3,6 milyon kadın uyarılmış, para cezası ödemek zorunda kalmış veya “kamu ahlâkına karşı suçlar” kapsamında tutuklanmıştır; bu suçlama kamuya açık yerlerde *hicap* giymek zorunda olan kadınların giyimlerinden dolayı sık sık başvurulmuş bir sebep olmuştur.

Bütün bu tedbirler İslâmcı akımlara mensup bireyler (erkek veya kadın) tarafından desteklenmiştir, ama bunların taraftarları arasında çok sayıda erkek de bulunmaktadır, çünkü bu önlemler sayesinde çevrelerindeki kadınlar üzerindeki otoriteleri önemli ölçüde artmış olmaktadır.

İran’da kadının durumu için nasıl bir gelecek var?

Devrimden sonra kısa zamanda kadınların statüsünü iyileştirmeyi amaçlayan taleplerin ortaya çıkışına şahit olundu. Bu talepler şehirli, sol kesimden kadınlardan olduğu kadar, şaşırtıcı olmakla beraber, iktidara yakın İslâmcı ortamdan gelen kadınlardan da kaynaklanıyordu. O zamana kadar hiç duyulmamış bir olay ortaya çıktı: İslâmcı feminizm. 2009 Başkanlık seçimlerinin başarısız aday, eski Başbakan Mir Hüseyin Musavî’nin karısı Zehra Rahnavard buna iyi bir örnektir. Kendisi, İran’ın en önemli kadın dergilerinden *Rah-i Zeynab*’ın editörlerinden, reformcu eski Başkan Hatemî’nin (1997-2005) yakını ve İslâm Cumhuriyeti Kadın Derneği kurucularındandır. Aynı zamanda, daha ilk anlardan itibaren İslâmcı militan, Humeynî’nin yakını ve 1979 ile 2000 arası milletvekilliği yapmış olan Marziye Debbâğ da sayılabilir. Bu tarzda gelen çeşitli baskılar sonucu ilerlemeler kaydedildi. Kadının, kocası ikinci bir eş alırsa boşanma istemesini sağlayacak evlilik öncesi anlaşmalar yeniden yürürlüğe kondu. Erkeğin boşanmadaki tek taraflı hakkına bazı sınırlamalar ile kadının çalışabileceği alanların genişletilmesi kabul edildi. 1990’lı yıllarda dövülen kadınlar, cinsel şiddet, boşanma, çocukların velâyeti gibi meseleler hakkında tartışmayı güçlendiren kadın yayınlarının yeniden

ortaya çıkmaya başladığı görüldü. Kadınlar cinsellikle ilgili dinî metinlerin yorumlarını tartışmaya da başladılar.

Ruhban sınıfındaki muhafazakâr eğilimin beklentilerinin tersine feminist taleplerin yoğunluğu hiç de azalmadı. Toplumun şehirleşmesi ve genç kızların yoğun şekilde eğitimi -ki Şahlık döneminde başlatılmış ve devrimden sonra da sürdürülmüştür-, bir de otoriter İslâmlaştırma ile birleşince hepsi birden, dinî gereklerini yerine getiren Müslüman kadınlar da dâhil, protesto zihniyetini güçlendirmeye katkıda bulunmuştur. Bugün İran feminist hareketinde bir kırılma vardır: bir yanda laiklik isteyen şehirli orta sınıf kadınlar, öte yanda dinî değerlere daha fazla bağlı geleneksel ortamların kadınları. Ama rejim tarafından dayatılan zorlamalar karşısında her iki eğilim bir araya gelerek, cinsiyet eşitsizliğini ve kadının sadece eş ve anne rolüne indirgenmesini reddederek yakınlaştılar.

Hatemî'nin başkanlığı döneminde (1997-2005) kadınlar toplum içinde daha görünür bir toplumsal-siyasal güç hâline geldiler. Kadınların koşullarını savunan çok sayıda İranlı STK ortaya çıktı -bazılarına göre beş yüz kadar- ve mesela zina durumunda kadınların taşlanması önlemek üzere birçok kampanya yürütüldü. Daha az trajik, ama bir o kadar da meseleyi ortaya koyucu olan kadınların spor stadyumlarına alınması hareketi 2004'te başlatıldı; bu olayı yansıtan, Cafer Penahî'nin *Oyun Dışı* adındaki 2004 yapımı filmi, 2006'da Berlin Altın Ayı ödülüne lâyık görüldü. Ama Yüce Rehber'in bu alanda her türlü ilerlemeyi engelleyici müdahalesi ile hareket başarısız kaldı. 12 Haziran 2006 tarihinde Tahran'ın merkezinde kadın hakları savunmasıyla ilgili bir gösteri yapıldı. Cop darbeleri ve tutuklamalarla bastırılan bu toplantı, bir avuç militan kadını bütün ülke çapında geniş bir seferberlik operasyonu başlatmaya sevketti. Böylece "erkekler ve kadınlar

arasında tam eşitlik için bir milyon imza” kampanyası başlamış oldu. Bu hareket başladıktan sonra onlarca kadın tehdit edildi, tutuklandı ve ülke dışına çıkması yasaklandı. 10 Ocak 2009 tarihinde bu harekete, 2008’de kurulmuş olan ve ilk ödülü İslâmcı karşıtı Bangladeşli Teslime Nesrin’in almış olduğu, Fransız Simone de Beauvoir kadın özgürlüğü ödülü verildi.

Kadınlar, 2009’daki Ahmedinejad’ın sahtecilik bulaşan seçimine karşı protesto hareketlerinde varlıklarını ağırlıklı olarak gösterdiler. Yeşil Hareket’in başarısızlığa uğramasından sonra durumlarında bir iyileşme görülemedi. O zamandan itibaren hükûmet kızların bazı bilimsel fakültelere girmesini yasaklama kararı aldı. 2012 Mart’ında Parlamento’ya seyahat etmek isteyen kadınlara kısıtlamalar dayatmak üzere yeni bir yasa teklif edildi. 40 yaşından küçük, evli olmayan kadınlar pasaport talebinde bulunmak ve dış ülkelere gitmek için bir “Devrim muhafızının” veya bir İslâm yargıcının onayını almak zorunda kalacaktı. Bazı milletvekilleri yetersiz görseler de bu teklifi desteklediler. Beklendiği üzere pek çok kadın -Şirin Ebadî veya eski milletvekili İlâhî Kulay gibi- bu gerici yasama teklifini şiddetle eleştirdiler. Buna İslâm Cumhuriyeti’nin yeni doğum teşvikçisi politikası da destek veriyordu. Bu bakımdan İran’da kadının kurtuluşuyla ilgili mücadele sonuçlanmaktan çok uzaktır. Mücadele yurt dışında da devam etmektedir. 2010 yazında, zina ve kocasının öldürülmesinde suç ortaklığı suçlamasıyla idama mahkûm edilen Sakine Aştiyanî yoğun bir destek gördü. Amnesty International, Human Rights Watch, *The Times* ile Bernard-Henri Lévy gibi çok sayıda şahsiyet, idam için öngörülen taşlama da dâhil itiraz dilekçeleri yayımladılar. Bu baskının bazı sonuçları olduğu sanılmaktadır, çünkü idam hâlâ infaz edilmemiştir. Başka seferberlikler de görüldü. 7 Şubat 2013’te, *Point* dergisinin sütunlarında psikanalizci

Jacques-Alain Miller, altı haftadır bir psikiyatri hastanesinde tutulan ve ansızın şizofreni teşhisi konulan, Tahran Freud Derneği kurucusu Mitra Kadivar'ın durumunu açığa çıkardı. Dış ülkelerde İranlı kadın önemli bir ilgi odağı hâline gelmiştir: İran sinemasının, merdivenden itilen ve çocuğunu kaybeden gebe bir kadına yapılan haksızlığın etrafında olup bitenleri anlatan *Bir Ayrılık* isimli filmnin en önemli uluslararası başarı kazanması (César en iyi yabancı film ödülü, Fransa'da bir milyon seyirci) bir tesadüf müdür? Görünürde basit bir olaydan hareketle Aşgar Fähradî bütün İran toplumunu gözler önüne sermektedir.

2013'te ilk defa bir kadın, Masume Ebtekâr, Hasan Ruhanî tarafından çevreden sorumlu başkan yardımcılığına atanmıştır. Masume Ebtekâr Hanım 1979 yazında Tahran'da Amerikan Büyükelçiliğini işgal eden öğrencilerin sözcülüğünü yapmıştı.

İnsan haklarında durum nedir?

İnsan haklarına saygılı olmama daha önce Şah'ın düşüşünü hazırlayan protesto hareketinin sebeplerinden biri olmuştu. Çok zaman geçmeden yeni rejimin, üstelik sadece siyasî anlamda değil, en basit bireysel özgürlükler kapsamında da söz konusu haklar bakımından daha da az özenli olduğu ortaya çıkmıştı. İsmi belli olmayan ve gizli tutulan devrim mahkemelerinin süratle kurulması, bunların birkaç dakika süren duruşmalardan sonra eski rejime yakın şahsiyetlerin hemen idamına karar vermesi, yeni iktidarın insan hakları ihlâli konusunda neler yapabileceğini ilân ediyordu. Bu eğilim kısa zamanda teyit edildi. Kurucu bir meclis yerine, ruhban sınıfı mensuplarından ve onların yakınlarından oluşan bir uzmanlar meclisi seçildi. Bu meclisin üyeleri halk içindeki temsilcilik özelliklerine göre değil, "uzmanlıklarına" göre seçildiler. Kabul edilen İslâmî Anayasa'da yurttaşların özgürlükleri ve eşitliği İslâmî kurallara uygunluklarına göre tanımlanıyordu. Şeriata ve doğrudan Devrim Rehberi tarafından kontrol edilen bir adalet sistemine dayanan hukukun yerleştirilmesi, insan hakları kavramıyla bile çelişen bir sisteme yönlendiriyordu.

Uygulamada ise, İslâm Cumhuriyeti insan hakları konusunda İran'ın uluslararası taahhütleri bakımından da gerçekte hiçbir zaman kaygı duymadı. Uluslararası

kuruluşlar ve STK'lar tarafından yayımlanan çok sayıda rapor bu ülkede insan haklarının içinde bulunduğu acınacak durumu sergiliyordu. İhlâller daha çok ölüm cezası, toplanma, dernekleşme ve ifade özgürlüğü, kadınların, azınlıkların, vb.nin hakları konusunda oluyordu. Hayat hakkı konusunda, geniş bir yasa dinlememe yelpazesi içinde, yaşı küçük olanlar dâhil, verilen çok sayıda idam cezası uluslararası kamuoyunu endişelendiriyordu. Kadın haklarına gelince, İslâm medenî hukuku kadınlara eşit boşanma hakkı vermiyor, çok evliliği yasaklamıyor ve zina yaptığından şüphelenilen kadınların öldürülmeleri durumunda kocalarını cezadan muaf tutuyordu. Temel hak ve özgürlüklerde ise, sansür ve avukatların, insan hakları savunucularının, gazetecilerin, blogcuların tutuklanması alelâde olaylar grubundaydı. Ayrıca dinî, etnik ve cinsel azınlıklara karşı ayrımcılık ile ekonomik, toplumsal ve kültürel hakların ciddi ihlâlleri söz konusudur.

İran'da insan hakları durumunda köklü bir iyileşme beklemek iyice boş iyimserlik olmaktadır. Reformcu Başkan Hatemî döneminde (1997-2005) bile, görev süresinin başlarında yazılı basın üzerinde eser gibi gözüken özgürlükrüzgârı fazla uzun sürmemişti. Hiçbir kurumsal dönüşümün taslağı bile söz konusu olmadı. Ahmedinejad döneminde basının kontrolü yeniden güçlendirildi. Hatemî döneminde çıkan birçok yayın yok oldu. Bazı reformcu yayınlar temizlik hareketinden sıyrıldılar ama kendilerine bırakılan çok kısıtlı alan küçültüldü. 2013 Ocak'ında, içlerinden beşi kadın olmak üzere, reformcu basından on dört gazeteci tutuklandı. Resmî makamlar tarafından casuslukla suçlanıyorlardı. Kendilerine yapılan suçlamalarda, BBC Farsça Servisi gibi yabancı haber kanalları ile temasta bulunmaları da vardı. Muhafazakâr kanadın gazetesi *Kayhan* bunları, 2009'da Ahmedinejad'ın sahtecilikle

yeniden seçilmesine karşı çıkan göstericiler için kullanılan sözcükleri hatırlatacak şekilde “başkaldıran unsurlar” olarak nitelendiriyordu. Arkasından başka tutuklamalar da geldi, böylece iktidar İran’dan gelecek her türlü haberi tamamen kilit altına almak isteğini kanıtlamış oluyordu. 2013’te, politikasını açıklık ve ılımlılık olarak gösteren Hasan Ruhanî’nin iktidara gelmesiyle ülke içinde olduğu kadar dışında da pek çok gözlemci İran’da insan haklarında bir iyileşme ümit etmeye başladı. Ama görevinin başlangıcında birkaç iyi niyet jesti dışında yeni başkanın seçim vaatlerini tutmak istemediği veya tutamadığı açık bir şekilde ortaya çıktı. 2014’ten itibaren BM İnsan Hakları Konseyi ve diğer STK’lar durumda sürekli bir bozulma tespit etmektedirler. Human Right Watch’un yayımladığı *World Report 2015* (Dünya 2015 Raporu) Ruhanî’nin tam bir yıllık iktidar yönetiminde İran’da insan haklarında belirgin hiçbir ilerleme görülmediğini açıklamaktadır. 14 Temmuz 2015’te nükleer anlaşmanın kabul edilmesinde, sonra reformculara, avukatlara, öğretim üyelerine, gazetecilere -içlerinde, diğer üç İran asıllı Amerikalı ile birlikte, nükleer anlaşmanın yürürlüğe girdiği 16 Ocak 2016 tarihinde serbest bırakılmalarına kadar, on sekiz ay tutuklu kalan *Washington Post*’un İran muhabiri Jason Rezaian da vardı-, insan hakları militanlarına, sanatçılara, blogculara, feministlere, iş adamlarına veya azınlık mensuplarına baskılar daha da arttı. Aslında, adli iktidarın dizginlerini ellerinde tutan muhafazakârların, İran’ın uluslararası sahneye geri dönmesinin rejimin liberalleşmesi demek olmadığı mesajını vermek istemeleri gayet muhtemeldir.

İran’da eşcinsellik var mı?

2007’de Başkan Ahmedinejad’ın New York’taki Columbia Üniversitesi’nde yaptığı meşhur konuşmada “İran’da tek bir eşcinsel bile yoktur” açıklamasının tersine başka her yerde olduğu gibi İran’da da elbette eşcinsellik vardır. İslâm tarafından yasaklanmış olmasına rağmen pek çok Farsça klasik edebiyat metninde gayet pozitif eşcinsellik göndermeleri yer almaktadır. Bu metinlerde bulunan “eşcinsellik” biçimi Antik Çağ Grek-Roma tarzını hatırlatmaktadır. Olgun yaştaki erkeklerin, kadınlara duydukları arzunun kaybolması söz konusu olmadan erkek ergenlere karşı cinsel olarak yatkınlık duyabileceği bir oğlancılıktan bahsedilmektedir. Erkek çocuğun ilk sakalları çıktığı an arzu edilebilirliği de ortadan kaybolmaktadır. Bu anlayış zaman içinde gelişme göstermiştir. Benzersiz Türk yakışıklılığına duyulan hayranlık Fars edebiyatında yaygınlaşmış, bu arada ergen oğlan yerini Türk askerinin temsil ettiği daha olgun erkeklere bırakmıştır. Bu çeşit eşcinselliğin üç boyutlu örneği Gazneli Sultan Mahmud’un (971-1030) sakisi Ayaz’a karşı duyduğu aşkta görülmektedir. Kadın eşcinselliği eski edebiyatta daha az kayıtlıdır. Ama bu uygulama Avrupalı seyyahlar (mesela Chardin’de) tarafından veya kadınlar arasında yakın dostluk (*sigeh*) isteklerinin varlığı ile doğrulanmaktadır. IX. yüzyıldan XX. yüzyıla Fars edebiyatı sık sık eşcinselliğe göndermede bulunmaktadır.

Eşcinsel erotizm gazellerin neredeyse tek aşk konusu ve Fars aşk şiirinin büyük kısmını oluşturan en önemli güdüsüdür.

Toplumsal çerçevede eşcinsellik daha çok geleneksel toplumda daha iyi kabul görüyordu. XVII. yüzyılın ortalarına kadar erkek fuhuş evleri bulunuyordu. O yüzyılın sonlarına doğru ruhban sınıfının gücünde görülen artıştan dolayı bu hoşgörü giderek azaldı, oysa aynı ruhban sınıfı içinde de olmak üzere eşcinsel erotizmi uygulamaları hiç kaybolmadı. Erkek ve kadın eşcinselliği XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Kaçar hanedanı döneminde toplum tarafından doğrulanmış ve kabul edilmiştir. Haremi olmasına rağmen Nasıreddin Şah (1831-1896), bize “Hatıralar”ını bırakmış olan meşhur Malicak adındaki genç oğlanla kararsız bir ilişki içindeydi. Bu genç gözde Şah’ın 1873’te Avrupa’ya yaptığı seyahate de katılmıştı.

Ancak Batılı püriten bakışın tesiri altında eşcinsellik İranlı seçkinler nezdinde rahatsızlık yaratmaya başladı. Rıza Şah Pehlevî döneminde (1925-1941) iktidar, çağdaşlık adına daha az hoşgörü göstermeye başladı. Oğlancılık ve erkek fuhşuna karşı yasalarla mücadele yapıldı. Devlet, tek normal ilişki kabul edilen erkek-kadın cinselliğini teşvik ediyor ve görünürde kaybolan ama çok yaygın şekilde uygulanan eşcinselliği yıldırmaya çalışıyordu. Oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde (1941-1979) ülkede esen Batılı modernlik rüzgârı eşcinselliğe karşı bir miktar hoşgörü getirdi. Özellikle Tahran’da, toplumun modern kesimlerinde giderek daha fazla kabul gören, üstü kapalı bir “gay” kültürü gelişti. Toplum içinde eşcinsellerin haklarını savunacak bir örgüt oluşturma olasılığı bile tartışılmaya başlandı.

Neden İran cinsiyet değişimini yüreklendirmektedir?

İslâm Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte eşcinselliğe bakışta bir gerileme görülmeye başlanmıştır. İran'daki hava resmî bir eşcinsellik nefretine dönüşmüştü. Ayetullah Humeynî, "asalak ve milleti yozlaştıranlar" olarak tanımladığı eşcinsellerin yok edilmesini duyurmuştu. Onun etkisiyle eşcinsellik suç sınıfına sokuldu. İslâm ceza hukukuna göre (108'den 113'e kadar olan maddeler) erkekler arasında ters ilişki (*lavat*) bir suç olarak nitelendirilmekte ve ölümle cezalandırılmaktadır. 121 ve 122. Maddelere göre erkekler arasında filî durum olmaksızın her türlü "ön yakınlaşmalar" (*tafhiz*) her iki tarafa yüz kırbaça cezalandırılabilir. Dördüncü defa *tafhiz* olması durumunda ceza ölümdür. Ceza yasasının 123. Maddesine göre "aralarında kan bağı olmayan iki erkek aynı örtü altında gerek olmaksızın çıplak hâlde bulunursa" her birine doksan dokuz kırbaç vurulur. Kadın eşcinselliği (*mosaheke*) de her iki tarafa yüz kırbaça cezalandırılmaktadır (129. Madde). *Mosaheke*'den dördüncü defa mahkûm olunursa ceza gene ölüm oluyordu (131. Madde). Bu sert mevzuat uygulanmıştır. Bununla birlikte iktidar, suçlama tarzlarını değiştirerek bu vakalar etrafında fazla reklâm yapılmamasını tercih eder gözükmektedir. Mahkemeler, ölüm cezalarını uluslararası toplumun gözlerinde daha "kabul edilebilir" kılmak maksadıyla eşcinsel

ilişkiler yerine genel olarak “ırza tecavüz” ile suçlama yapmaktadırlar. Bununla birlikte üç adam, 2011 Eylül’ünde Ahvaz şehrinde eşcinsellikle (oğlancılık/ *lavat*) suçlanarak halka açık bir şekilde idam edilmişlerdir. İnsan hakları kuruluşları İslâm Devriminden beri idam edilen eşcinsellerin sayısının dört binden fazla olduğunu tahmin etmektedir. Ahmedinejad’ın iktidara gelmesinden beri atmosfer daha da ağırlaşmıştır. Son yıllarda, Türkiye dâhil pek çok Batılı ülke İranlı eşcinsellere sığınmacı statüsü tanımıştır.

Ama eşcinsel nefretine rağmen İslâm rejimi, silinmesi imkânsız olan bir gerçek ile uyuşmak zorundadır. Özellikle büyük İran şehirlerinde -pek tabii kısıtlı olsa da- iktidarın eşcinselliğe karşı üstü kapalı bir hoşgörü gösterdiği alanlar vardır. Öte yandan modern medya araçları sayesinde (özellikle internet) İranlı *gay* topluluğu kendisini ifade etme imkânı bulmuştur. Toronto’da kurulmuş, Avrupa’da ve ABD’de dalları olan ve İran’da da gizli bir bürosu bulunan Iranian Queer Organization adında bir dernek internet üzerinden bilgi yaymaktadır. Hatta bu dernek, *gay/lezbien/biseksüel* ve *transseksüel* topluluğun ilk dergisi olan elektronik ortamda yayımlanan MAHA’yı kurmuş ve en azından 2006’ya kadar İran’da el altından dağıtmıştır.

Yasaların sertliğinden olduğu kadar ailelerin ve toplumun azarlarından kurtulmak maksadıyla birçok eşcinsel, İslâm Cumhuriyeti tarafından izin verilen hatta maddî olarak desteklenen cinsiyet değiştirme ameliyatlara başvurmaktan başka çare bulamamıştır. Rejimin saçma mantığına göre cinsiyet değiştirme Kur’an’da yer almadığından izin verilmektedir. Bu tip ameliyatlara öylesine yaygındır ki bazıları İran’ı “cinsiyet değiştiren hastalar cenneti” olarak nitelendirmektedir. Gerçekten seçme hakları olsaydı birçok eşcinsel böyle bir ameliyata başvurmayabilirdi. Gerçekten de ameliyat sonrası depresyon ve intihar vakaları çok fazladır.

Neden İran'da uyuşturucu kullanımı bu kadar yüksektir?

İran ile uyuşturucu maddeler arasında çok eski bir hikâye vardır. *Avesta* ile *Veda* bize, İ.Ö. II. binyılda Ön Hint-İranlıların, deniz üzümünden (*efedra* – *efedrinin* türediği bitki) elde edilen *haoma* adlı içkiyi hep aynı biçimde tükettiklerini anlatmaktadır. Günümüze daha yakın zamanlara gelirse, afyonlu haşhaş Antik Çağ'dan beri İran'da bilinmektedir. Hiç kuşkusuz ülkeye Hristiyanlık öncesi sokulmuştur. X. yüzyıldan beri, klasik Fars edebiyatında görülen çok sayıda ilgili göndermenin kanıtladığı gibi, tıbbî olmayan amaçlarla kullanılmaktadır. Avrupalı seyyahlara göre (mesela Tavernier) haşhaş tarımı XVII. yüzyılın sonlarında iyice yerleşmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında tarımı büyük ölçüde gelişmişti; üretim iç tüketimi karşılamakla kalmamış, 1930'lu yıllara kadar İran'ın en önemli ihraç ürünlerinden biri olan afyonu elde etmekte de kullanılmıştı. En önemli pazarı Uzak Doğu, bilhassa Çin olmuştur. Haşhaş tarımı 1955'te resmen yasaklanmıştır. Ama İran 1970'li yıllarda da daha çok tıbbî amaçlarla afyon üretmeye devam ediyordu.

İslâm Devriminden sonra üretimi kesildi. Yerel afyon yerine, komşu Afganistan'dan gelen daha ucuz afyon türevleri kullanılmaya başlandı. İslâm rejimi altında afyon kullananların sayısı patladı. İran hem çok önemli bir pazar

hem de Avrupa'ya yollanan Afgan ürünleri için geçiş ülkesi hâline geldi. Günümüzde İran dünyanın en yüksek uyuşturucu kullanımı meselesiyle ile karşı karşıyadır. İran makamlarına göre ülkede afyon türevlerine bağımlı 1.325.000 kişi vardır. İran tıp sorumlularına göre, 80 milyon nüfusu olan İran'da 2,2 milyon yurttaş çeşitli yasa dışı uyuşturucuları kullanmaktadır. Bazı gözlemciler ise düzenli olarak uyuşturucu kullananların sayısının üç, hatta dört ve muhtemelen altı milyona yakın olduğunu öne sürmektedirler. Sadece resmî rakamlar dikkate alınsa bile, 15 ilâ 64 yaş arasındaki İran nüfusunun % 2,26'sı afyon türevlerine (eroin, esrar, morfin vb.) bağımlıdır ki, bu dünyadaki en yüksek oranlardan biridir. İslâm Cumhuriyeti aynı zamanda, çoğu Afganistan'dan gelen eroin el koyma vakalarında dünya şampiyonudur. *World Drug Report 2015*'e göre, 2013'te İran'da 436 ton esrar ve 10,4 ton eroin yakalanmış olup, bu rakamlar ülkedeki pazarın ve uyuşturucu ticaretinin boyutu hakkında bir fikir vermektedir. Son birkaç yıldır sentetik yeni psikotrop ürünler İran pazarında ortaya çıkmış ve hızla yaygınlaşmıştır. Amfetamin (ATS) türü uyuşturucular, özellikle metamfetaminler (yasadışı piyasada "şişe" adı verilmektedir) süratle artarak İran'da kullanılan en büyük ikinci ilâç grubu hâline gelmiştir. 2013-2014 döneminde ülkede yaklaşık 375 uyuşturucu üretim laboratuvarı ortaya çıkarılmıştır. Üretimin önce ihracata (özellikle Japonya'ya) yönelik olduğu, ama uyuşturucu tacirlerinin kısa süre sonra bu tür uyuşturucularla yerel tüketime yönedikleri sanılmaktadır.

Uyuşturucu kullanımındaki bu patlama ülkenin ekonomik ve toplumsal değerlerinin başarısızlığa uğramasının belirtileri ve halkın, özellikle de gençlerin ümitsizliğinin bir göstergesi olarak algılanmaktadır. Bununla birlikte İslâm Cumhuriyeti'nde uyuşturucu ticareti çok ağır bir

şekilde cezalandırılmaktadır. Uyuşturuculara karşı yasa uyuşturucunun türü ve miktarına göre zorunlu ölüm cezaları öngörmektedir: esrardan türemiş 5 kg'dan fazla uyuşturucu veya 30 gramdan fazla eroin, morfin, kokain veya bunların kimyasal türevlerinin ticareti ölümle cezalandırılmaktadır. Uyuşturucu kaçakçılarına karşı düzenli olarak idam cezası uygulanmaktadır. İnfazlar son yıllarda artış göstermiştir. İnsan hakları savunucuları kuruluşlarının raporlarına göre İran'da 1 Ocak ile 15 Temmuz 2015 tarihleri arasında, çoğunluğu uyuşturucuya bağlı olan 694 kişi idam edilmiştir. Uyuşturucu ticaretine ilişkin faaliyetlerle suçlanan kişiler Devrim mahkemelerinde yargılanmakta olup, oturumlarda savunma ve hukuka davet muhtemelen geri çevrilmektedir. Bütün bu sert uygulamaya karşılık, İran'da uyuşturucu ticareti ve tüketimi hiç de önlenememektedir.

Hangi sporlar geleneksel olarak İran'dan çıkmıştır?

2012 Londra Olimpiyat Oyunlarında İranlı atletler on iki madalya kazandılar (dört altın, beş gümüş ve üç bronz). İran dünya sıralamasını 17. olarak bitirdi. Orta Doğu'da, 32. sırada kalan Türkiye'nin önünde birinci sıradadır. İran'ın Olimpiyatlara ilk defa katılması için 1948 yılını beklemek gerekecekti.

İranlı atletler, halter, güreş, okçuluk veya son zamanlarda görülen tekvando gibi bireysel sporlarda daha çok başarılıdır. Teknik olduğu kadar kuvvet ve savaş oyunları mahareti gösteren alanlarda daha rahat davranmaktadırlar. Bu maharet, özel maksatla hazırlanmış ve *zorhâne* veya "kuvvet evleri" denen yerlerde grup hâlinde yapılan *varzeş-i bastanî* (eski spor) ata sporundan kaynaklanmaktadır.

Zorhâne, çevresinde seyirciler için sıraların yer aldığı bir metre derinliğinde sekizgen bir çukurdan oluşur. Atletler (*pehlivanlar*) bu alanda, *mürşid* denen ve davul çalarak şiirler ve şarkılar söyleyen rehberin nağmeleri altında jimnastik, maharet, çeviklik ve güreş alıştırılmaları yaparlar. *Varzeş-i bastanî* geleneğinin kökleri İran İslâm öncesi Antik Çağ'ına kadar uzanır. Arap istilâsından sonra bunun gizlice uygulanması işgalcilere karşı kültür alanında bir direnme tarzı olmuştur. İslâmlaşmadan sonra bu spor giderek Sünnîlik karşısında Şiîlik değerlerine bir

destek hâlini almış, bu eğilim Safevî döneminde daha da belirgin olmuştur. Bugün de İran şehirlerinin halkın yoğun yaşadığı mahallelerinde zorhâneler bulunmakta ve pehlivanlar temsil ettikleri manevî anlam ve cesaretlelerinden dolayı büyük saygı görmektedirler. Pek çok İranlı güreşçi ve halterci eğitimlerine zorhânelerde başlamıştır.

İran, evrensel bir boyut kazanan başka sportif uygulamaların ortaya çıkmasına da katkı sağlamıştır. İran'ın Araplar tarafından istilâsıyla, o bölgede Hindistan ve Çin ile aynı zamanda gelişen satranç oyunun X. yüzyıla doğru Batı dünyasına yayılmaya başlamıştır. Polo (şogan) Antik Çağ'da ve Orta Çağ'da Pers ordusu soyluları ve atlıları tarafından oynanıyordu. Klasik Fars edebiyatında polo oyunu ile ilgili pek çok sahne anlatılmaktadır. XVII. yüzyılda Şah I. Abbas tarafından inşa ettirilen meşhur İsfahan kraliyet sarayı o dönemde polo sahası idi.

Bununla birlikte, başka ülkelerde olduğu gibi bu geleneksel sporlar futbolun gelişmesiyle gerilemiştir. İngilizler, daha çok bulundukları ülkenin güneyindeki petrol sahalarından itibaren futbolu ülkeye sokmuşlardır. İran Futbol federasyonu 1945'te FIFA'nın, 1958'de de Asya Futbol Konfederasyonun üyesi olmuştur. Uluslararası sonuçlar 1950'li yıllarda oldukça hayal kırıcı olmuş, ama 1968, 1972, 1976'da İran Asya kupasında arka arkaya üç zafer elde etmiştir. O zamandan beri, özellikle 1978'de İran ilk defa Dünya Kupasına katıldığında İranlıların futbola olan tutkusu zirveye taşınmıştır. Ama Dünya Kupası finalinde yer alabilmesi için 1998 yılına kadar yirmi yıl beklemesi gerekecekti. Bu müsabakada İranlı oyuncular Mehdi Mahdavi'ye ve Kerim Bağeri, ABD'ye karşı 2-1 kazandıkları tarihî maçta oynamışlardı. Bu oyuncular, Almanya'da (Arminia Bielefeld'de, Frankfurt'ta, Hamburg'da) gelişme göstererek belirli bir uluslararası şöhrete erişmişlerdi;

gene bunlardan olan Ali Daî ulusal seçmelerde Pele ve Messi'nin önüne geçerek dünyada yüzden fazla gol atan tek futbolcu olmuştu. 2009 Haziran'ında Mahdavikya ile diğer üç İranlı uluslararası oyuncu, İran-Güney Kore maçında Ahmedinejad'ın seçilmesine karşı çıkan harekete destek mahiyetinde yeşil kolluk takmışlardı. Bu siyasî davranışları İran millî seçmelerinden uzaklaştırılmalarına sebep olmuştu. Yıllardan beri İran'ın en önemli iki kulübü Persepolis ile İstiklâl'dir. Final maçları, 1974 Tahran Asya Oyunları münasebetiyle inşa edilmiş olan dünyanın en büyük stadı Azadi'de yapılır. Taraftarların (erkekler olduğu kadar kadın taraftarlar) heyecanını en iyi şekilde aktaran film de gene bir İran filmi olan, Penahî'nin *Oyun Dışı* adlı filmidir.

Lâle Sıddık'ı¹ tanıyor musunuz?

Lâle Sıddık küçük Schumacher olarak bilinen İranlı bir kadındır. 1977 doğumlu bu ralli pilotu erkek rakiplerine karşı 2005 İran rallisini kazanmıştı. Yarışa katılabilmek için bir Ayetullah tarafından verilen özel izni almak zorunda kalmıştı. Aynı zamanda İslâm kıyafet yönetmeliğine uygun elbiseler giymek zorundaydı. 2008'de yarışlara katılması askıya alındı. BBC aynı yıl, bu sıra dışı pilotun kariyerini ele alan *Girl Racer* adında bir belgesel hazırladı. Ne var ki, 2012 Temmuz'unda İranlı bir film yapımcısı tarafından düşünülen ve İslâm Cumhuriyeti tarafından desteklenen bu fikir -Ahmedinejad'a göre Batı medyasında İran'daki kadının statüsü hakkında dolaşan olumsuz örneklemelere engel olmak için onun tarafından da kabul edilen bir fikir olmuştu- başta Rehber olmak üzere rejimin katıları tarafından iyi karşılanmadı. Böyle bir proje İslâm Cumhuriyeti'nin değerlerine zarar verecek, hatta onları saptıracaktı. İşte, kadın atletler söz konusu olduğunda İran'ı düzenli olarak sarsan polemiklerden biri budur.

Gerçekten de spor kadınların bir özgürleşme aracı olarak kabul edilmekte olup İran teokrasisinin maçoluğu bunu hiç de hoş görmemektedir. Bu bakımdan İslâm rejimi İran'da sportif etkinliklere karşı değildir. Kadınlar için "İslâmî giysi" zorunluluğu, kadınlara futbol müsabakalarına

1 Batı dillerinde yazılışıyla Laleh Seddigh. (R.U.)

katılma yasağı, kadın-erkek birlikteliğine karşı rejimin ta-kıntı hâlindeki muhalefeti İran iktidarını 1993'ten beri her dört yılda bir İslâm Kadın Oyunlarını düzenlemeye itmiş-tir. Bütün bunlar bu ülkede kadın sporunun zorluklarını ortaya koyan unsurlardır.

Genel olarak spor İslâm Cumhuriyeti'nde gayet kötü finanse edilmektedir. Sporu ülkesinin bir vitrini hâline getirmeye çalışan Şah dönemiyle çarpıcı bir zıtlık görül-mektedir. Yeni altyapı tesisleri inşa edilmiş ve bütün spor federasyonları önemli maddî desteklere kavuşmuştu. Persepolis'teki şatafatlı törenlerden üç yıl sonra Tahran, 1974 Asya Oyunlarına ev sahipliği yapan ilk başkent ol-muştu.

Günümüzde İran toplumu gençliği, modern sporla-rın en geniş çeşitlilikte -paraşütçülük gibi en uç sporlar veya kayak gibi kış sporları dâhil- hem erkekler hem de kadınlar için geniş çapta kullanılmasını talep etmektedir.

Ama spor da siyasîdir. Bunun sonucunda İranlı atlet-lerin İsraili atletlerle yarışmalara katılma hakkı yoktur. Kadının statüsü, "Batılı" değerlerle "kirlenmiş" olduğun-dan İran sporunda hiçbir şey masumiyet dışında olamaz.

Neden İran gençliğinde böyle bir rahatsızlık var?

Başka birçok ülkede olduğu gibi gençlik bugün sert ekonomik gerçekler ve işsizlik ile karşı karşıyadır. Ama siyasi çevre farklıdır. Gençliğe dayatılan ideolojik sükût ve uygulanan bütün yasaklamalar onları kedere ve öfkeye itmektedir. Bu gençler doğduklarından itibaren geleneklerin sıkı kontrolü altına alınmaktadır. Okullarda karma eğitim yasaktır. İlkokuldan itibaren kızların başörtüsü takması dayatılmaktadır. Üniversitelerde kız ve erkek öğrenciler ayrı yerlerde bulunmaktadır. Kamuya açık yerlerde kızların ve oğlanların bir arada olmalarına getirilen kısıtlamalar ve özellikle eğlence şenliklerini (konserler, danslar, tiyatrolar vd.) hedef alan bir sürü yasaklama. Şehriyar Mandanipur'un *En censurant un roman d'amour iranien* (Bir İran Aşk Romanını Sansürleyerek) (Seuil Yayınları) isimli romanı bu boğucu atmosferi çok iyi yansıtmaktadır. Bütün bu kısıtlamaların amacı vücudun, görünümün, davranışların kontrolünü zorlamaktır. Rejimin savunucusu olduğunu iddia ettiği değerlere uygun bir hayat tarzı benimsetmek esastır. Reddetmenin bu alana yayılmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur. Kızlar başörtülerinden dışarı taşan bir saç perçemi bıraktıklarında veya oğlanlar vücutlarına tam yapışan tişörtler giydiklerinde, iktidara direndikleri ve meydan okudukları hissiyatına kapılmaktadırlar. İçeriğin izin verdiği her seferinde, tıpkı 2009 Haziran'ında olduğu gibi, sokağa inmekte ve rejime karşı

gösteri yapmaktadırlar. İran gençliğinin krizinin daha trajik sonuçları da olmaktadır: uyuşturucu kullanımı dünyadaki en yüksek oranlardan birine sahiptir.

İran gençliği kendisine gerçek bir yeraltı hayatı yaratarak günlük yaşantısında engelleri aşmaya çalışmaktadır. Böylece İran, gençlik içinde gelişen ve müzisyenler, blogcular, rapçiler, şairler, ressamlar ve sinemacılardan oluşan çok canlı bir *underground* hareketine sahiptir. Konserler ve hatta festivaller düzenlenebilmektedir. Müziğin bütün tarzları, rapten reggae'ye, elektro, hip-hop, caz, rock, heavy-metal veya blues -bu tarz özellikle İran'ın güneyinde yaşayan Afrika-İranlı topluluktan kaynaklanmaktadır- yaşamaktadır. Bu *underground* müzik ortamı, kendi gruplarını tamamlamayı başaramayan ve bu yüzden İran'ı terk eden iki müzisyeni anlatan ve 2009 Cannes Film Festivalinde *Un certain Regard* ödülünü kazanan, Behman Gobhadi'nin *İran Kedi-leri* (*Les chats persans*) filminde anlatılmaktadır.

Bu gençlik, büyük çoğunluğuyla, çılgınca şeyler yapmak veya yurt dışına kaçmakta çıkış yolu görürken, bir kısmı duruma katlanmakta ve ülkenin içinde kendisine bir yer edinmeye çalışmaktadır. İşte bu noktada iktidar bütün faaliyetlerinde ihtiyacı olduğu kadroları rejime sadık kesimden göreve almaktadır. Bu politika, özellikle gerilim dönemlerinde tehlikeli olabilecek şekilde gençlik içinde iki kutupluluk yaratmaktadır. Ama rejim himayesine aldığı gençlerin sarsılmaz desteğinden pek de emin değildir; çünkü muhalefet sıralarına geçmeyi tercih eden siyasî şahsiyetler, yüksek görevliler veya ruhban sınıfının çocuklarının örneği bunu kanıtlamıştır. Nitekim 2012'de hapse atılan İslâm Cumhuriyeti eleştiricisi ve insan hakları savunucusu Mehdi Hazalî, Uzmanlar Kurulu üyesi ve Yüce Rehber'e çok yakın olan Ayetullah Ebülkasım Hazalî'nin oğlundan başkası değildir. Rejime sadık olan Hazalî, oğlunu "sapkın" olarak nitelemekte tereddüt etmemiş ve onunla her türlü ilişkisini kesmiştir. Bu durum tek örnek değildir.

İran’da bir sivil toplum var mıdır?

“Sivil toplumdan” kastedilen devlet çerçevesi ve ticarî alan dışında oluşmuş yapılar veya gruplar ise, İran’da bir sivil toplum vardır. Ama bu toplum ruhban sınıfının iktidara el koyması ve Devlet aygıtının etkisiyle boğulmaktadır. Devrimden ve siyaset ile dinin ittifakı öncesinde dinî kurumlar, İran anlayışına uygun olarak, sivil toplum denebilecek bir oluşumun içinde yer alıyordu. Memurlaştırılmamış olan ve kendi öz kaynaklarını kullanan Şiî ruhban sınıfı Devlete karşı özerkti, bu da kendisine, Devletin önünde toplumun çıkarlarının teminatı olmayı isterken, siyasî iktidarla arasındaki mesafeyi koruma imkânı veriyordu. Devleti ele geçiren militan ruhban sınıfı iktidar ile toplum arasındaki arabulucu rolünü kaybetmiştir. Sadece “politikacı” siyaset içine doğrudan dâhil olmayı reddeden ve “sessizlik” konumunu tercih eden ruhban sınıfı mensupları bu rolü devam ettirmektedir. Ama bugün rejim tarafından mücadele edilen bir muhalefet durumuna gelmişlerdir. 1979’dan beri ülkeyi yöneten siyasîleşmiş ruhban sınıfı sadece siyaset dışı kalmış kendi kesimine değil, dernekleri yasaklanan ve mallarına el konan bütün dinî ve sufî tarikatlara cephe almıştır.

İran’da baro, tabipler odası, mühendisler birliği, yazarlar birliği, yayımcılar birliği, gazeteciler sendikası, işçi sendikaları, öğrenci birlikleri, kültür, kadın vb. dernekleri

vardır. Bu siyaset dışı kuruluşlar bazen belirli bir özgürlükten yararlanmış ve kendi yöneticilerini hükûmetin müdahalesi olmaksızın seçebilmişlerdir, ama artık böyle bir durum söz konusu değildir. Söz gelişi, 1979'a kadar bağımsızlığını koruyabilmiş olan Tahran barosu şimdi iktidar tarafından atanmış bir hukukçu tarafından yönetilmektedir. Bütün bu dernekler ve kuruluşlar günümüzde ele geçirilmiş ve kontrol altına alınmıştır. Yardım dernekleri bile kamu kuruluşlarının elindedir.

Bununla birlikte, 1997'den 2005'e kadar reformcu Başkan Muhammed Hatemî iktidarda iken, "katılım", "demokrasi", "özgürlük" vb. kavramlarla birlikte sık sık sivil toplum (*camî-i medenî*)'dan söz ediliyordu. Belirli sayıda STK'nın ortaya çıkması da demokratik ülkelerde olduğu şekliyle İran'da bir sivil toplumun ortaya çıkmış olması anlamına gelmemektedir. Hatemî'ye göre, köklerini, Medine'de Peygamber tarafından kurulmuş olan müminlerin topluluğunda bulan bir "sivil İslâmî toplum" söz konusuydu. Ama dine dayanan bir toplulukta sivil toplumun ne anlamı olurdu? Özgürlük kavramına gelince Hatemî şöyle diyordu: "Batı'da uygulandığı şekliyle özgürlük insanın tabiatına uygundur, ama biz, kendi rejimimizi fazilet üzerine kurduk. Yurttaşlarımızdan istediğimiz fazilettir. Fazilet insan tabiatına uygun değildir, dolayısıyla gayret ve fedakârlıkla kazanılmalıdır. Yurttaşlarımızdan doğal eğilimlerinden fedakârlık etmelerini istiyoruz."

2005'te aşırı muhafazakâr akımın iktidara gelmesiyle, Hatemî döneminde kuruluşlar ve STK'lar tarafından elde edilmiş olan nadir ilerlemeler sorgulanmaya başladı. Çok sayıda reformcu dışlandı, bazı kuruluşlar kapatıldı ve sivil toplum eylemcileri takibata uğradı veya tutuklandı. Reformculara taraftar olan basın susturuldu, üniversitelerin ve öğrenci derneklerinin denetlenmesi güçlendirildi.

Blogcular takip edilmeye başlandı, internetin hızı düşürüldü, Farsça yayın yapan yabancı medya yayınları bozuldu, çanak antenler yasaklandı. Bütün bu önlemler her zaman etkili olmadığından, özgürlükleri yok eden iklim sivil toplumu çevreleyen organların gelişmesine izin vermiyordu.

Bütün bu zorluklara rağmen, 2009 Haziran'ında Ahmedinejad'ın yeniden seçilmesi sırasında yaşanan rejim krizi, baskı örgütlenmesini altüst etmiş olsa da İran sivil toplumunun canlı kaldığını kanıtlamaktadır. Ayağa kalkan ve sokaklarda gösteri yapan milyonlarca İranlı, kulaktan kulağa haberleşerek, cep telefonları ve sosyal ağları kullanarak eylemlerini sürdürdüler. Göstericiler gazetecilere dönüştü ve İran diasporası aracılığıyla ülke dışına taşınan haberleri, görüntüleri bütün dünyadaki basın ajanslarına ve televizyon kanallarına aktardılar. "Arap baharı"ndan bir hayli zaman önce meydana gelen bu olaylar, baskı altına alınmış ve organizasyonunu kaybetmiş olsa da sivil toplumun, özel bir kapsam içinde seferber olabileceğini ve eyleme geçebileceğini en iyi şekilde kanıtlamaktadır.

İran’da ne kadar Afgan sığınmacı yaşıyor?

1979’da Afganistan’ın Sovyet birlikleri tarafından işgali sonrasında yaklaşık 2,5 milyon Afgan İran’a sığındı. İslâm Cumhuriyeti o zamanlar dünyada en büyük sığınmacı topluluğunu oluşturan Afganlar için Pakistan ile birlikte ilk evsahibi ülke oldu. Başlangıçta Tahran çok konuksever davrandı, gelenlerin çoğuna ülkede oturma hakkı (“mavi” kart sistemi) tanıdı. Ama 1990’lı yıllarda ülke daha baskıcı bir tutum içine girdi. Yüzbinlerce Afgan oturma izni almadan ülke topraklarına girmeye devam etti. 2001’den sonra BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (BM-MYK) 880.000 Afgan’a kendi istekleriyle yeniden ülkelerine dönmeleri için yardım etti. 2011 Temmuz’u itibariyle Yabancılar ve Göçmenler Bürosu (BAFIA)’nın resmî rakamlarına göre İran’da devlet makamlarına kaydını yaptırmış 1.019.000 Afgan sığınmacı bulunuyordu. Bu rakama, İran’da yasadışı olarak bulunan yaklaşık 2 milyon Afgan’ı daha katmak gerekir (İran makamlarının 2012 tahminleri). Böylece İran’da 3 milyondan fazla Afgan yaşamaktadır.

Muhatabı oldukları ayrımcılık ve sınır dışı etme kampanyalarına (mesela 2007’de 360.000 sürülme), zor yaşam ve çalışma koşulları içinde bulunmalarına ve aynı zamanda maruz kaldıkları ırkçılık hareketlerine rağmen Afganlar İran’ı iş hususunda gerçek imkânlar sunan bir

ülke olarak düşünmektedir. Daha çok inşaat ve tarım işçisi olarak çalışan bu sığınmacılar İran'da kazandıkları ücretleriyle ülkelerine muazzam paralar göndererek Afgan ekonomisini beslemişlerdir (yaklaşık 500 milyon dolarla 2008 Afgan GSMH'sinin % 5 ilâ 6'sı). Ne var ki 2011 sonu, 2012 başında ekonominin rejim tarafından kötü yönetimi ve BM ile Batılılar tarafından uygulanan yaptırımlar dolayısıyla İran'ın ekonomik durumu büyük ölçüde bozulmuştur. Riyalin değeri çökmüş, bu da İran'da çalışmanın avantajını ortadan kaldırmıştır. Ücretlerin bu düşüşü, her hafta binlerce Afgan'ın geri döndüğü Afganistan'da ağır problemler şeklinde yansımalara yol açmıştır.

Yurt dışında ne kadar İranlı yaşamaktadır?

2009 olaylarından sonra (Ahmedinejad'ın yeniden seçilmesinin Yeşil Hareket tarafından protesto edilmesi) 2012 Aralık'ında Human Rights Watch tarafından yayımlanan rapora göre, yurt dışında siyasî sığınma hakkı isteyen ve üçüncü bir ülkeye yerleşen İranlıların sayısında büyük bir artış görülmüştür. BM Mülteciler Yüksek Komiserliğinin istatistik verilerine göre 2009'da 11.537; 2010'da 15.185 ve 2011'de 18.128 İranlı 44 sanayileşmiş ülkeye sığınma talebinde bulunmuştur; bu sayı 2012'de 19.930'a, 2013'te 20.482'ye ve 2014'te 20.241'e yükselmiştir. 2014'te sığınma talebinde bulunan İranlıların çoğunluğu Almanya, İngiltere, Irak, Avustralya, Hollanda, İsveç, Türkiye'ye... yerleşmiştir. Bunlar genellikle öğrenciler, blogcular, gazeteciler, insan hakları savunucuları, etnik, dinî veya cinsel azınlık mensupları, hatta sadece 2009 Haziran'ı protesto gösterilerine katılmış olanlardı. Bunlar, yıllar boyunca dünyaya dalgalar hâlinde yayılarak oluşmuş İran diasporasının saflarını büyütmektedir. Devrimden önce de Irak, Basra Körfezi kıyıdaş Emirlikler veya İsrail'de de İranlı topluluklar bulunuyordu. Ama bunların sayısı kısıtlıydı. İslâm Devrimi bir kanama yaratmıştır: İranlılar karışıklıklardan, baskıdan, savaştan, güvensizlikten, ekonomik zorluklardan ve dinî ve toplumsal zorlamalardan kitleler

hâlinde kaçmışlardır. Bazı tahminlere göre bu diaspora yaklaşık dört milyon insana ulaşmıştır. Başka kaynaklar yedi milyon rakamını bile telaffuz etmektedir.

Dış topluluklar arasında çeşitli kutuplar ayırt edilmektedir. Önce Basra Körfezi Arap monarşilerinde yaşayan İran asıllı nüfus bulunmaktadır. Bunların sayısının 700.000 kişi olduğu sanılmaktadır. Bir o kadar İranlı topluluk ta Türkiye'ye yerleşmiştir. Orta Doğu'nun diğer yerlerinden İsrail'de yaşayan 200 ilâ 250 bin İran asıllı Yahudi'yi ve Irak'ta bulunan sayısı çok oynak İranlı nüfusu saymak gerekir. Diğer büyük bir kutup, ABD'de bir milyon civarında ve Kanada'da 200.000'den fazla olmak üzere çok güçlü Kuzey Amerika kutbudur. ABD'deki Kaliforniya yüzbinlerce İran asıllı insanı çekmiştir. Bunlar Los Angeles havzası etrafında yoğunlaşmış olup, bu yüzden o bölge *Tehrangelles* takma adıyla anılmaktadır. Sonra, 120.000 Almanya'da, 80.000 İngiltere'de, bir o kadar İsveç'te, 25.000 Fransa'da ve diğer AB ülkelerinde de birkaç on bin İranlı olarak Batı Avrupa kutbu gelmektedir.

İran diasporasının özellikleri nedir?

Yurt dışına göçün birçok ayırt edici niteliği vardır. Bunlar daha çok orta veya üst sınıfın mensuplarından oluşur. Çoğunlukla laiktirler ve iyi eğitim almışlardır. Tam anlamıyla bir “beyin göçü” söz konusudur, çünkü göçenlerin arasında hekimler, mühendisler, teknisyenler, aydınlar, sanatçılar, gazeteciler, öğrenciler ve öğretim görevlileri bulunmaktadır. Eğitim seviyelerinden dolayı iyi bir kaynaşma özelliğine sahip olan İranlı göçmenler ev sahibi ülkeye genellikle iyi uyum sağlamaktadırlar. ABD’de Jimmy Delshad örneğinde olduğu gibi bazı çok parlak başarılar görülmektedir. Şiraz asıllı, informatik alanında servet yapmış olan bu İranlı-Amerikalı önce 2007-2008’de, sonra 2010-2011’de Beverly Hills belediye başkanı olmuştur. Zaten bu göz kamaştırıcı şehrin % 20-25’i İran asıllıdır. 2012’de *Shahs of Sunset* adında bir gerçeklere dayalı bir Amerikan televizyon dizisi bile gösterime sokulmuştu. Dizide aşırı “yeni zengin” hayat tarzını kendilerine göre benimsemiş olan bu İranlı topluluk anlatılmaktaydı.

ABD’de başarı örneklerine daha çok rastlanmaktadır. Bunlar arasında E-Bay’in kurucusu Pierre Omidyar veya Yahoo, Google, AT&T veya Expedia gibi Silicone Valley’deki önde gelen şirketlerde önemli bir rol oynayan İranlı-Amerikalılar sayılabilir. Kendi cemaatleri içinden evlenmeye

pek yatkın olmayan genç İranlı erkekler çoğunlukla kendi cemaatleri dışından kişilerle evlenmektedirler. Ama 2009 olayları onların kimliklerini veya anavatanlarına karşı duydukları ilgiliyi hiç de kaybetmediklerini kanıtlamaktadır. Diaspora Yeşil Hareket'in halkçı isteklerini desteklemek için seferber olmuştu. Medyatik ve kültürel etkinlikleri, röportaj ve belgeselleri, internet üzerinden gösteri ve destekleri çoğaltmışlar veya İslâm Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcilikleri önünde gösteriler düzenlemişlerdi.

İranlıların en çok seyrettiği TV programları hangileridir?

Kurulduğu zamandan itibaren İran dinî yönetimi radyo ve televizyona büyük bir önem vermiştir. Anayasa, İslâm Cumhuriyeti Radyo Televizyon Başkanının (IRIB, Islamic Republic of Iran Broadcasting) doğrudan Yüce Rehber tarafından atanmasını emretmektedir. Anayasa şöyle der: “İran İslâm Cumhuriyeti Radyo ve Televizyonunda ifade hürriyeti ve düşüncelerin yayılması İslâmî davranış kurallarına saygı ve ülke çıkarlarına göre teminat altına alınmıştır.” Tercih konusunda bir fikir edinebilmek maksadıyla, IRIB sekiz ulusal ve otuzdan fazla bölgesel kanal sunar. Bununla birlikte İran’da hiç özel kanal bulunmaz. IRIB ülke içine yayın yapar ve yirmi beşten fazla yabancı dilde yurt dışı programları bulunur. İran’ın, Londra’dan yayın yapan ve CNN, Al Jazeera veya Al-Arabiyah ile rekabet ettiği söylenen İngilizce bir televizyon kanalı daha vardır. Rejim, Al-Alam adında Arapça bir kanal ile daha çok Latin Amerika’ya hitap eden İspanyolca bir kanal daha yayına sokmuştur.

Çok büyük teknik ve malî imkânlarına rağmen, “İslâm Cumhuriyeti’nin sesi” ve rejimin siyasî ve dinî propaganda organı IRIB inandırıcılığa ve itibara sahip değildir. İran’daki takipçileri hayal kırıcı düzeydedir. Özellikle büyük şehirlerde yabancı televizyonlar daha güvenilir ve daha çekici haberler vermeleriyle ünlüdür. Diasporadan İran’a doğru

uyduyla yayın yapan en azından yüz yirmi televizyon kanalı, sayısız Farsça radyo kanalı vardır. IRIB'in Müdür yardımcısı bile 2010'da İranlıların % 40'ının uydudan yayın yapan yasaklanmış programları izlediğini itiraf etmiştir. 2011'de resmî İranlı medya tarafından yapılan bir ankette İran toplumunun % 50'sinin bir çanak antene sahip olduğu ve İran'daki evlerin günde yaklaşık yirmi beş dakikayı uydudan yayımlanan programları seyretmekle geçirdiğini ortaya koymuştur. İran halkı *telenovelas*'ların, bilhassa uydu eğlence kanalı Farsi 1 tarafından yayımlanan Güney Koreli veya ABD'li dizilerin meraklısıdır. Rupert Murdoch ile Afganistan kökenli Mohseni ailesine ait Moby Group'un sahibi Farsi 1 kanalı 2009'dan beri Dubai'den yayın yapmaktadır. Bunun gördüğü büyük ilgiden dolayı ortakları daha çok kadınlara yönelik bir başka kanalı daha yayına almaya karar vermişlerdir.

İslâmcı iktidar, BBC Persian Service, Voice of America Persian News Network, Radio Farda, Rangarang ve Radio Zamaneh gibi kanalları ve istasyonları "Batılı istihbarat servislerinin uzantıları" olarak kabul etmektedir. Farsi 1'in programları İslâm Cumhuriyeti'ne karşı "yumuşak savaşın" (*soft war*) araçları olarak nitelendirilmektedir. İranlıları dış dünyadan koparmak için yönetim 1994'ten beri çanak antenleri yasaklamıştır; düzenli olarak polis ve milisler çanak antenleri sökme operasyonları düzenlemektedir. Ama bu politika hep başarısız olmuştur. Çanaklar kısa sürede gene takılmaktadır. 2003'ten beri Tahran yabancı TV kanallarını ve radyolarını yansıtan uydu yayınlarını da bozmaktadır. Bu uygulama 2009'dan beri yoğunlaşmıştır. Bu bozma öylesine güçlü olmaktadır ki kimi zaman ülke sınırlarının da ötesini etkilemektedir.

2010 yılında, Fransa'nın şikâyeti üzerine BM kuruluşu olan Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (UTB),

İran'a yönelenmiş yabancı programları yayımlayan uydu operatörü Eutelsat'ın yayınlarını bozan Tahran'a bu işe son vermesi uyarısında bulundu. 2010 Şubat'ında AB de İranlı yetkilileri elektronik girişimlere son vermeye davet etti. Bundan bir sonuç alınmadı. 2012 Ocak'ında ABD hükûmetinden bağımsız bir ajans olan Braodcasting Board of Governors (BBG), uydudan yayınları bozan İran'ı suçlayan bir kararı kabul etti. Diğer yandan UTB 2012 Şubat'ında, İnsan Hakları Evrensel Deklarasyonunun 19. maddesine aykırı olan uydu yayınları bozmayı mahkûm etti ve hükûmetlerin "gerekli önlemleri" almasında getirilen zorunluluğu hukuken daha zorlayıcı hâle getiren tüzük değişikliğini kabul etti. Bunlar da başarısız kaldı, çünkü riyalin kurunun düşmesi karşısında İran'daki protesto gösterileri vesilesiyle 2012 Ekim'inde Radio Farda, VOA ve BBC Persian TV yayın bozulması daha da yoğunlaştı. Uydusu bu kanalları barındıran Eutelsat da şiddetle tepki göstermiş ve hızla önlem almaları için uluslararası düzenleme yetkililerine çağrıda bulunmuştu. Aynı ay, AB yaptırımlarının arttırılması sonrasında, Eutelsat ve İngiliz şirketi Arqiva, İslâm Cumhuriyeti'ne ait yirmi kadar kanalın kendi uydularından yayımlanmasına son vermiştir. Frekanslar savaşı devam etmektedir.

İran’da fuhuş var mı?

18 Nisan 2002 tarihinde Said Haneyi Meşhed’de asılarak idam edildi. Bu seri katil “toplumu çürümeden temizlemek” amacıyla on yedi fahişeyi öldürdüğünü itiraf etmişti. İran kamuoyunu meraklandıran bu olay taşrada fuhşun önemini ortaya çıkarıyordu; oysa İslâmcılar fuhşun sadece, bütün günahların ayrıcalıklı yeri olan başkentte var olduğunu iddia ediyorlardı.

Fuhuş yapanların sayısı hakkında kesin bir rakam vermemekle beraber -tahminler altmış bin ile üç yüz bin arasında değişmektedir- kaynakların çoğu İran’da fuhşun kesin bir şekilde artmış olmasında hemfikirdir. Bu durum ülkedeki ekonomik durumun kötüleşmesinin sonucu olduğu kadar, fuhşu ortadan tamamen kaldırma politikasının acı bir başarısızlığının da kanıtıdır. Fuhşu “silme” operasyonu 1979’da Tahran’ın “sıcak” semti şahr-ı nov’un hızla yıkılmasıyla başlatılmıştı. Bu mahallenin ortadan kalkması fuhşun bütün başkente yayılmasına yol açmış ve en asgari sağlık kontrolünün yapılmasını imkânsız kılmıştı. İlk yıllar baskı çok şiddetliydi ve fuhşun gerilediği görülüyordu. Ama normal bir sosyalleşmenin önüne konan engeller (kız ve erkek çocukların ayrılması, dansın, eğlence müziklerinin, evlilik dışı cinsel ilişkilerin... yasaklanması) fuhşu yeniden canlandırdı. Bu durumla mücadele etmek isteyen ruhban sınıfı bir Şiî geleneği olan ve süresi bir saat ile doksan dokuz yıl olan *sigeħ*’in veya “geçici nikâhın” (muta nikâhı) gelişmesini cesaretlendirdi. Çiftler genellikle bir mollanın

himayesi altında bir sözleşme akdediyorlardı; bunun kurallarına göre söz konusu sözleşmenin bitiminde kadın bir “çeyiz” parası alıyordu. Pek çok gözlemci için bu uygulama fuhşun bir çeşit yasallaşması veya fuhşun şeriat bakımından kabul edilebilir bir örtü altına saklanmasıdır.

Fuhşun yeniden nüksetmesi ayrıca kadınlar arasında uyuşturucu kullanımının ve aile içinde şiddetin artmasıyla da açıklanmaktadır. Bazı genç kızlar evlerini terk etmek zorunda kalıyor ve yakınları tarafından terk edilmiş bir vaziyette maddî imkânları olmadan sokağa itiliyor. Kimi zaman çocuk yaşta kızlarını, ekonomik sebeplerle fuhşa teşvik eden ailelerle ilgili hadiseler basında yer almaktadır. Yabancı kökenli Afgan veya Pakistanlı kadınlar da ayakta kalabilmek için fuhuş batağına saplanmaktadır. Son yıllarda, Penahî'nin filmi *Daire'*de gösterildiği gibi şehirlerin caddelerinde görülen kadın fuhşunun yanı sıra erkek fuhşu da ortaya çıkmıştır. Öte yandan, özellikle internet kullanan gençlik arasında siber-fuhuş, küçük şehirler de dâhil olmak üzere İran'da gittikçe yaygınlaşmıştır. İsim kullanmama ve sahte kimlikler sayesinde siber-fahişeler görsel ve sözlü hizmetler sunmaktadır. Diğerleri siber-alanı müşteri bulmak ve fahişelerin karşı karşıya kaldığı alışlagelmiş tehditlere maruz kalmamak için kullanmaktadır. Basın ayrıca İranlı kadın ve genç kızların, komşu ülkelere veya Avrupa ile Asya'ya ya fahişe olmak ya da, bazı durumlarda -özellikle Körfez Emirliklerinde- eş olmak üzere kaçırıldığını gündeme getirmektedir. Bunların çoğu evlerinden kaçan kadınlardır. Bu kaçırılmaları düzenleyen kaçakçı grupları tespit edilmiştir, ama bazen polis insan ticaretiyle mücadelede gevşek davranmakla suçlanmaktadır. 2008'de ahlâk ve İslâmî değerlerin uygulanmasından sorumlu Tahran polis şefi General Rıza Zareyî'nin başkentteki bir fuhuş evinde altı çıplak kadınla basılıp tutuklanması sorumlu makamların fuhşa karşı sürdürdüklerini iddia ettiği mücadelenin görüntüsünü hiç de iyileştirmemiştir...

İran interneti mi geliyor?

2012 Kasım'ında, 35 yaşındaki İranlı blogcu Sattar Beheşti tutuklandı. Bir hafta sonra ailesi telefonla aranarak naaşının gelinip alınması istendi. Bu birkaç gün içinde neler olmuştu? Bu olay İran'da büyük tepki doğurdu ve Parlamento'da blogcunun ölümü sorgulandı. Yetkili makamlar tarafsız bir soruşturma sözü verdiler. Sattar Beheşti'nin, 2011 Ocak'ında kurulan İran siber-polisi FATA'nın (Bilgi Üretim ve Alışveriş Sahası Polisi) ellerinde nasıl ve neden öldüğü hâlâ bilinmemektedir. İslâm Cumhuriyeti Polisinin bu dairesinin başındaki Muhammed Hasan Şukriyan 2012 Aralık'ında görevinden alınmıştır. Bunu söz konusu olayın bir sonucu olarak mı görmek gerekir, acaba?

2012, İranlı blogcular için kara bir yıl oldu. İlk defa içlerinden dördü idama mahkûm oldu. Bu yurttaşlar baskı ve işkence altında, İslâm'a eleştirel bakan sitelerle temas kurduklarını, pornografik içeriği olan programları yaydıklarını ve ABD ile İsrail tarafından tezgâhlanan bir komploya katıldıklarını itiraf ettiler. Baskı daha sonra azalmadı. 2015 Aralık'ında İran siber-polisi, son yirmi ay içinde, İŞİD'i destekledikleri gerekçesiyle 53 blogcuyu tutukladığını açıkladı.

İran, Sınır Tanımayan Gazeteciler örgütü tarafından her yıl yayımlanan "İnternet Düşmanları" listesinde Beyaz Rusya, Suudi Arabistan, Çin, Kuzey Kore, Küba, Özbekistan...

gibi ülkelerle aynı sırada yer alma bahtsızlığına uğramıştır. Bu ülkeler sık sık erişim problemleri, çok sıkı filtreleme ve siber-muhaliflerin takip edilmesi konularıyla anılmaktadır. Son yıllarda, özellikle 2009'dan sonra İran hükûmeti kontroldeki teknik yeteneklerini güçlendirdi ve bir "millî interneti" hizmete almak konusunda ilerleme kaydetti; bu arada internet gezginleri üzerindeki baskıları arttırdı ve baskı sağlayıcı imkânlarını güçlendirdi. Siber-kafelere son derece sıkı kontrol getiren yeni yönetmelik düzenlemeleri yürürlüğe sokuldu. Bunlardan birçoğu kapatıldı. Bağlantı kesilmeleri ve veri akış hızı düşürülmeleri artık alelâde olay sayılmaktadır. Rejim internet sansürüne muazzam yatırım yapmakta ve Batı'dan ve Asya'dan (özellikle Çin'den) kendisine denetim imkânı sağlayan yazılımlar satan şirketler bulmaktadır. 2015'te Freedom House tarafından yayımlanan bir incelemede İran 87 puanla -en kötü not 100'dür- Suriye ile birlikte ve hemen Çin'in altında -ki 88 not almıştır- internet özgürlüğüne saygı göstermeyen ülkeler arasında ikinci sırayı almaktadır.

Sosyal ağlar İran rejiminin başka belâlisidir. Youtube, Facebook ve Twitter gibi siteler 2009 gösterilerinden beri bloke edilmiştir. Bunlar her zaman İran'da yasaklanmıştır, ama özel yazılımların (VPN) kullanılması sayesinde bu yasaklamanın kenarından dolaşmaktadır. Bunun devamında Facebook, saçlarını açıkta bırakan fotoğraflarını göndererek İran'da dayatılan başörtüsü üzerinde tartışma açılmasını sağlayan ve İranlı kadın gazeteci Mesih Alinejad tarafından 2014'te kurulan My Stealthy Freedom ("Kaçamak Özgürlüğüm") grubuna izin vermiştir. Aynı zihniyetle, 2015 yılında genç erkek ve kadın İranlılar, "gerçek hayattaki" fotoğraflarının yanı sıra -Cumhuriyette hüküm süren "İslâmî ilkeler" göz önüne alındığında çok ağırbaşlı- resmî kimlik kartı fotoğraflarını

yayımlayarak Instagram'da bir meydan okuma başlatılar (#kartemelichallenge)... Aradaki zıtlık en azından oldukça çarpıcıdır. Diğer yandan iktidarın sözcüleri, Facebook ile uydu kanalları aracılığıyla Batılıların, "İran ailesinin çökmesini" sağlamak ve dini tehlikeye atmak maksadıyla İran'a karşı "yumuşak bir savaş" sürdürmelerine imkân verdiğini öne sürmektedirler. Ama 2012 Aralık'ında, 2009'dan beri sansürleniyor olsa da Rehber Ali Hamaney'in Facebook'ta bir sayfası olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sayfanın açıldığı, bir başka yasaklanan ama Rehber'in 2009'dan beri bir hesabı bulunduğu Twitter üzerinden ilân edilmişti. Öte yandan Telegram -2015'te 15 milyon kullanıcıyla İran'daki en yaygın uygulama-, WhatsApp veya Viber gibi uygulamalar "ahlâka aykırı içeriklerinden" dolayı İranlı muhafazakârlar tarafından her zaman ihbar edilmektedir. Görevi internet sitelerini ve uygulamalarını kontrol etmek ve kapatılmalarına karar vermek olan siber-suçlara karşı Komite sekreteri 2015 Aralık'ında Telegram'ı bloke etmekle tehdit etmişti. Bu arada Wechat, WhatsApp, Tango ve Viber önceden beri filtrelenmektedir. AFP'ye göre 2015'in son sekiz ayında 609 erkek ve 114 kadın, "ekonomik, ahlâkî ve toplumsal" siber-suç işledikleri suçlamasıyla tutuklanmıştır.

İranlı internet kullanıcıları -Internet World Statistics'e göre 2014 sonbaharında kırk yedi milyon kişiye ulaşmıştır- için en endişe verici şey 2012'de ortaya çıkan "millî internetin" kalıcı şekilde yerleştirilmesi düşüncesidir. Eğer bu gerçekleşirse iki hıza sahip bir internet söz konusu olacaktır. Bir tarafta, dinî önderler, hükûmet, Devrim Muhafızları, dinî kuruluşlar ve Devlet şirketleri için küresel sisteme bağlı bir ağ ve öte yanda halkın çoğunluğunun bağlı olacağı bir çeşit "helâl internet", tamamen sansürlenmiş bir çeşit intranet bulunacaktır. Bu politikaya

bir başlangıç yapılmıştır. Facebook'un veya Youtube'un yerel rakipleri (Cloob ve Aparat) Devletin "hayır duaları" ile kullanıma açılmıştır. 2012 Mart'ında internet denetim ajansı olan "Sanal Alan Üst Konseyi" de kurulmuştur. 2015 Eylül'ünde Yüce Rehber dört yıl daha görev almıştır. Cumhurbaşkanı Ruhanî sürekli olarak sosyal ağların yasaklanması girişimlerini gereksiz olarak gördüğünü ilân etse de bir "millî internet" kurulması fikri -özellikle Yüce Rehber tarafından- terk edilmemiştir. Sadece ismi değiştirilmiştir. Artık, internete ve özellikle sosyal ağlara seçici ve denetimli erişim yerleştirmeye yönelik bir "akıllı filtreleme" söz konusudur.

“Çarşı”nın kozları nelerdir?

Farsçada “bazar” olarak kullanılan kelime hem bir şeyler alınıp satılan halka açık alan, yani pazar yeri, hem de iş piyasası (*bazar-ı kâr*) veya döviz piyasası (*bazar-ı arz*) anlamında kullanılır. İran’da ise “bazar”, yani çarşı Avrupalı seyyahlar tarafından, üstü kapalı sokak ve geçitlerin birbirine bağladığı mağazalar, küçük dükkânlar ve atölyeler topluluğu olarak tarif edilir. Orada aynı zamanda işletmeler, depolar, bürolar, mescitler, halk hamamları, lokantalar, kahveler ve hatta konutlar bile bulunur. İran’ın geleneksel şehirlerinin merkezinde yer alan çarşı, şehirlilerin olduğu kadar dışarıdan gelmiş ve yakınlardaki kervansaraylarda kalan tüccarların da buluşma yeridir. Tüccarlar ve mollalar da orada tartışır, bilgi alışverişinde bulunurlardı ve böylece çarşı giderek siyasî anlamda hassas ve iktidara karşı eleştiri yerine dönüşmüştür. Kaçar hanedanı tarafından ülkenin kötü yönetilmesi, yabancı şirket ve bankalara sağlanan avantajlar ve imtiyazlar, idarecilerin yolsuzlukları, 1891’de tütün tekelinin Şah tarafından bir İngiliz şirketi olan Talbot Rejisine devredilmesine kitlesel olarak karşı çıkan çarşı esnafının (*bazarîler*) hoşnutsuzluğuna önemli katkıda bulunmuştur. 1896’da Şah’ın katledilmesi ile süren bu olaydan sonra 1905-1911 meşrutî devrim olmuş, bu arada çarşı esnafı ile ruhban sınıfının bir kısmı ve liberaller birlikte belirleyici rol oynamıştır.

Çağdaş İran tarihinin bütün önemli siyasî olaylarında çarşı bir rol oynamıştır. 1925'te Pehlevî hanedanının kurulmasında, petrolün millîleştirilmesinde ve 1950'li yıllarda Musaddık'ın iktidara gelmesiyle yıkılmasında hep çarşının söyleyecek bir sözü olmuştur. Çarşıya çağdaşlaşmaya bir fren ve monarşi için ciddi bir tehdit gözüyle bakan Pehlevîler çarşının dışında türeyen bir girişimci sınıfın ortaya çıkışını cesaretlendirerek çarşığı kontrol etmek istemişlerdir. Rejimin ekonomik reformlarının kurbanı olduklarını düşünen çarşı esnafı 1978 Devrimi sırasında ruhban sınıfının tarafını tutmuştur.

Monarşiden daha ihtiyatlı olan yeni mollalar iktidarının çarşı ile mükemmel ilişkiler sürdürmeye mecbur kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak hükûmetin ekonomiyi yönetici idaresi, yeni idarî ve malî düzenlemeler çarşı esnafını hükûmet siyasetine muhalefet etmeye itmiştir. İktidar ülke ekonomisinde çarşının rolünü azaltarak tepki vermiştir: önemli ekonomik sektörler eski rejime yakın olarak kabul edilen ve el konulan işletmeleri yöneten yeni kuruluşlara devredilmiş ve Devrim Muhafızlarının doğrudan ekonomiye dâhil olmaları cesaretlendirilmiştir. Aynı zamanda kooperatiflerin ve ticaret odalarının yönetimleri de ele geçirilmiştir. Özel sektörün daralmasına rağmen çarşı iktidarı rahatsız etmeye devam etmiştir. 2008'de bir haftalık bir grev hükûmeti KDV tasarısını terk etmeye mecbur bırakmıştır. 2012 Ekim'inde, millî para riyalin baş döndürücü düşüşü tüccarların gösteri yapmasına ve olağanüstü sembolik olay olarak çarşının kapanmasına yol açmıştır. Hükûmet onlarca göstericiyi tutuklayarak ve çarşının zor kullanarak açılması talimatını vererek şiddetle tepki göstermiştir.

SİYASÎ SİSTEM

İran'daki iktidarın yapısı nedir?

Önce “İslâm Cumhuriyeti” ifadesinin tezat içerdiğini teşhis etmekle başlayalım: “Cumhuriyet” aslında halk egemenliğine gönderme yaparken, “İslâm” ilâhî egemenliği esas almaktadır ki bu ikisi tezat teşkil eden ifadelerdir. Zaten İran, Allah’tan çıkmış olduğu varsayılan iktidarın ruhban sınıfı denen dinî otoritenin eline bulundurduğu bir teokrasidir. Ama rejimin bir anayasası olduğundan bu özel türden bir teokrasidir. Bazıları “anayasal teokrasiden” söz etmektedir. Aslında başka türlü yapılması da mümkün değildi. İran’da taleplerle dolu bir asırdan fazla süren çok güçlü bir anayasa geleneği vardır. Bu bakımdan bir Anayasa gerekiyordu. Bununla birlikte rejimin teokratik görünüşü anayasa konusunda son sözü söyledi. *Velayet-i fakih*, yani “İslâm hukuk bilgininin otoritesi”, daha açık ifadesiyle, Humeynî’nin makamın ilk sahibi olduğu, Devrimin Rehberinin vesayeti İran sisteminin vazgeçilmez ögesidir. Ölümünden birkaç ay önce Humeynî Anayasayı yeniden gözden geçirmek üzere bir komisyon atadı ve bu gözden geçirme sonucunda Rehber’in iktidarını daha da arttırdı. Yeni bir kavram ortaya çıktı: “İslâm hukuk bilgininin mutlak vesayeti” anlamına gelen *velayet-i fakihî mutlakî*. Bu kavramdan hareketle Rehber istediği her şeyi yapabilecek duruma geliyordu. İran Anayasası uzmanlarından Said Ercüment bu mutlak otoriteyi çok

meşhur olmuş bir cümleyle özetlemiştir: “1906 Anayasasının amacı Şah’ın iktidarını daraltmak olmuşsa, İslâm Cumhuriyeti Anayasasının amacı, özellikle 1988-1989 gözden geçirmesinden sonra Devrim Rehberinin iktidarını arttırmak olmuştur.”

Ruhban sınıfının güçlerin tümü üzerindeki vesayetine paralel olarak bir devlet yapılanması vardır. Bu yapılanma, az veya çok Batılı modellerden esinlenen bir seçim sistemini kullanan belirli bir halk egemenliğine göre çalışmaktadır. Bunun sonucunda İran İslâm Cumhuriyeti genel seçimlerle, dört yıllık süre için bir cumhurbaşkanı seçmektedir. Görev süresi ancak bir defa daha yenilenebilmektedir. Anayasanın 115. Maddesine göre cumhurbaşkanı “din ve siyaset içinde yer alan ve İran kökenli, İran yurttaşı, yönetme yeteneğine sahip, bilge kişiliği, lekesiz bir geçmişi, namuslu ve mütedeyyin ve İslâm Cumhuriyeti temellerine ve ülkenin resmî dinine bağlı olmak niteliklerine sahip olan” kişiler arasından seçilmelidir. Sonuncu şart ilk ağızda Sünnîleri ve dinî azınlıkların mensuplarını elemektedir. Ayetullah Humeynî’nin ölümünden ve başbakanlık makamını ortadan kaldıran 1989 değişikliğinden sonra görünürde daha büyük önem kazanmış olan bu göreve Ali Hameney (1981-1989), Haşimî Rafsancanî (1989-1997) Muhammed Hatemî (1997-2005), Mahmud Ahmedinejad (2005-2013) ve Hasan Ruhani (2013’ten beri) seçilmişlerdir. Bu seçim uygulaması İslâm Cumhuriyeti’ne kendisini demokratik bir sistem gibi takdim etme imkânı vermektedir.

Cumhurbaşkanlığı seçimi adayının Muhafızlar Heyeti (Şura-yı nigahbân) denen, doğrudan veya dolaylı olarak Devrim Rehberi tarafından atanan ve dolayısıyla Rehber’in cumhurbaşkanlığı adaylarını denetleme imkânı tanıyan, on iki kişiden oluşan bir komitedir. Cumhurbaşkanlığına

adaylığını sunanların sayısı bazı seçimler sırasında oldukça yüksek olmasına rağmen adaylıkları onananların sayısı her zaman sınırlı kalmıştır. Nitekim 2001 yılında, aday aday olan sekiz yüz on yedi kişiden sadece onu seçime katılabilme hakkını elde etmiştir. 2005'te bin on dört aday adaydan sekiz tanesi ve 2009'da dört yüz yetmiş üzerinden dördü aday olmaya hak kazanmıştır.

2012 Aralık'ında, 2013 Haziran'ı cumhurbaşkanlığı seçimleri konusunda yeni bir yasa kabul edilmesi çevresinde meydana gelen tartışmanın gösterdiği gibi kliklerin mücadelesi mollaların iktidara sahip olmasına rağmen önlenememektedir. Adayların seçilebilirliğini belirleyen şartları ilgilendiren bu yasa taslağı meclise sunulmuştu. Buna göre adaylar için en az 40 ve en üst 75 yaş sınırı getiriliyor, böylece eski Cumhurbaşkanı Rafsancanî'nin yeniden seçilmesinin önü kesiliyordu. Adayların İslâm öğretisinde en az doktora veya eşdeğeri dereceye sahip olması gerekiyordu, bu da orta ruhban sınıfı mensuplarının çoğunu dışarda bırakıyordu. Öte yandan yasa, aday olmak için gerekli şart olan "siyasî şahsiyet" tanımını da yeniden ele alıyordu. Bazı gözlemcilere göre, kısıtlayıcı olarak görülen bu yeni yasa aslında muhafazakâr kesime mensup olmayan kişilerinden de adaylıkları için destek sağlama imkânının önünü açıyordu. Bu tehlikenin farkına varıldığından yasa taslağı çok hararetli tartışmaların konusu oldu. Anayasaya aykırı olarak ilân edildi ve reddedildi, gözlemciler bunu ruhban sınıfının elinde bulunan Muhafızlar Heyetinin bir zaferi olarak yorumladılar. Bu manevralar gene de muhafazakâr kesime mensup olmayan Hasan Ruhanî'nin seçilmesine engel olamamıştır.

Nihayet, cumhuriyetçi siyasî sistemlerin çoğuna aykırı olarak İran Cumhurbaşkanı Devlet Başkanı değildir. Sadece yürütme organının başkanıdır, ama bu iktidarın

sadece bir kısmına sahiptir. Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder, ama bakanların her biri, kendilerini bireysel veya topluca azledebilen Meclis'in onayını almak zorundadır. Cumhurbaşkanı da Meclis'te güvensizlik oylamasına muhatap olabilir ama bu oylama Rehber'in onayına tâbidir. Cumhurbaşkanı Meclis'i feshetme yetkisine sahip değildir. Sonuçta cumhuriyetçi ve anayasal giysilere rağmen İran siyasî sistemi Rehber tarafından hâkim olunan bir teokrasi olarak devam etmektedir.

Devletin gerçek başı kimdir?

Devletin başı Devrimin Rehberidir. Kuramsal olarak, müzakereleri gizli olan doksan altı uzmandan oluşmuş bir heyet tarafından seçilir. Ama bugüne kadar işler farklı şekilde cereyan etmiştir. Devrimin hemen ertesinde Ayetullah Humeynî kendisini Yüce Rehber olarak kabul ettirmiştir. Ardılı olarak Ayetullah Muntazar 'yi göstermişti. Ama 3 Haziran 1989'da meydana gelen ölümünden iki ay önce kararını gözden geçirmiş ve o zamanlar Cumhuriyet başkanı olan ve o günden bu zamana Yüce Rehberliği sürdüren Ali Hamaney'de karar kıldığını ilân etmiştir. 1939'da İran'ın kuzeydoğusundaki büyük şehir Meşhed yakınlarında doğmuş olan Hamaney'in mütevazı bir geçmişi vardır. Babası Azerbaycan eyaleti kökenli ruhban sınıf mensubuydu. İşl m  tahsilini önce Meşhed'de sonra Kum'da Humeynî'nin yanında tamamlamıştı. 1960'lı ve 1970'li yıllarda, siyasî faaliyetlerinden dolayı defalarca şah'ın polisi tarafından tutuklanmış, hapsedilmiş ve 1979 Devrimine kadar Sistan-Belucistan eyaletine sürgüne gönderilmişti. Kısa süre 1980'de Savunma bakanı olarak görev yaparken İran-İrak savaşının başlangıcında Pasdaranlardan sorumlu olmuş, daha sonra 42 yaşında Humeynî'nin desteğiyle, 1981'de İran'ın ilk ruhban Cumhurbaşkanı olmuştur. Rehber'in ölümüne kadar bu makamı işgal etmiştir. 1989 Haziran'ında uzmanlar heyeti

yeni ölmüş olan Humeynî'nin atamasını sadece onaylamıştır. Rehber onu, ilk seçimi olan Muntazarî'ye tercih etmişti, çünkü o 1988'de İslâm Cumhuriyeti zindanlarında tutulan siyasî mahkûmların topluca idam edilmesini emreden Humeynî'ye karşı çıkmıştı. Mollalar silsilesinde orta yerlerde bulunan Hameney sabahtan akşama itibarlı Ayetullah -“Allah'ın işareti” anlamında bir terim- statüsüne yükselmiş, bu da üst düzeylerde bulunan birçok ruhban sınıfı mensubunun hoşnutsuzluğuna yol açmıştı. Başlangıçta Humeynî'nin yolundan gitti. Onun cazibesine ve dinî alanda onunla benzer itibara sahip değildi. Hep ihtiyat, beceri ve siyasî akıl kullanarak otoritesini güçlendirdi ve rejim içinde iktisadının temellerini sağlamlaştırdı. Çeşitli klikler arasında hakem olarak kendisini kabul ettirdi ve bütün önemli bakanlıklar ile kurumlar içindeki stratejik makamlara yerleştirilmiş ruhban sınıfı “komiserlere” dayanan -ve Humeynî tarafından kurulmuş olan- ağı sıkılaştırdı. İran'ın İran-Amerikan asıllı en iyi uzmanlarından biri olan Kerim Sacidpur kendisini, Makyavel'in “Prens” eserine gönderme yaparak, “Pers Prensi” olarak adlandırmıştır. Belirli bir faydacılık gösterse de -Cumhurbaşkanı Rafsancanî ile onun 1990'lı yıllardaki faydacı politikasını destekledi- ABD ile ilişkilerde son derece bükülmez olarak davranma eğiliminde oldu.

Rehber ömür boyu seçilir ve ancak çok olağandışı şartlarda görevlerinden azledilebilir. Kuramsal olarak Devletin birinci kişisi yasama gücünün faaliyetlerine dolaylı olarak müdahale edebilir. Yargı gücünün üzerindedir ve yürütme gücünü denetler. Silâhlı kuvvetlerin ve bütün güvenlik güçlerinin komutanıdır, radyo ve televizyon sorumlularının atamasını yapar. Aynı zamanda rejimin iç ve dış politikalarının yönlendirici çizgilerini de belirler. Dinî bir hüviyeti olmasına rağmen Rehber'in Şiîliğin en üst dinî

otoritesi olması şart değildir. Hayatının son zamanlarında Humeynî tarafından emredilen anayasal reformun sonrasında Şiîlik üst makamına orta seviyede ruhban mensuplarından biri seçilebilir. Hamaney'in durumu da böyledir. Bunun amacı, çoğunlukla sorgulayıcı ve dinin siyasette kullanılmasını şiddetle eleştiren bazı büyük Şiî Ayetullahların olası muhalefetini atlatmaktır; bu muhalif Ayetullahlar, Rehber'in gücünü meşrulaştıran *velayet-i fakih* kavramına bile karşı çıkmaktadır. 1988'de Anayasa'nın 57. Maddesi Rehber'in mutlak gücünü kesin bir şekilde doğrulamak üzere yeniden gözden geçirilmiştir. Böylece Rehber'in bütün güçler üzerindeki mutlak hâkimiyeti sağlamlaştırılmış olmaktadır.

Parlamento gerçekten bir rol oynuyor mu?

Yasama gücü, iki yüz doksan milletvekili genel seçimle belirlenen ve dolayısıyla ona biraz demokrasi havası veren İslâm Parlamentosu, yani *Meclis* tarafından uygulanmaktadır. Oysa olup bitenler daha karmaşıktır. Parlamento seçimlerine aday olabilmek için İçişleri Bakanlığının, İstihbarat Bakanlığının ve özellikle Muhafızlar Kurulunun (Şura-yı nigahbân) önceden kefilliğini almak gerekir. Muhafızlar Kurulu altı yıl için görev yapacak olan, Rehber'in atadığı altı molla ve yargı gücünün önerisiyle Parlamento tarafından seçilen altı yargıç olmak üzere on iki üyeden oluşur ve başkanları Rehber tarafından seçilir. Parlamento'yu, cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılacak adayları ve Rehber'i belirleyecek olan uzmanlar heyetini oluşturacak din adamlarının onaylanması dışında bu Kurul'un en önemli görevi yasaların Anayasa ve İslâm'a uygunluğunu gözetim altında tutmaktır. Sonuçta Muhafızlar Kurulu, girişte Parlamento adaylarının geçerliliğini ve çıkışta parlamenterlerin oyladığı yasaların uygunluğunu kontrol eder. Kısacası yasama gücünü blok eder.

Üstelik Kurul giderek bütün seçimlerin gerçekleştirilmesinde denetim mevkiine yerleşmiştir. Bu göreviyle ülkenin siyasî hayatında belirleyici bir rol oynamaktadır. Muhafızlar Kurulu Parlamento ile anlaşmazlığa düşerse

bir başka makam, Rejimin Yüce Çıkarını Ayırt Etme Konseyi (*macam-ı teşhis-i maslahat-i nizam*) anlaşmazlığa hakemlik eder. 1988'de Humeynî'nin bir kararnamesi ile kurulmuş olan bu konseyde, hepsi Rehber tarafından seçilmiş otuz bir üye vardır. Bazı olağanüstü durumlarda Ayırt Etme Konseyi yasama görevi de üstlenebilir. Bütün üyeleri atanan ve seçilmemiş olan bir organa tanınan bu olağanüstü yetki bir defa daha, halk tarafından seçilmiş cumhurbaşkanı ile Parlamento'nun aleyhine Rehber'in üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

İran Parlamento hayatı çok canlı olabilir. Bazı konularda farklı klikleri karşı karşıya getiren heyecanlı tartışmalara şahit olunmuştur (art arda seçilen Meclislerin bileşimi zaten rejim içinde farklı klikler arasındaki güç orantısının iyi bir göstergesi olmuştur). Ancak, heyecanlı geçse de sırf tartışmaların varlığı İran Meclisi'ni demokratik ülkelerin parlamentolarının eşdeğeri kılmaz. Rejim için çok hassas bazı konulardaki tartışmalar bizzat Rehber tarafından kolayca engellenmektedir. Nitekim 2000 Ağustos'unda Ali Hameney, Parlamento'nun basın özgürlüğüne ilişkin yeni bir yasa üzerindeki olası tartışmaları geri çevirmiştir. Sonuçta İran Meclisi bir tescil bürosu olmasa da gayet sınırlı yetkilere sahiptir.

Devlet örgütünün ikileşmesi nasıl açıklanabilir?

Gerçekte her devlet aygıtı ikili hâle gelmiştir. Bu, devrimci yapıların (*naheday-ı inkılâb*) üzerine oturmuş olan İran siyasî sisteminin bir başka ayırt edici özelliğidir. Bu yapılar, olağan durumlarda hükûmetin otoritesi altına girmesi gereken faaliyet alanlarını kontrol ederler veya üstlenirler. Böylece millî ordunun (*Arteş*) karşısında Devrim Muhafızlarını görüyoruz. Rejimin gerçek ideolojik ayağı olan Devrim Muhafızları, millî ordunun kat be kat üstünde bir donanıma ve malî güce sahiptir. Ekonomik ayrıcalıklardan yararlanırlar ve doğrudan ülkenin siyasî hayatına müdahil olurlar. Mahkemelere paralel olarak, devrimden otuz beş yıl sonra bile çalışmaya devam eden devrim mahkemeleri her zaman vardır. Devrim mahkemeleri rejim için en önemli meselelerle, uzaktan yakından rejimin siyasetini ve güvenliğini ilgilendiren her şeyle meşguldürler. İslâm Mahkemeleri yargıçları, söz gelimi basın veya reformcu milletvekilleri üzerinde çok önemli bir baskı unsuru oluştururlar. Aslında büyük çoğunlukla ruhban sınıfı mensupları tarafından yönetilen olağan sivil mahkemeler sadece bu siyasî boyuttan anılmış meselelerle yükümlüdürler. Polis ve emniyette çok sayıda paralel yapılanma da devletin resmî makamlarının takibinden muaftır. Her bakanlıkta, her eyalet valisinin yanında Rehber'in

bir temsilcisi de yer alır. *Beyt-i Rehbarî*, “Rehberin Ofisi” ile bunun uzantıları da devlet içinde gerçek bir devlet oluştururlar. Bu ofisin perde arkası lideri Rehber’in oğlu Müctebâ Hamaney’dir. Bu ofiste bütün siyasî alanlarda Rehber’in danışmanları yer alır. Bunun sonucunda, uluslararası siyasette bugünkü danışmanı, 1981 ile 1997 arasında İran Dışişleri bakanlığı yapmış olan Ali Ekber Velâyetî’dir. 2009 Haziran’ında Ahmedinejad’ın seçimini izleyen protesto günlerinde “Rehberin Ofisi”, gösterileri bastırmak maksadıyla, Müctebâ’nın yönetiminde “kriz masası” olarak çalışmıştır.

Devrim Muhafızlarının rolü nedir?

Ayetullah Humeynî iktidara gelir gelmez etrafında yer alan birkaç silâhlı gruptan yeni rejimi korumaya azmetmiş bir milis oluşturdu. 5 Mayıs 1979 tarihinde resmen kurulan bu milis İslâm Devrim Muhafızları Ordusu (IDMO) olacaktır. İlk kurulduğunda dört binden daha az mevcudu vardı. Bugün, *Pasdarân* denen Devrim Muhafızlarının mevcudu yüz yirmi beş bin kişiyi aşmış olup, İslâm Cumhuriyeti Anayasa'nın 150. Maddesine göre görevi "devrimi ve sonuçlarını korumaktır". *Pasdar* olabilmek için rejime ve Rehber'e sarsılmaz bir bağlılık göstermek gerekmektedir. Adaylar, geldikleri yörenin dinî makamlarının desteğini almış, dinî vecibelerini yerine getiren Müslümanlar olmak zorundadır. İran-İrak savaşı şehitlerinin aile mensuplarının ayrıcalığı vardır. Bu milisin kurulması, en azından ilk dönemlerde, hızlı bir temizlemeye rağmen yeni iktidarın güven duymadığı ordu gibi kurumların ikileşmesi arzusuna karşılık gelmektedir.

Devrim Muhafızları Ordusu İran'ın en güçlü askerî ve güvenlik örgütü olmuştur. İran-İrak savaşı sırasında Devrim Muhafızları kendilerini eğitime ve askerî yeteneklerini güçlendirme fırsatı bulmuşlardır. Bu vesileyle ideolojik oluşumları da zirveye çıkmıştı. Rejimin iç ve dış güvenliğinin sağlanmasıyla görevli olarak, ülke dışındaki müdahaleler için on beş ilâ yirmi bin mevcudu olan *Kudüs* tugayını kurmuşlardır. Gerçek bir ordu olan *Pasdarân*'ın kara, deniz ve hava kuvvetleri vardır. Ayrıca

Basic'i ("seferberlik") yönetir ve kadrolarını oluştururlar. *Basici* denen mensupları duyarlı bölgeleri kontrol etmek, mahallelerde kol gezmek, üniversiteleri ve fabrikaları gözetim altında tutmak ve izin verilmemiş her türlü toplanma ve gösteriye askerî güç kullanarak müdahale etmekle görevlidirler. *Pasdar*an aynı zamanda füze fırlatma rampalarından da sorumludur ve eğer günün birinde İran nükleer silâhlara sahip olursa, büyük ihtimalle bu silâhlar onların yönetiminde olacaktır. Nihayet kendi istihbarat servisleri vardır. 2009 Haziran'ı olaylarında görüldüğü gibi, *Basiciler* ile *Pasdar*an, kendilerini teşvik eden ve yüreklendiren rejimin ellerinde gerçek bir baskı araçlarıdır. Halk nezdinde büyük bir sevilirlikleri yoktur.

*Pasdar*an sıralarından çıkmış ve Devrim Rehberine son derece bağlı olan şahsiyetler siyasî hayatta giderek artan bir rol oynamaktadır. Muhafızlar milletvekili, bakan, eyalet valisi, büyükelçi, büyük devlet kuruluşlarının sorumluları vb. olmuşlardır. 2005 ve 2009'da Ahmedinejad'ın seçilmesine yeşil ışık yakmışlar, ama 2013 seçiminde cumhurbaşkanıyla aralarına mesafe koymuşlardır. Devrim Muhafızları çok kısa sürede, dış ticaret, Telekom, mühendislik, kamu yapımları ve aynı zamanda uzun zamandır Devlet alanına mahsus addedilen hidrokarbonlar da dâhil hemen bütün sektörleri kapsayan kârlı ekonomik faaliyetlere atıldılar. Rejimin kendilerine sağladığı pek çok avantajdan da yararlanarak Devrim Muhafızları örgütü birkaç yılda ekonomik bir dev hâline geldi. Bazı uzmanlar, çeşitli boyutta yüz yetmiş üç şirketi kontrol eden Yoksullar Vakfı (*Bonyad Mostazafân*) ile çeşitli vakıfları (*bonyad*) bir araya getiren Rehberin Ofisi ve devlet şirketleri olarak ülkenin iki ekonomi-finans dev kuruluşunun yanı sıra gerçek bir *Pasdar*an dev kuruluşunun varlığından söz etmektedir. Günümüzde Devrim Muhafızları ordusu İslâm Cumhuriyeti'nin artık hem en önemli askerî gücü hem de siyasî ve ekonomik hayatın en büyük bileşeni hâline gelmiştir.

İslâm Cumhuriyeti'nde aslında kim karar vericidir?

İran karar verme sürecinin “kara kutusuna” girmek hiç de kolay bir şey değildir. Burası son derece ışıık geçirmezdir. Çok sayıda hizip, nüfuzlu şahsiyetler, gruplar ve gayriresmî ağlar ve ayrıca *Beyt-i Rehbarî* (Rehberin Ofisi) ile paralel kurumlar görülür. Resmî veya gayriresmî makamlar olarak toplanmış bu güçlerin her biri, yoğun bir tartışmanın sonucu ortaya çıkacak nihaî kararda söz sahibi olmaya çalışır. Bununla birlikte Rehber son aşamada hakem rolü oynar. Bu muhakkak şahsî kanaatini dayatacağı anlamına gelmez. Hiç şüphesiz yalnız kalmaktan kaçınmak üzere güçler dengesini dikkate almak zorunda kalacaktır. Bu bakımdan Rehber alınacak kararların ülke çıkarlarına hizmet edeceğine maharetle inandırılırsa Rehber nezdinde öncelikleri öne çıkarmak mümkün olur.

Görevinin başlangıcında Rehber'in desteğinden yararlanan Cumhurbaşkanı Ahmedinejad terazinin kefesini kendi tarafına eğmeyi başarmıştı. Bununla birlikte, özellikle ikinci görev süresinde Ali Hamaney ile olan ilişkileri gitgide bozulmuştu. Ali Hamaney, ondan ve sağ kolu olan İsfendiyar Rahim Meşaiye'den, İran siyaset sisteminde din adamlarının etkisini sınırlamak istedikleri hususunda şüpheleniyordu. Bu bakımdan cumhurbaşkanının nüfuzu, Rehber'e sadık kalan muhafazakârlar lehine önemli

ölçüde azalmıştı. Muhafazakârların lideri Ali Laricanî şimdiki Parlamento başkanıdır. Bundan böyle karar almada bu hizip daha fazla ağırlığa sahip olacaktır. Ahmedinejad'ın aleyhine işleyen bir başka etmen daha olmuştur. Bazı analizciler İran kamuoyunun artık yetenek ve akılcılığı daha öne çıkardığını düşünüyorlar. Ahmedinejad'ın yanıltıcı ve halk dalkavuğu söylemleri çok fazla eleştirilmiş, bu da giderek siyasî oyunun dışına itilmesini kolaylaştırmıştı. Durum böyle olunca, 2009 olaylarıyla zaten derinden sarsılmış olan rejim bünyesinde yeni bir siyasî krizi engellemek isteyen Rehber Ahmedinejad'ın görevinin bitmesini tercih etmiştir.

Rehber ile Cumhurbaşkanı Ruhanî arasındaki ilişkiler çeşitli sebeplerden farklıdır, ki bunların en önemlisi -Ahmedinejad durumunda olmayan- her ikisinin de ruhban sınıfından gelmesidir. Öte yandan birbirlerini gayet iyi tanımaktadırlar, zira Ruhanî İran-İrak savaşı sırasında hassas görevlerde bulunmuş ve daha sonrasında, her zaman Rehber'in denetimi altında olan millî güvenlik ile ilgili makamlarda görev yapmıştı. Bununla birlikte farklı duyarlılıkları vardır. Rehber daha muhafazakârdır, oysa Ruhanî kendisini ılımlı ve reformcu akıma üstü kapalı bir şekilde daha yakın olarak göstermektedir. Ahmedinejad sonrası siyasî kapsamda bu iki duyarlılığın birbirlerini iyi bir şekilde tamamladığı anlaşılmaktadır. Bu tamamlama durumunun geçen zamana dayanıp dayanmayacağını ileride göreceğiz...

Siyasî güçler oyunu neye benziyor?

İran’da yasal olarak, Batılı anlamda gerçek bir siyasî parti yoktur. İktidar bütün tarihî akımları yasaklamış ve dışlamış olduğundan, siyaset sahnesi sadece İslâmcıların tekelindedir. Humeynî’nin 1989’da ölümünden 2009 Haziran’ına kadar rejim bünyesinde iki önemli ideolojik eğilim hiziplere (*cenah*) egemen olmuştur: reformcular (*cenah-ı ıslahtalab*) ve çoğunlukla muhafazakâr veya kökten dinci etiketi altında tanımlanan ilkeçiler (*cenah-ı usûlcerâ*).

Reformcular, eski Cumhurbaşkanı Hatemî’nin (1997-2005) taraftarları, dinci-milliyetçiler akımı ile Yeşil Hareket arasında bölünmüştür. İlkeçiler tarafında da esas olarak iki grup vardır: ilkeci-muhafazakârlar ve kökten-ci-ilkeçiler. Nihayet bazı şahsiyetler hiziplerin dışında konum alıyorlardı. Buna örnek olarak, Haşimî Rafsancanî veya 1997 ile 2005 arasında Batı ile nükleer müzakereleri yürüten ve 2013’te cumhurbaşkanı olan Hasan Ruhanî gibi pragmatikler sayılabilir. İslâm Cumhuriyeti’ni ebediyen sürdürmek isteyen bu iki eğilim sadece bu amaca ulaşmak için kullanılacak araçlarda ayrılan eğilimlerdi.

Ama 2009’da Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’ın tartışma yaratan ikinci seçilmesi krizinden beri reformcu eğilim siyasî hayattan geniş ölçüde dışlanmıştı. Başkaldırıcı olarak takdim edilen bir hizbin bu şekilde devre dışı bırakılması, uzun zaman bu iki farklı siyasî eğilim

üzerine dayanan iktidarın çalışma tarzını dönüştürmüştür. Bugün, sadece kendi aralarında ikiye bölünmüş olan muhafazakârlar kalmıştır. Bunun sonucunda, 2012 Şubat'ı Meclis seçimlerine neredeyse tamamen muhafazakârlardan oluşan adaylar katılmış ve bunlar içinde çeşitli gruplar oluşmuştur. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın çevresinden bir kesim "Süreklilik Partisi" (*Hizb-i pâyidarî*) adı verilen bir koalisyon oluşturmuştur. Ayetullah Muhammed Taghi Misbah Yezdî'nin yönetimi altındaki bu grup, İsfendiyar Rahim Maşhaiye tarafından yönetilen ve sapmacılar olarak nitelenen bir akımın bünyesinde yeniden toplanan, gene Ahmedinejad'ın çevresinden bir başka grup ile zıtlasmaktadır. Ahmedinejad taraftarı, ama birbirilerine zıt bu iki grubun karşısında, Yüce Rehber Ali Hamaney'in yakınlarından, Meclis Başkanı Ali Laricanî gibi cumhurbaşkanını eleştirenlerin oluşturduğu bir "Birlik Partisi" (*Hizb-i müttehid*) bulunmaktaydı. Nihayet, 2009 cumhurbaşkanlığı seçiminin eski adaylarından Muhsin Rezaî'nin yönetiminde bir Dayanıklılık Cephesi siyasî oyunun kenarında kalmış muhafazakârları bir araya getirmekteydi.

2013 Haziran'ı cumhurbaşkanlığı seçimleri boyunca, en azından açık bir şekilde, İslâmcı rejimin iki geleneksel akımı, muhafazakâr akım ile reformcu akıma ilinti yapılacak bir durum meydana çıkmamıştır. Bu bakımdan, seçimi kazanacak olan Hasan Ruhanî kendisini reformcu etiketi ile takdim etmemiştir. Kendisini ılımlı olarak takdim etmeyi tercih etmiş, böylece hem 2009 olayları sonrasındaki baskı döneminde siyasî hayattan tamamen tasfiye edilmemiş reformcu tarafın yardımından yararlanmış, hem de muhafazakârların bir kısmının desteğini almıştır. Ruhanî hükûmetini destekleyen bu akım pragmatik reformculardan oluşmaktadır, oysa Yeşil Hareket'ten çıkmış olan kökten reformcular iktidarın yanına yaklaştırılmamaktadır.

Yeşil Hareket'in yarını var mı?

Bu hareket 2009 cumhurbaşkanlığı seçiminin bıraktığı izden doğmuştur. Alışıl gelmiş olduğu şekilde Muhafızlar Heyeti hepsi saraydan gelen dört aday belirlemişti: görev süresi biten Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, eski Meclis Başkanı Mehdi Karubî (reformcu din adamı), eski Devrim Muhafızları Başkanı Muhsin Rezaî (ılımlı muhafazakâr) ve eski Başbakan Mir Hüseyin Musavî (reformcu olmuş).

Bütün adaylar sistemin içinden çıkmış olduğu için seçim, ilk defa adayların televizyonda canlı tartışmalarına da izin vermiş olan rejimin geleceği bakımından herhangi bir tehlike arz etmiyordu. Bu canlı yayınlar, iktidardaki hizipler arasında derin görüş ayrılıkları olduğunu hemen gören kamuoyu için önemli bir yenilik olmuştu. İranlılar seçim kampanyasına dâhil olduklarına ve oy kullanacaklarına inanmaya başladılar: bir değişiklik mümkün olabilecekti. Bu tartışmalar sırasında Musavî artık eskisi gibi olmadığını ve Ahmedinejad'a muhalif reformcuların kampına daha yakın olduğunu göstermeyi başardı. Seçim günü, yurttaşların seçime kitlesel katılımı Musavî'nin muhtemel zaferinin işareti gibi gözükte.

Ama 13 Haziran günü bütün beklentilerin aksine yeniden seçilen Ahmedinejad oldu. Halkın önemli bir kısmı kitlesel sahtecilik yapıldığına ve seçimin geçerli

olmadığına ikna oldu. İnsanlar sokaklara indiler ve küçük gruplar oluşturdular. Hemen mahalleleri kuşatan güvenlik kuvvetleri tarafından şiddetle bastırıldılar. Seçim kampanyası boyunca Musavî tarafından seçilen yeşil renge gönderme yapan Yeşil Hareket bu protestolardan doğdu. 15 Haziran 2009 günü muazzam bir gösteri başkenti felç etti. 1978-1979'dan beri hiç görülmemiş bir şeydi. Her yaştan ve herkesimden yüz binlerce insan, eski adıyla Şahyâd (Şahın Şanı) olan Devrimden sonra ismi değiştirilen Azadî Meydanına doğru yürüyordu. "Benim oyum nereye gitti?" veya "Kahrolsun diktatörlük" gibi sloganlar her yerde çınılıyordu. Göstericiler dağılmaya başladığında rejimin ayaklanma karşıtı özel kuvvetleri onları takibe başladı ve ateş açtı. 19 Haziran günü Yüce Rehber Ali Hameney seçim sonuçlarına karşı çıkılmasını hiçbir şekilde kabul etmeyeceğini açıklayınca bastırmanın boyutu da birden arttı. Daha sonra Hareket, hepsi vahşice bastırılan birçok protesto gösterisi düzenleyecektir. Bu bastırma hareketi sırasında Azad Üniversitesi felsefe öğrencisi Nida Ağa-Sultan vurularak öldürülecekti. Canlı olarak çekilen ölümü dünyayı dolaşacak ve protestonun simgesi olacaktır. Yüzlerce insan tutuklandı ve Fransız kız öğrenci Clotilde Reiss'in da bir buçuk ay tutuklu kaldığı uğursuz Evin Hapishanesi gibi İran'ın en kötü işkence ve gözaltı yerlerine aktarıldı. Bir başka iğrenç tutukevi de Tahran'ın güneyinde yer alan Kahrizak merkeziydi. Tutuklular oralarda sopa darbeleri altında can veriyorlardı. Devrim Mahkemeleri tam hızla çalışıyordu. Yeşil Hareket'in pek çok sempatzanı sürgüne gitmeye zorlandı. 2011 Şubat'ında Mir Hüseyin Musavî ile Mehdi Karubî ve eşleri evlerinde göz hapsine alındılar. O zamandan beri dünyayla ilişkileri kopuktur.

Yeşil Hareket ile birlikte İran rejimi en ağır krizlerinden birini yaşamıştır. İçeride olduğu kadar yurt dışında da

meşruluğunun ve itibarının önemli bir kısmını kaybetmiştir. Ama Yeşil Hareket organizasyonu olmayan, farklı siyasi duyarlılıkları olan, gerçek bir önderi olmayan ve kendiliğinden ortaya çıkan bir harekettir. Karubî ile Musavî Hareketin liderleri olarak bilinse de bunların amaçları açık değildir. Amaçları seçimlerdeki düzensizliklere karşı basit bir protesto muydu yoksa daha ileri gidip, 1997 ile 2005 arasında Hatemî'nin girişmeye cesaret edemediği reformları gerçekleştirmek miydi?

2009'dan beri İran toplumunda yaygın bir tartışma sürmektedir: Yeşil Hareket bir yol kazası mıdır, arkası gelmeyecek bir ayaklanma mıdır veyahut şiddetli depremlerin habercisi midir? Her durumda bu hareket gerçek bir toplumsal temele oturmaktaydı ve özellikle geniş halk sınıfları orta sınıfa katılmış olsalardı rejimi yerinden oynatabilirdi.

Yeşil Hareket'in aynı zamanda Arap Baharları üzerinde de bir etkisi olmuştur. İran'da denenen gençlerin ve kadınları rolü, sosyal ağların sistemli bir şekilde kullanılması, dünyayı doğrudan bilgilendirmek için yurttaş gazetecilik uygulamalarına başvurulması gibi bütün gösteri tarzları 2011'de yeniden ele alınmıştır. Yeşil Hareket taraftarları iktidarla doğrudan bir çatışmayı engellemek maksadıyla o zamandan beri çevre koruma, evsizlere yardım vb. isimler altında yer alan STK'lar bünyesinde mücadelelerine devam etmektedir.

Ülke dışında hangi muhalefet hareketleri vardır?

Sürgündeki topluluklarda sık sık görüldüğü üzere bu muhalefet de çok bölünmüş durumdadır. Bütün siyasî akımlar -monarşistler, milliyetçiler, solcu hareketler veya etnik azınlıkları destekleyen partiler- temsil edilmektedir. Burada ayrıca, art arda gelen sürgün dalgalarıyla zorunlu olarak gelmiş rejime yakın ama muhalif şahsiyetler veya gruplar da bulunmaktadır. Son gelenler, 2009 başkanlık seçiminde ortaya çıkmış Yeşil Hareket sempatizanlarıdır.

Siyasî akımların çoğu da farklı gruplara bölünmüştür. Birçok monarşist eğilim, birçok milliyetçi grup bulunmakta ve sol içinde çok sayıda komünist küçük grupların yanı sıra farklı duyarlılıkta sosyal demokrat taraftarları da yer almaktadır.

Bu akımlara Halkın Mücahitleri örgütünü de eklemek gerekir. 1960'lı yıllarda kurulmuş olan bu İslâmcı-Marksist hareket, 1970'li yıllarda İran'da Amerikan vatandaşlarının öldürülmesine karışmıştı. İslâm Devrimi sırasında Humeynî taraftarlarıyla birlikte hareket etmişler, sonra saf dışı bırakılarak 1981'de sürgüne mecbur kılınmışlardı. Irak'a yerleşen Mücahitler Saddam Hüseyin'in desteğiyle silâhlı bir grup oluşturmuşlardı. İran-Irak savaşı sırasında kendi ülkelerine karşı savaşmışlardı. Kuveyt anlaşmazlığı sırasında Şiî başkaldırısını ve Irak'ta Kürt isyanını bastırmak üzere

Irak ordusuna yardımcı kuvvet olarak destek olmuşlardı. Kapalı bir tarikat gibi yaşayan Mücahitler önderleri Mesud Recavî ile karısı Meryem'in şahıslarına karşı âdeta dinî bağlılık göstermektedirler. Batılı ülkeler tarafından uzun süre terörist örgüt olarak kabul edilen Halkın Mücahitleri, lobi faaliyetleri sayesinde 2012'de Washington'u ikna ederek kendilerini terörist örgütler listesinden çıkartmayı başarmışlardır. Böylece ABD de onları 2009'da kara listeden çıkararak, AB'yi takip etmiş oldu. Basın veya internet kampanyalarında kendilerini İran muhalefetine en iyi örgütlenmiş hareketi olarak takdim etmektedirler. Ne var ki savaş sırasında Irak ile yaptıkları işbirliği kendilerini İran'da olduğu kadar, sürgündeki muhalefet nezdinde de son derece sevimsiz kılmaktadır. Aslında bu yaygın düşmanlık sürgündeki muhalefetin tek ortak paydasıdır.

İranlı sürgünler, dünya kamuoyunu uyararak İran'da demokrasi ve insan haklarını teşvik etmeye yönelik kuruluşlar da oluşturmuşlardır. Bunlar arasında 2001'de kurulmuş The Abdorrahman Boroumand Foundation for the Promotion Human Rights in İran ile 2004'te oluşturulmuş İran Human Rights Documentation Center sayılabilir. Siyasî faaliyeti olmayan bu örgütler gerek uluslararası kamuoyu üzerinde gerekse ülke içinde, iktidarın bunların bilgilendirme kampanyalarının yansımalarını tamamen inkâr edemediği gerçek bir etkiye sahiptirler.

Hasan Ruhanî kimdir?

14 Haziran 2013 başkanlık seçimini Hasan Ruhanî küçük bir farkla kazandı. Böylece İran İslâm Cumhuriyeti'nin yeni cumhurbaşkanı, 2005'te ilk olarak seçilen aşırı muhafazakâr Ahmedinejad'ın ardılı oluyordu. Ahmedinejad'ın 2009'da "yeniden seçilmesi" halk tarafından şiddetle protesto edildi, milyonlarca İranlı sokaklara indi ve İslâmî rejim 1979'daki kuruluşundan beri hiç görmediği en ağır krizle karşı karşıya kaldı. Seçilmesini aşırılığa karşı ılımlılığın bir zaferi olarak takdim eden Hasan Ruhanî'nin başarısı gerek İran kamuoyu, gerekse ülke dışı tarafından olumlu bir şekilde karşılandı. 1948'de, Semnan eyaletinde Tahran'ın doğusunda kalan Sorkeh'te doğan Hasan Feridun (İran mitolojisinden bir kralın adına izafeten) aile ismini Ruhanî olarak değiştirmiş ve İslâmlaştırmıştı. 1960'ta Semnan'da ve Kum'da dinî eğitim aldı. 1960'lı yılların ortasında siyasî faaliyetlere girdiğinden Şah'ın polisi ile başı derde girdi. 1969'da Tahran Üniversitesi'ne kabul edildi ve oradan hukuk diploması aldı. 1999'da İskoçya'daki Glasgow Caledonian University'de şeriatın esnekliği üzerinde felsefe doktorasını tamamladı.

Devrimin başarıya ulaşmasıyla Hasan Ruhanî yeni rejimin işlerlik kazanması için etkin bir şekilde çalışmaya başladı ve İran-İrak savaşı sırasında çeşitli makamlarda bulundu. 1989'da Millî Güvenlik Üst Konseyi'nin genel sekreteri olarak atandı ve bu kritik görevde 2005'e kadar kaldı. Öte yandan, 1991'den beri Ayırt Etme Konseyi'nin,

sonra 2000'den beri de Uzmanlar Heyetinin üyesidir. 2003 Ekim'inden, 2005 Ağustos'una kadar Fransa, İngiltere ve Almanya üçlüsü ile birlikte yürütülen nükleer dosya müzakere heyetinin başkanlığını da yapmıştır. Bu müzakereler sırasında ince diplomasi sahibi olarak nam kazanmıştır.

2013 Nisan'ında cumhurbaşkanlığı için adaylığını açıkladığında, kendisini reformcu olarak göstermemesine rağmen bu siyasî akımın ve aynı zamanda eski cumhurbaşkanları Rafsancanî (pragmatik) ile Hatemî'nin (reformcu) desteğini elde etmiştir. Göreve başlar başlamaz Ruhanî hükûmetini nükleer mesele üzerinde bir çözüm bulmaya, yaptırımlara son vermeye ve berbat bir durumda bulunan İran ekonomisini yeniden harekete geçirmeye yönelik çalışmalar başlattı. 2013 Eylül'ünde Ruhanî ile Obama arasında gerçekleşen telefon görüşmesi Tahran'ın dış politikasında hiç görülmemiş bir gelişmeyi işaret ediyordu. 24 Kasım 2013 günü İran ile Güvenlik Konseyi'nin beş daimî üyesi ve Almanya arasında nükleer mesele üzerinde ilk anlaşma Cenevre'de imzalandı.

Ruhanî'nin nükleer üzerindeki müzakereleri Hamaney'in vazgeçilmez desteğini elde etmiş olsa da, iç ve uluslararası politikası için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Rehber, temel özgürlüklere ilişkin rejimin her türlü baskıcı politikasının azaltılmasına karşı çıkmakta ve mevcut sistemin açılım reformunu kabul etmemektedir. Dış ilişkilere gelince, Hamaney Batı karşıtı ve özellikle Amerikan karşıtı söyleminden hiç vazgeçmemektedir. Öte yandan, Ruhanî'nin birincil hedefi olan ekonomik atılım konusunda durum oldukça çelişkilidir. Bir taraftan cumhurbaşkanı ve ekibi yabancı yatırımcıları davet etmekte ve bunun karşısında muhafazakârlar her türlü yabancı girişimden çekinmektedir. Bütün bunlar Ruhanî'nin manevra alanını daraltmakta, böylece reformcu Muhammed Hatemî'nin örneğinde görüldüğü gibi, Ruhanî giderek halk nezdindeki sevilirliğini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır.

KÜLTÜR

İran sineması neden bu kadar başarılıdır?

Cafer Penahî'nin *Taksi Tahran*, 2015 Berlin Altın Ayı, Asgar Ferhadî'nin *Bir Ayrılık*, 2011 Berlin Altın Ayı ve 2012'de en iyi yabancı film Oscar'ı, Cafer Penahî'nin *Çember*, 2000 Venedik Altın Ayı, Abbas Kiyarüstemi'nin *Kirazın Tadı*, 1997 Cannes Altın Palmiye... Bu ödüllü dört film İran filmlerinden ancak birkaçıdır. Bu ödüller İslâm Devriminden çok önce ortaya çıkmış olup, İran sinemasının senaryo ve ifade biçimi kalitesinin uluslararası tanınmasıdır. Gerçekten de 1963'ten itibaren, *Kamburun Gecesi*'ni çeviren Faruk Gaffarî yeni bir İran dalgası yaratmıştı. Bu farklı sinema (*mutafavet*) 1969'dan başlayarak Daryuş Mehrcuî'nin *Gaav* (İnek) ve 1973'te Perviz Kimiyavî'nin *Moğollar* filmleri ile zirvesine erişecekti.

Monarşi rejiminin devrilmesinden sonra, devrimin hizmetine giren İran sineması rejim tarafından dayatılan yeni kurallara kendisini uydurmak zorunda kalmıştı. Filmler "İslâmî ahlâka" saygı göstermeliydi. Dine yapılan herhangi bir eleştiri kabul edilemezdi. Aynı şekilde filmde günahkârlara hiçbir sempati gösterilmeyecek, aile veya evlilik eleştirilmeyecekti. Evli bile olsalar erkek ile kadın arasında herhangi bir fiziksel temasa ekranda izin yoktu. Yapımcı kadının vücut hatlarını belli edecek elbiseler gösteremezdi. Uykuda bile olsalar kadınların başörtüsü takması mecburiydi. Çok

makyajlı kadın yüzü gösterilmesi istenmiyordu vs. sansür aynı zamanda filmin kurgusu, senaryo, çevrim yerleri, aktörlerin özel hayatları konusunda da geçerliydi. İktidar afişlerin içeriğini bile denetliyordu. Sansür bir filmin gösterilmesinin yasaklanmasıyla da sınırlı değildi. Rejisörün tutuklanıp hapse atılması, yazma veya başka film yapımı yasağı ve yirmi yıl ülke topraklarını terk edememe de sansüre dâhildi. 2010'dan beri Cafer Penahî'nin yaşadığı saçma olduğu kadar zalim kader buna örnektir; 2012 Avrupa Parlamentosu Saharov ödülüne lâyık görülen, Tahran'daki "ev hapsinde" Mücteba Mirtahmasp (meşhur bir belgeselci) ile birlikte çevirdiği belgesel *Bu Bir Film Değildir* bunu anlatmaktadır. İki yıl sonra Kambuziya Pertovî ile benzer bir temayı işleyen yeni filmi *Perde*'yi gizlice çekmiştir. Jenerikte misilleme korkusundan film yapımcısının arkadaşlarının isimleri gizlenmiştir... Penahî'nin kendi kullandığı bir taksi içine yerleştirilen son filmi *Taksi Tahran* 2015 Berlin Altın Ayı ödülünü almıştır. İktidarın baskıları sonucu pek çok yapımcı ne yazık ki kendi kendilerine sansür uygulamaktadır...

Peki, uluslararası festivallerde bu kadar başarı nereden geliyor? Pek tabii yetenek, özgünlük, sanatsal işin niteliği ve aynı zamanda aktarmak istediği mesajın evrensel boyutu var. Bir sinema tutkunu olan ve 1977'de Cinémathèque'e duyduğu hayranlık yüzünden Fransa'ya gelen ve 1977'den beri Paris'te her yıl İran film festivali düzenleyen Mehmed Hakikat'ın (Fransa'da Mamad Haghighat olarak biliniyor) sürdürdüğü esaslı çalışma da vardır. 1979'dan başlayarak Nantes'taki Üç Kıta festivaline filmler önermektedir. 1980'de, Cannes'da "Böyle bir Bakış" bölümüne Behram Beyzaî'nin *Tara'nın Baladı* adlı ilk seçilen İran filmi olmasını sağlamıştır. Film bobinleri genellikle dostların valizlerinde geliyordu. 1985 Nantes büyük ödülünü alan Amir Nadirî'nin *Koşucu*'su Fransa'da dağıtıma giren

ilk İran filmi olmuştur. İran yeni yıl başlangıcı olan 1990 yılı 21 Mart'ında Kiyarüstemî'nin filmi *Arkadaşımın Evi Nerede?* Fransa'da gösterime girdi. Bu tam bir açığa çıkarma olmuştur. Gözde eleştirmen Serge Daney ve Jean-Luc Godard, *Akşam Ödevleri*, *Close-up* gibi filmleri arka arkaya Fransa'ya ve hatta Japonya'ya kadar gelen bu yapımcıya övgülerini esirgememişlerdir. Japonya'da büyük usta Kurosava Kiyarüstemî ile karşılaşmış ve şöyle demişti: "Satyajit Ray öldü ama Tanrı bize Kiyarüstemî'yi bıraktı". 1990'lı yılların başında Hakikat, Cannes direktörü Gilles Jacob tarafından İran filmlerini seçmekle görevlendirildi. 1992'de Kiyarüstemî'nin *Ve Hayat Devam Ediyor*'u "Böyle Bir Bakış" bölümüne seçildi ve ilk defa o yıl konan ödülü aldı. Bu basın nezdinde büyük bir başarı olarak takdim edildi. Bir sonraki filmi *Zeytinlikler İçinden* resmî yarışmaya giren ilk İran filmi oldu: kırk ülkeye satıldı. 1997'de *Kirazın Tadı* festivale katılamayacak gibi gözüküyordu. Hazır değildi: rejim intihardan bahseden bu filme kötü gözle bakıyordu. Bobinler açılıştan bir gün önce geldi, sondan bir önceki gün için programa kondu, ancak altyazıları hazırlandı ve sonuçta Altın Palmiye'yi aldı!

İran sinemasının keşfinde başka seyahatler de belirgindir. İran sineması tarihi (Centre Georges-Pompidou yayınları) yazarı Hakikat şöyle anlatıyor: "2000'de Bahman Ghobadî film seçmeleri kapanışından birkaç gün önce beni Tahran'dan aradı. Bir kasete ihtiyacım var. Havaalanına koşturdu ve Kanada'ya giden bir transit yolcusuna filmini verdi. Elimde bir pankart ile valiziyle birlikte bu haberciyi karşılamak üzere Roissy'ye (Paris Havaalanı) gittim." Resmî seçme için çok geç kalınmıştı, ama *Atların Sarhoşluğu İçin Bir An*, Onbeş Yapımcı kategorisine girdi ve Altın kamera ödülünü aldı.

Bugün *Bir Ayrılık*'ın gösterdiği başarı -bir milyon Fransız seyircisi- iktidarın yaymaya çalıştığı görüntüden

çok farklı canlı bir toplumu daha iyi tanımak arzusunun kanıtıdır. Sansür karşısında hoşnutsuzluk ve İslâmcı rejim tarafından İranlı sinemacılara yapılan muamele hiç şüphesiz İran'dan gelen bu filmlere karşı duyulan ilgide rol oynamaktadır. Dayatılan zorlamalar hiç şüphesiz film yapımlarını karmaşık hâle getirmektedir, ama Soğuk Savaş döneminde Doğu blokunun bazı ülkelerinden gelen filmlere olduğu gibi bu zorlamalar sinemacıların çalışmalarını teşvik etmektedir. Çok zorlu bir sansüre rağmen, pek çok incelik, hayal gücü ve bazı kurnazlıklar ile yasaklamaların etrafından dolaşmayı ve büyük filmler çevirmeyi başarabilmektedirler. İran sineması özgün bir ses de bulmuştur. Geleneksel Fars şiirselliği ile savaş sonrası İtalyan sinemasından esinlenmiş bir yeni-gerçekçilik sentezi olan zarif bir karışım yaratmıştır. Çoğunlukla basit olan senaryolar -tek bir amaca yönelmiş başoyuncu-, arabalarda uzun konuşmaların verdiği tat (mesela Kiyarüstemi'de olduğu gibi) sayesinde bir İran filmi hemen tanınabilmektedir. Günümüzde Penahî ve Ferhadî'nin filmleri ile İran sineması, entrikalar ve daha karmaşık senaryolarla yeni bir evreye girmiştir.

Ne yazık ki, ülke dışında başarıya ulaşmış büyük yapımcıların İran filmleri İran'da çok ender gösterime sokulmaktadır. Ülkedeki sinema salonları daha çok halka yakın ve hükûmetin desteklediği siyasî ve dinî propaganda filmlerini sunmaktadır. Öte yandan, Kiyarüstemi, Ghobadî -Monica Bellucci ile birlikte *Gergedan Mevsimi*-, Kandahar'ın senaristi Mahmalbaf veya 2012'de Fransa'da Bérénice Béjo ile birlikte *Geçmiş'i* çevirmiş olan Fahradi gibi belli başlı İranlı sinemacılar yurt dışında film yapmaktadır. Nihayet, 1950'li yıllardan beri İran'da gerçek bir sinema endüstrisi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Bugün dahi yurt dışında görülenlerden çok farklı kırk ilâ elli kadar uzun metrajlı film yapılmaktadır.

İran’da çağdaş bir sanat var mıdır?

İran’da çağdaş sanatın kökenleri XX. yüzyıla dayanır. İkinci Dünya Savaşı’nın sonu ve Batı’ya doğru daha geniş bir açılım, gelenekçiliğin terk edilmesine yol açmıştı. Bu durum resim, heykeltıraşlık ve fotoğrafçılık için geçerli olmuştur. 1949’da çağdaş genç ressamların girişimiyle Tahran’da Adapana adıyla özel bir galeri açıldı. Bu hareket hemen ilgi gördü ve bu ilgi hep artmaya devam etti.

Ama başka yerlerden gelen sanat teknikleri İranlı sanatçıları ne kendi öz kültürlerinden ve geleneklerinden, ne de toplumlarının ilgi alanlarından koparabildi. Bu akımda halk kültüründen (kahvehanelerin resimleri) veya ince kültürden (hatlar, beyitler, dinî sanat, ...) hatırlatmalar bulunuyordu. İran’a özgü simgeler ve göndermeler bu çağdaş sanata özel bir kimlik de sağlıyordu. 1960’lı yılların en meşhur sanatçıları arasında, çağdaş İran heykeltıraşlığının ve *sakkahane* hareketinin -bazıları buna “Pop Art Spirituel” der- babası heykeltıraş Perviz Tanavoli (1989’dan beri Vancouver’de yaşıyor) yer alır; bu sanatçının *Hiç* dizisi heykelleri geleneksel hat sanatından ve sufi düşüncesinden esinlenmiştir. 2008’de Dubai’de Christies’de müzayedede satılan eseri *The Wall and The Script*’in fiyatı rekor bir seviyeye ulaşmış (2,8 milyon dolar) ve kendisini eserleri en pahalı İranlı sanatçılarından biri yapmıştır.

1977’de Tahran’da Çağdaş Sanat Müzesi’nin açılması İranlı sanatçıları harekete geçirmişti. İlk defa kendi eserleri Monet, Picasso, Matisse veya Warhol’ün yanında yer alabiliyordu. Bu müze o zamanlar Asya’da Batı sanatının en önemli koleksiyonunu bir araya getirmişti. Ama İslâm Devriminden sonra pek çok eser depolara kaldırıldı. Yeni rejime göre bunlar İslâmî değildi, pornografikti veya eşcinselliğe özendiriyordu. 1999’dan sonra bazı eserler tematik sergiler dolayısıyla ortaya çıkarıldı. Ama koleksiyonların tamamının yeniden halkın seyrine açıldığını görmek için 2005 yılında, o dönem müzenin başarılı müdürü Ali Rıza Sami Azar’ın düzenlediği “Tahran Çağdaş Sanatlar Müzesi Uluslararası Koleksiyonunda Batı Çağdaş Sanatlar Akımları” sergisini beklemek gerekecektir. O zamandan beri, 2002’deki “Pop Art & Op Art” gibi bazı büyük sergiler düzenlenmekte veya Andy Warhol, David Hockney, Roy Lichtenstein, Victor Vasarely, Richard Hamilton veyahut Jasper Johns’un yüz kadar eseri sergilenmektedir.

İran-İrak savaşı sırasında İslâmcı hükûmet sanatın militan ve ideolojik kavramından başkasına destek vermedi. Savaş bile sadece propagandaya hizmet etmek kaydıyla, grafik sanatın ve fotoğrafçılığın gelişmesine katkı sağladı. İktidarı eleştiren sanatsal bir faaliyete tanık olabilmek için 1990’lı yılları beklemek gerekecektir. Buna paralel olarak bir sanat piyasasının filizlendiğini de görmek mümkündür. İranlı sanatçılar artık iki gruba ayrılmıştır; ülkede kalanlar ve kendi ülkelerinin sanatıyla olan çizgilerini muhafaza ederek yabancı ülkelere yerleşenler.

2000’li yıllarda İran sanatı ülke dışında büyük bir başarı göstermeye başlamıştır. Londra, New York, Paris ve Dubai’de sergiler ve öngösterimler düzenlenmektedir. Fiyatlar uçmaktadır. En fazla fiyatlandırılan eserler arasında, aralarında Fransa’da meşhur olmuş ve Paris’te

yaşayan fotoğrafçı Abbas Attar gibi devrimden önce doğmuş birinci kuşak sanatçıların eserleri bulunmaktadır. Abbas 1970'li yıllardan beri savaşları (Biafra, Vietnam savaşı, Güney Afrika...) fotoğraflayarak dolaşmakta, ama bu arada İran'ı (*Iran diaries*, 1971-2002), İslâm'ın yeniden dirilişi veya bütün dünyada dinî hayatı da çekmektedir. Uluslararası arenada daha birçok örnek göstermek mümkündür. Bunlardan, 1979'dan beri ABD'de yaşayan İslâm Cumhuriyeti'ndeki hayatı ortaya koyan erkek-kadın arasındaki kökten ayrımcılığı gösteren *split-screen* ile video sanatçısı Şirin Neşet sayılabilir. *Turbulent* adlı video filminde (1998 Viyana Bienalinde Altın Ayı ödüllü) kamera önünde halka şarkı söyleyen ve solda yer alan bir adamın karşısında sağda, önce sessiz duran ve yarı-gölgede kalmış, yüzü saklı ve boş bir salona bakan kadını göstermektedir. Şarkısı gitgide ümitsiz bir hâle dönüşmektedir. *Rapture* videosunda da aynı cinsellik ve görsel karşıtlık yer almakta, ama bu sefer sırasıyla bağırان ve şarkı söyleyen bir grup erkek ile bir grup kadın gösterilmektedir. Kaçar dönemi elbiseler taşıyan ve çağdaş dünyaya ait eşyalarla (gazeteler, bisiklet, aspiratörler...) birlikte insanların sahne aldığı fotoğraf sanatçısı Şadi Gadiriyân da uluslararası bir saygınlığa erişmiştir. Eskiden şiirleri, minyatür sanatçıları, halıları ile ünlenen İran bugün çağdaş sanatı ile öne çıkmaktadır.

İran edebiyatı nasıl gelişti?

İran edebiyatı bin yıl öncesine dayanır ve çok zengindir. Bu edebiyatı zenginleştirenler bugünkü İran topraklarında olduğu kadar Farsçanın yayıldığı Anadolu'da, Hindistan'da veya Orta Asya'da yaşamışlardır. XIX. yüzyılda İran askerî bozgunlar arka arkaya gelmiş, ekonomik durum bozulmuştur: Kaçar hanedanı ülkeyi çağdaşlaştırmak ve matbaayı geliştirmek istemiştir. Batı'yla temasların yoğunlaşmasıyla edebiyat gelişmiştir. Avrupa'ya seyahat ediliyor, öğrenciler gönderiliyordu. Hükûmete bağlı basın gelişme gösterirken, bağımsız basın süratle bunun yerine geçti.

Nasrettin Şah döneminde (1848-1896), sansürden kurtulmak maksadıyla İranlı göçmenler İran'a siyasî meseleleri ele alan çok sayıda yayın gönderiyorlardı. Avrupa düşüncesi, Batılı toplumların örgütlenmesi ve işleyişi hakkında bilgileri yayıyorlardı. Avrupalı yazarların roman tarzındaki eserlerinin çevrilmesi -genellikle Fransızcadan Farsçaya- edebiyatın yenilenmesine daha doğrudan katkıda bulunuyordu. Şiirin ötesinde, romanlar, hikâyeler, tiyatro piyesleri gibi başka tarzlar da ortaya çıkmaya başlamıştı. İlk romanlar ve tiyatro piyesleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanmaya başladı. Hikâyeler bir sonraki asrın başlarında gözüktü. Çağdaş İran edebiyatının ilk yazarları arasında Dehhoda ve Cemalzâde sayılabilir. Daha sonraki

kuşakta, eserlerinin bir kısmı birçok yabancı dile (özelikle Fransızcaya) çevrilen Sadık Hidayet'in (1903-1952) adını zikretmek gerekir. Hidayet, uluslararası toplumda tanınmadan önce İran'a tanıttığı Franz Kafka'nın eserlerinin iyi bir uzmanıydı. Dünyada yalnız bir kahramanın etrafında gölgeler ve kaçış çizgileri içindeki durumunu anlatan büyük eseri *Kör Baykuş* (Yapı Kredi Yayınları) içinde Praglı yazarın alaycılığını, insan ruhunun saçmalığına karşı ümitsiz bakışını ve Hidayet'in gayet iyi bildiği gerçeküstücülüğünü bulmak mümkündür. 1951'de Paris'te intihar etmiştir, Père-Lachaise mezarlığında yatmaktadır.

1946'da İran yazarlarının ilk kongresi toplandı. Bu vesileyle İslâmcılığa geçen komünist bir militan olan Celâl Ali Ahmed gibi başka isimler de ortaya çıktı; onun yazdığı *Garbzâdegî* (Batılılık) adlı denemesi 1970'li yılların İranlı protestocu gençliğini çok etkilemiştir. 1950'li yıllardan sonra İran düz yazısında yeni eğilimler ortaya çıktı. 1977'de, kadın romancı Simin Danişver'in başkanlık ettiği ve Tahran'daki Göthe Enstitüsü salonlarında gerçekleştirilen altı akşam toplantısında yazarlar, şairler, drama yazarları ve çevirmenler katılmıştı. Şah'ın devrilmesine yol açacak olan olaylardan bir yıl önce gerçekleşen bu "Tahran On Gece Toplantıları" çağdaş edebiyatı öne çıkarmış ve genç yazarların İran toplumu hakkındaki bakışını yansıtmıştı.

Şiir, İran hayal gücünde derinlemesine yerleşmiş şiir geleneğine zorlukla meydan okuyabilmiştir. Yeni şiirin (*şiir-i nev*) -başlangıçta Fransız simbolistlerin serbest mısralarından esinlenmişti- biçimlenmesi ve savaş sonrası başlıca edebî akım hâline gelmesi için Nima Yuşic'i (1897-1960) beklemek gerekecekti. Klasik akımın zorlamlarından kurtulmuş bu şiirin ortaya çıkması, içlerinde Fars şairlerinin prensesi olarak ünlenen Fûruğ Ferruhzâd'ın

(1935-1967) yer aldığı çok sayıda yazarın adının duyulmasına sebep olmuştur. İslâm Cumhuriyeti'nde on yıldan fazla yasaklanan eserleri gençlik arasında çok sevilir ve kısmen bulunabilir. El altından her tarafta dolaşan şiirlerinde kadının özgürlüğü, cinselliğinin yeniden ele geçirilişi, özerkliği, hayatın zevkleri ve daha birçok tema işlenmektedir. Şiirlerinin bir kısmı Türkçe yayımlanmıştır.

1978-79 yılları zihinlerin belirli bir şekilde özgürlüğe kavuştuğu bir dönem olsa da çok kısa sürede İranlı yazarlar iktidarı karşılarında buldular. 1980'li yıllar hem Mahmud Devletabadî'nin *Keleydâr* veya İran-İrak savaşı cephesini anlatan İsmail Fasih'in 1987 *Kış (Zemestan-ı 62)* gibi büyük romanların yayımlanması, hem de Mahşid Emirşahî, İbrahim Gülistan, Gulî Taraği vb. gibi birçok yazarın sürgüne gitmesiyle belirgindir. Bütünüyle ele alındığında bu son otuz yıl, romanların füze gibi fırladığı yıllardır. Bu arada kadın yazarların patlaması gibi büyük bir olay da yaşanmıştır. Kadın yazarlar İran'da yaşadıkları gibi, bazıları kendilerini kabul eden ülkelerin dillerinde olmak üzere yabancı ülkelerde de kendilerini ifade imkânı bulmuşlardır. Buna örnek olarak verilecek olan Nihal Tajadod, *Passeport à l'iranienne* (Lattes, 2007) [İran Usulü Pasaport] adlı Fransızca otobiyografik romanında kimlik belgelerinin yenilenmesi sırasında Tahran'da başına gelen tatsız olayları mizahi bir dille anlatır. 2008'de Fransızca Konuşanlar Beş Kıta ödülüne lâyık görülmüştür. Kadınların eğitiminin yaygınlaşması, zor hayat şartları, kimlik arayışları, tarihten gelen eve kapatılmaları, dünyanın geri kalanıyla temaslari, hepsi birden bu olayın patlamasına sebep olmuştur. Azar Nafizî'nin harika eseri *Lire Lolita à Téhéran* (Plon, 2004) [Tahran'da Lolita Okumak]'da dinî rejimin çeşitli diktalarına karşı İranlı kadınların kültürel açlığı ve kararlılığı hakkında bir fikir edinmek mümkündür.

Nafizî Tahran Üniversitesi'nden istifa etmeye zorlandıktan sonra Vladimir Nobokov'un ve Batı edebiyatının bir sürü romanını yorumlamak ve onlardan ilham almak üzere her kesimden yedi kız öğrenciyi yanına almıştı.

Ama 2009'dan sonra İslâm Cumhuriyeti'nde yaşayan yazarlar üzerindeki baskı daha da artmıştır. Kültür ve İslâmî Yönlendirme Bakanlığı tarafından eserlerinin basılma izni artık daha zor çıkmaktadır. Bazı yazarlar, bakanlığın kırpımlarına karşı kendi eserlerini kendileri sansüre tâbi tutuklarını ifade etmektedirler. 2012'de bir şair kendi şiirlerinin yüz elli sayfalık külliyesinin yüz yirmi sayfasını kaldırmak zorunda bırakılmıştır.

İranlı büyük efsanevî şahsiyetler hangileridir?

Efsanevî şahsiyetlere, kökenleri Zerdüşt dininin kutsal kitabı *Avesta*'ya dayanan eski efsanelerde hep rastlanır. Bu efsanevî şahsiyetlerin çoğu, İ.S. 1010 yılında tamamlanmış olan ve Firdevsî'nin mısralarını yazdığı destan *Şahnâme*'de (Kralların Kitabı) gözüktür. Hindistan'la olan yakınlığına rağmen Zerdüştlükten daha fazla etkilenmiş olan İran mitolojisi Hint mitolojisinin tesirinde kalmamıştır. Eski İran'ın geleneksel hikâyelerinde tanrılar, dünyanın yaratılışı, ilk insan, İyi ile Kötü, Ahuramazda ile Ahriman arasındaki mücadele, kahramanların marifetleri, Mitra gibi tanrıların zaferleri anlatılır. Bu mitolojik hikâyelerde, sihirli kuş Simurg veya tüylerinde taşlar asılı olan kraliyet kuşu Hüma gibi doğaüstü yaratıklar ve hayvanlar da anlatılır.

Şahnâme'nin en bilinen şahsiyeti, İranlı kahramanların en güçlüsü olarak kabul edilen Rüstem'dir. Rüstem'in kahramanlıklarından biri, ülkenin at sürülerini mahveden harika görünümlü bir zebraya dönüşmüş iblisle (modern Farsçada *div*) olan mücadelesidir. Şah bunun bir zebra değil de Kötülük tanrısı Ahriman'ın İran'a zarar vermek üzere yaptığı bir hile olduğunu anlamasıyla Rüstem'i kendilerini bu canavardan kurtarması için görevlendirir. Ama onun en meşhur macerası, iki şahsiyetin birbirlerini

tanımadığı bir mücadelede kendi öz oğlu Zohrab'ı öldürmesidir. Rüstem Zohrab'ı yaralar ve ölmeden önce yaptığı son konuşmada onun oğlu olduğunu anlar. Bu trajedi "Rüstem kompleksi" denen efsaneyi veya Eudipus kompleksine karşıt olarak babasının yerine geçmek isteyen oğlunu öldüren babanın efsanesini besler.

Dünyanın dördüncü şahı olan Cemşîd İran mitolojisiinde çok tanınmış bir başka şahsiyettir. İnsanların hayatını iyileştiren çok sayıda buluşun temelinde o yer alır. Dünyanın en büyük hükümdarı olmasına rağmen Tanrı kendisine *far-i izadî*'yi, "ilâhî şanı" bahşetmiştir. Tahta geçtiği ilk gün *farvardin* ayının ilk günü, Nevruz ("Yeni Yıl") olarak kabul edilir. Asırlardan beri İranlılar Persepolis'i Taht-ı Cemşîd olarak adlandırırlar. Üç yüzyıl süren hükümdarlığı döneminde dünya barış ve refah içinde yüzer. Ne var ki Cemşîd'in küstahlığı iktidarıyla birlikte artar ve kendisine bütün bu iyi şeylerin Tanrı'dan geldiğini unutturur. O zamandan itibaren *far* artık Cemşîd üzerinde parlamaz ve halk kendisine karşı ayaklanır. Cemşîd pişman olur, ama bir daha şanı bulamaz. Tâbilerinden Zahak, Ahriman'ın tesirinde kalarak ona karşı ayaklanır, Cemşîd kaçmak zorunda kalır ve sağda solda dolaşırken yakalanarak öldürülür. Onun döneminden sonra insanlık karanlık bir çağa girer ve bu dönem demirci Kaveh'in halkın desteğiyle isyan edip Zahak'ı devirmesine kadar sürer. Ama Zahak ölümsüz olduğundan, Tahran'ın 66 km kuzeydoğusunda yer alan İran'ın en yüksek zirvesine sahip (5.671 m) Damavent Dağı'na zincirlenir ve ebediyete kadar orada kalmaya mahkûm edilir. Kaveh İran hayal dünyasında yabancı istilâcıya karşı direnişini temsil eder.

Diğer pek çok efsanenin yanı sıra İran geleneksel destanlarına ait bu efsaneler bugün de modern İran toplumunda derin titreşimlere sahiptir. Birçok İranlı bu

hikâyelerin parçalarını bilir ve geçmişlerini anlamada ve geleceklerini yorumlamada bunların kendilerine bir çözümleme rehberi sağladığını bilir. *Şahnâme*'den başka bütün Fars edebiyatı bu mit ve efsanelere örülüdür. Aynı şey grafik sanatlar, eşyalar ve hatta Feridun Rahnama'nın filmi *Pesar-ı İran az Madaraş Bihaber Ast* (İran'ın Oğlu Annesinden Haber Alamıyor) örneğinde olduğu gibi sinema için de geçerlidir.

İran'ın geleneksel sanatları hangileridir?

Eskiden beri İran bir kültür ve sanat toprağı olmuştur. Çeşitli sanat dallarında İranlılar gelenekler kurmuş ve evrilmelerine rağmen bunlar özgün çizgilerini muhafaza etmişlerdir. Buna örnek olarak ülke içinde ve yurt dışında da çok beğenilen geleneksel klasik musiki gösterilebilir. Bu musikinin büyük yorumcularından, şarkıcı, besteci ve müzik üstadı, 1940 Meşhed doğumlu Muhammed Rıza Şaceriyân zikredilebilir. Olağanüstü niteliklerinden başka -“İran klasik musikisinin yaşayan en büyük üstadı” olarak nitelendirilmiştir- 2009 Haziran'ında göstericilerin yanında yer almış, baskıyı protesto etmek maksadıyla İran radyosunun kendi kayıtlarının yayımlamasına son vermesini isteyecek kadar kararlı bir insandır. Fransa'da bu klasik musikinin en tanınmış yorumcularından biri *târ* ve *setâr*'ın büyük üstadı Daryuş Talaî'dir. İran klâsik musikisi Fransız etno-müzikolog Jean During tarafından çok iyi incelenmiştir.

Gösteri sanatları alanında Şiî töresine uygun geleneksel dinî tiyatro (*ta'ziye*), Hollandalı araştırmacı Willem Floor'a göre Batı'dan hiçbir şey almamış olan ve hazırlıksız oynayan çok renkli kişiliklerden (Efendi, Hanım, bakkal veya kimi zaman gösterinin gerçek kahramanı olan zenci köle) oluşmuş oyunlar (*maşkâre*) veya mizahî hikâyeler

(*temaşâ*), *Şahnâme* okuyucuları ve efsane anlatanlar, ayrıca kukla tiyatrosu geleneği (elle, iple hareketlendirilen kuklalar ve gölge tiyatrosu) sayılabilir.

Kur'an ayetlerinin güzel yazıyla aktarılması (hat sanatı) geleneksel sanatlarda özel bir yer işgal eder. Bu sanatın ilk merkezi Abbasî dönemindeki Mezopotamya'dır. Ama çok geçmeden hat sanatı merkezleri İran âleminde doğuya doğru kaydı. VIII. yüzyıldan itibaren İran'da, *nestâlik* denen ve bütün Müslüman dünyasında hat sanatını etkileyecek olan yeni bir Arap-Fars alfabesi yazı türü gelişti. XI. yüzyılda yaşamış olan Mir Ali Tebrizî bu tür yazının üstadı kabul edilir. Hat sanatı sırf meslekten hattatlara mahsus bir sanat dalı değildi ve hükümdarlarda ve edebiyatçılarda da yaygın olarak görülüyordu. Bugün dahi hat dersleri bütün yaş gruplarında büyük bir beğeni görmekte, aynı zamanda da çağdaş ressamlar -örnek olarak New York'ta yaşayan Puran Cinşî'nin hat resimleri gösterilebilir-, çağdaş heykeltıraşlar ve Beverly Hills'te yaşayan İran asıllı Amerikalı Mesih Zâd gibi genç yaratımcılar için bir ilham kaynağı olmaktadır.

XIII. yüzyıldan itibaren el yazmalarının resimlendirilmesi için İran resim sanatı gelişti. Bugün "İran minyatürü" olarak bilinen ve Mani ve Çin resminden etkilenmiş olan bu incelmış resim sanatı XIV. yüzyıldan itibaren klasik çağını yaşayacak ve birçok okulun bir arada yer aldığı Safevî döneminde zirvesine erişecekti. Rıza Abbasî o dönemin en büyük üstatlarından biri olacaktır.

Pek bilinmeyen İran seramikleri Çin ve Avrupa seramiklerini aratmayacak düzeydedir. Üslûpları, yapım teknikleri ve üretim merkezleri tarih içinde yer değiştirmiştir: Susa, Nişabur, Gorgân, Rey, Siraf, Kermân... veya metalik cilası ile meşhur Kâşân. Louvre Müzesi'nde İran seramiklerinden örnekler hayranlıkla izlenebilir. Testi,

kâse, şişeler, tabaklar, tepsiler gibi seramikten eşyaların dışında XIV. yüzyıldan itibaren seramikten mimari süsleme büyük bir gelişme göstermiştir. Ama İran mimarisinin süsleme tarzı iki tür seramiğe dayanır: motifin farklı renklerde parçaların birleştirilmesinden oluşan mozaikler ve üzerlerine motifler resmedilmiş karolar.

Nihayet, bu ufuk turunu süratle tamamlamak için İran'ın asırlardır en büyük ve en güzel düğümlü halı geleneklerine sahip olduğunu hatırlatmak gerekir. Doğu halıları arasında İran halıları çok ender olarak yakalanan bir konuma sahiptir. En ince halılar metre karede 400.000 düğüme kadar çıkabilir. Bu halılar Antik Çağ'dan beri ünlüdür, ama bugün müzelerde veya koleksiyoncularda görülen örnekleri XVI. yüzyıldan geriye gitmez. Bunlar hakkında yazılı kaynaklar veya minyatürler incelenerek bir fikir edinilebilir. Halı sanatı Safevîler döneminde (XVI.-XVIII. yüzyıllar) zirvesine erişmiştir. Kraliyet halı imalâthaneleri Tebriz, İsfahan, Kâşân ve Kermân'da açılmıştı. O dönemde geliştirilmiş olan modeller bugün dahi yaratıcılara ilham kaynağı olmaktadır. Kaçarlar da yeni motiflerin kullanılmasında öncü olmuşlardır. XIX. yüzyıldan beri İran halıları Avrupa'da çok gözdedir. Bugün dahi halı İran'ın en önemli el sanatı ihraç ürünüdür.

İran mutfağı neye benzer?

İran diasporası sayesinde Londra, Los Angeles, Dubai ve hatta Paris'te keşfedilmeye başlanmasına rağmen bu mutfak İran dışında pek tanınmamıştır.

İran mutfağı çok çeşitlidir. Bu geniş ülkenin her bölgesinin kendine özgü yemek tarifleri vardır. Azerbaycan mutfağı, daha çok balık kullanan kuzey ve güney denize kıyısı olan eyaletlerininkinden farklıdır. Ayrıca kendilerine has yemekleri olan İsfahan ve Şiraz gibi merkezî bölgelerin ve Horasan'ın mutfaklarıyla hiç alakası yoktur. Ama İran mutfağının ortak unsuru, onu diğer Orta Doğu mutfaklarından önemli ölçüde ayıran pirinçtir. Ülkede pirinç yetiştirilir (Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Gilân eyaletinde yirmiden fazla cins) ama üretim ülkenin talebini karşılamaktan çok uzaktır. Yerel mutfağa çok iyi uyum sağlayan basmati tipi Pakistan veya Hindistan pirincini ithal etmek zorundadır. İranlılar pilavı özel bir şekilde hazırlarlar, tencerenin dibi çok sevilen ince bir kızarmış tabaka oluşturacak şekilde düzeltilmiştir. Bu şekilde pilav, İran'ın dünyadaki en büyük üreticilerinden biri olduğu safran ile tatlandırılmıştır. Pilav hazırlanması çok farklı biçimler alabilir: palâv, kete, çelov ve demi.

Lokantalarda sık sık pilav yanında et kızartma veya limonlu piliç servis edilir. Ama evlerde pilav yanında *horreşt* denen bir çeşit yahni sosu sunulur. Hint mutfağının

tersine *horeştler* çok az baharatlıdır. Çoğunlukla taze limon suyu veya kurutulmuş limon kullanılır. Aromatik otlar -maydanoz, rezene, nane, kişniş, çemen yaprakları, Frenk soğanı, sarımsak, tarhun otu, sıçankulağı...- ile nar, üzüm, erik, ayva gibi meyveler de çok sık kullanılır.

İran mutfağında, ana yemek olarak eklemekle birlikte servis edilen koyu ve *aş* denen birçok çorba da yer alır. Çorbalara haşlama çeşidi olan ve eti ayrı olarak yenen *abguşt*'u da katmak gerekir. Havanda ezilen katkı malzemeleri sıcak veya soğuk yenen bir çeşit ezmedir. Giriş yemekleri olarak otlu omletler, sebzeler veya yoğurtla hazırlanmış yemekler sunulur. Tatlılar için İran mutfağında ayrıcalıklı yere sahip olanlar safranlı dondurmalar ve şerbetlerdir (*palûde*).

Bayramlarda yenen en gözde yemekler *tahşin* (fırında pişmiş pirinç ve harç malzemeleri), şekerli tadı olan şirin palâv, *fesencân* (cevizli ve nar ekşili yahni) olarak sayılabilir. *Nevruz*'da (İlkbaharın ilk günü kutlanan İran Yeni Yılbaşı) taze sebzeli pilav, yanında Hazar Denizi balığı ile birlikte sunulur.

İran'ın millî içeceği, XIX. yy. içinde kahvenin (Safevîlerden beri ülkede tüketilmeye başlanmıştı) yerini alan -genellikle siyah- çaydır. Çay bütün gün boyunca içilir. İran'da, özellikle Gilân eyaletinde yetiştirilir. Ama çay üretimi iç tüketime yeterli olmadığı için çay ithal etmek zorunluluğu vardır (özellikle Sri Lanka ve Hindistan'dan). İran dünyada beşinci büyük çay ithalatçısıdır. Yemeklerde ayrıca bir çeşit ayran olan *dûğ* içilir. Nihayet, İslâm Cumhuriyeti'nin başlangıcından beri alkollü içeceklerin imali ve tüketimi, birkaç dinî azınlık hariç İranlılara yasaktır. Ama çok iyi organize olmuş bir kaçakçılık şebekesi özel tüketim için her çeşit alkollü içeceği temin etmektedir.

İran bir ülkeden daha fazlası mıdır?

İran, sınırları ülkenin şimdiki hudutlarının çok ötesine taşan ve gerçek bir “İran âlemi” oluşturan kültürel bir sahanın merkezinde yer alır. Asya'daki şiddetli emperyal rekabetler, yeniden sınırları çizilen topraklar ve yeni devletlerin oluşumları ile belirgin son asırlar bu âlemi altüst etmiştir. Bu dönüşümlere rağmen sözü edilen çeşitli bileşenler arasında karşılıklı bir çekim ve ortak alanlar mevcuttur. Günümüzde İran âlemi gerçeği batıda Anadolu ve Zağros dağları, doğuda Çin'in batı sınırlarına kadar yayılan muazzam bir sahayı ilgilendirmektedir. Bu saha İran, Afganistan, Tacikistan ile Özbekistan'da Semerkant, Buhara ve Surhanderya bölgelerini de kapsayan yüz milyondan fazla bir nüfus barındırmaktadır. Bu sahayı bir yanda kuzeye doğru Kafkasya yönüne ve diğer yanda doğu yönünde Hint alt kıtasına ve Çin Türkistan'ına kadar uzatmak mümkündür. Arap âlemi ile karşılaştırıldığında İran âlemi hiç şüphesiz etnik bakımdan daha az türdeşdir, ama ortak toplumsal değerlerde, kültürel, sanatsal ve tarihî kaynaklarda ve her yıl kutlanan Nevruz gibi İslâmiyet öncesi ortak anma günlerinde birlik unsurlarını muhafaza etmektedir.

İran grubunun başka diller (Kürtçe, Peştun, Beluç) ve hatta Türk dilleri (Azerî, Türkmen, Özbek vd.) kullanmasına rağmen Fars edebî mirası çevresinde aynı bir

kültürel alan kurulmuştur. Farsça XIX. yüzyılın sonuna kadar Asya kıtasının büyük bir kısmında olağanüstü bir yayılma göstermişti. İslâm'ın gelişinden ve bu dinin İran âleminin Zerdüş t temel i üzerinde yerleşmesinden sonra bu âlem İslâm topluluğu bünyesinde en büyük filozofların ve tasavvuf erbabının mükemmel bir vatânı hâline gelmiştir. Nihayet resim, musiki veya mimari boyutlarıyla sanat İstanbul'da olduğu kadar İsfahan'da, Buhara'da, Herat'ta (Afganistan) veya Yeni Delhi'de karşılaşılan bir birliğ e tanıklık etmektedir.

“İran âlemi” gerçeği sadece kültürel bir ilgiden ibaret değildir. Bu “âlem” ile yakınlık duyan ülkeler arasında bütün alanlarda işbirliği imkânları açmaktadır. Tahran, bu kavramın ister istemez yeniden ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş olan SSCB'nin yıkılmasından sonra bu sahaya olan ilgisini iyice arttırmıştır. Bununla birlikte İran rejiminin çok fazla ideolojik yapısı ve günümüzde Afgan ve Tacik ortaklarının yaşadığı zorluklar ayrıntılı bir çoktaraf lı siyasetin ortaya konulmasını kolaylaştırmamaktadır. Gene de Afganistan'da Taliban rejiminin devrilmesinden beri, henüz oldukça mütevazı sınırlar içinde kalsa bile üç Farsça konuşan ülke (İran, Afganistan ve Tacikistan) arasındaki işbirliği daha önce hiç görülmemiş bir büyüme göstermektedir.

DİN

İran neden Şiî oldu?

Önce Şiîliğin doğuşuna, yani İslâmiyet'in ilk zamanlarına gidelim. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra (İ.S. 632) yakınları İslâm topluluğunu kimin yöneteceğine dair fikir ayrılığına düştüler. Az sayıda insan, Hz. Muhammed'in hem damadı, hem de kuzeni olan Ali'nin çevresinde toplanırken, çoğunluk Ebubekir ile aynı tarafa geçti ve sonunda Ebubekir halife oldu. Ebubekir'den sonra Ömer ve Osman ikinci ve üçüncü halife olarak seçildiler. 656 yılında Ali dördüncü halife olarak kabul edildi. Ama 661 yılında, Halife Osman'ın kuzeni olan I. Muaviye tarafından saf dışı bırakıldı. Bu cinayet Arap fütuhâtı üzerinde Emevî hanedanının hâkimiyet kurması anlamına geliyordu. İşte bu kapsam içinde, Ali simgesi etrafında Şiî hareketi (Şia: "parti"; Şiat Ali: "Ali'nin taraftarları" sözcüklerinden) oluşmaya başladı; bu harekete göre İslâm topluluğu sadece Peygamberin ailesinden (*ehl-i beyt*) gelenler tarafından yönetilebilirdi. Ali'nin yerine geçen iki oğlu Hasan ve Hüseyin ile Şiîler arasında imamlar soyu başlamış oldu. Daha sonraları Sünnîler denen diğer Müslümanlar giderek Muaviye'nin ardıllarına ve Emevî hanedanına bağlandılar. Üçüncü imam Hüseyin ile taraftarları 680'de Kerbelâ'da (Irak) Yezid ve Emevî halifesinin ordusu tarafından kılıçtan geçirildi. İşte bu Kerbelâ muharebesinden sonra Şiî ilâhiyatı Sünnîliğe tamamen yabancı bir şehitlik ideolojisi geliştirecektir.

İslâm içinde birbirine düşman bu iki dalın ortaya çıkışından sonra İran'da olduğu gibi Orta Doğu'nun başka

bölgelerinde de Şiî topluluklar belirdi. Ama bunlar ülkede hep azınlıkta kaldı. Şiîliğin devlet dini hâline gelmesi için XVI. yüzyılı beklemek gerekecektir; o dönemde İran'ın kuzeybatısında Erdebil bölgesinde başlangıçta Sünnî inanışlı bir sufî tarikatı olan ama iktidara gelmeden önce Şiîliğe geçen Safevîlerin zorlaması büyük rol oynamıştır. İşte bu Safevî hanedanı (1501-1722) kendi inancını bütün ülkeye dayatarak İran'ın "Şiîleşmesini" sağlamıştır. Şiîliğe geçiş aynı zamanda Sünnî Osmanlılar karşısında kendisini gösterme ve o zamanlar nüfusça daha kalabalık olan Şiî inancındaki Osmanlı tebaasına kendisini koruyucu olarak kabul ettirme imkânı da veriyordu. İran topraklarındaki Sünnî halkların Şiîliğe geçişi bir günde gerçekleşmeyecektir. Bazı uç bölgelerde başarısız olacak ve çatışma ve zorlama olmaksızın başarıya ulaşamayacaktı.

İran'da uygulanan Şiîlik mezhebi on iki esasına, yani Ali'den sonra on iki imamı kabul etmeye dayanır. On ikinci imam, Mehdi 874 yılında Samarra'da kaybolur -görünmez olur-. On iki imam anlayışındaki Şiîler için Mehdi ölmemiştir, ama "saklı" kalmaktadır ve adalet ve gerçekliğin saltanatını kurmak üzere çağlar sonra yeniden ortaya çıkacaktır. Yeni hanedanın uyguladığı bu Şiîlik İran'ın birliğini sağlamakla kalmamış kurumlar ile dinî altyapıları da güçlendirmiştir. Bu hanedandan itibaren İran Şiîliğin esas kalesi olmuştur.

Bazıları, Fransız İranbilimcisi Henri Corbin'in (1903-1978) örneğinden hareketle Şiîliğin başarısının, İran'ın eski inanışlarının etkisi altında İran'ın entelektüel eğilimini yansıttığını düşünürler. Gerçekten de Şiîler insan mantığına ('akl) büyük önem verirler. En bilgin yöneticileri olan Ayetullahlar örnek alma kaynağı (*merce*) olarak kabul edilirler. *Müştehit* olarak onların *içtihat*, yorumlama yetisi olduğu düşünülür. Bu sav herkes tarafından kabul görmese de kolaylıkla anlaşılabilen bir İran tarzı Şiîlik göze çarpar.

İran ŞiîliğİN kutsal toprağı mıdır?

ŞiîliğİN ilk imamlarının çoğunun gömülü olduğı yerler (Necef, Kerbelâ, Kazemeyn, Samarra...) İran'da değil ŞiîliğİN kutsal yerlerini barındıran Irak'tadır. Gerçekten de ŞiîliğİN önemli olayları ve kurucuları bugünkü Irak toprakları üzerinde bulunmaktadır. Peygamberin damadı ve kuzeni Ali, 656'da halifeliğİN merkezini Necef yakınlarında Kûfe'ye taşımış ve aynı yerde 661'de Emevî aşiretine karşı halifelik hukukunu savunurken öldürölmüştü. Bu bakımdan Necef asırlardır, İran'dan veya Hindistan dâhil başka Şiî topraklarından bu kutsal mekânda ebedî istirahatleri için taşınmış olan naaşlarının defnedildiğı çok sayıda türbe barındırır. Ali'nin oğlu Hüseyin 680 yılında Kerbelâ'da, çok feci şartlarda bir kahraman gibi ölmüş olduğundan bütün dünya Şiîleri, âyin niteliğİNde etkili yas törenleriyle bu ölümü anarlar (*Aşûre* ve *Erbaîn*).

İran topraklarında sekizinci imam Rıza'nın türbesi Horasan eyaletinin (İran'ın kuzeydoğusu) başkenti Meşhed'de ve kız kardeşi Fatma'nın türbesi de Tahran'ın yüz kilometre kadar güneyindeki kutsal Kum şehrinde yer alır. Kum şehri ve dinî okulları (*havza*) İslâm Devriminin teşvikiyle güçlü bir şekilde gelişirken, Irak'ta yer alan ve tarihî olarak Şiî öğretisinin en önemli merkezi olan Necef, Saddam Hüseyin rejiminin Şiîlere karşı sürdürdüğü baskı yüzünden kaynaklanan bir çöküş içine girmişti.

Kum'daki okullar modernleştirilmiş, İran'ın, Lübnan'ın, Suriye'nin ve hatta Pakistan'ın başka şehirleri için örnek olurlarken, Necef'teki okullar hâlâ çok geleneksel kalmıştır. Bununla birlikte Irak'taki yeni rejim eski geleneksel konumunu bulabilmesi için Necef'te yeni projeler geliştirmektedir. Kum çevresinde, özellikle Ayetullah Humeynî'nin ölümünden sonra İranlı Şiîler tarafından çok sevilen ve özellikle Cumhurbaşkanı Ahmedinejad tarafından çok saygı duyulan *Cami-i Karân* (*Camkarân*) özel bir hac yeri hâline gelmiştir. Yerel inanışa göre, Samarra'da ortadan kaybolan on ikinci imam (Muhammed el-Mehdî) -Şiîlere göre dünyayı evrensel bir barışa götürecektir- bir Mesih figürü olmuştur- Cami-i Karân'da ortaya çıkacak ve orada ibadet edecektir. Mehdi tapınışı (*Mehdeviyât*) Tahran'da iktidardaki bazı muhafazakârların teşvikiyle muazzam bir şekilde gelişmiştir. Ahmedinejad bizzat cumhurbaşkanlığını on ikinci imamın himayesi altına yerleştirmiştir. Bu kavrama, özellikle Birleşmiş Milletler'deki konuşmalarında çok sık gönderme yapmıştır.

Bir Şîî-Sünnî dayanışması olabilir mi?

İçinde yaşadığımız çağda Şîîler ile Sünnîler arasında her zaman diyalog girişimleri olmuştur. İslâm Devriminden önce İranlı Şîî din adamları, Sünnî dünyasının en itibarlı üniversitesi olan El-Ezher'deki ulemâ ile sürekli temaslar kurmuşlardı. Fakat günümüzde genel olarak İslâm dünyasında ve özel olarak Orta Doğu'da mezhepçilik hiç görülmemiş bir boyuta yükseldiğinden İslâm'ın iki büyük dalı arasında bir yakınlaşma ve zorunlu olarak bir dayanışma hiç gündemde değildir. Çok fazla ölümcül şiddet hareketi iki kolu birbirinden ayırmaktadır. Irak'ta Şîîler ile Sünnîler arasındaki kanlı çatışmalar, Suriye'nin Sünnîler ile Başkan Başar el-Esad'ın içinden çıktığı Şîî Alevîler arasında bölünmesi, Bahreyn'de Şîîlerin, iktidardaki Sünnî azınlık tarafından ezilmesi ve bu iki inanç arasında daha başka birçok gerilim veya rekabet (Lübnan, Pakistan, Suudi Arabistan, Afganistan, Yemen...) diyalogu imkânsız kılmasa bile zorlaştırmaktadır.

Hiç şüphesiz, İran'a karşı bir savaşın başlaması gibi önemli bir olay durumunda İslâm içinde Sünnî kesimde Şîî İran için bir İslâm dayanışmasının doğması oldukça muhtemeldir. Gene de mezhepler arası bir yakınlaşma beklenmemelidir.

Bahaîler kimdir ve neden baskı altındadır?

XIX. yüzyılın sonunda İran'da ortaya çıkan dinî akım Bahaîliğin kökeninde Seyid Ali Muhammed Şirazî (1819-1850) tarafından kurulmuş olan Bâbîlik yer alır. 1844'te bu şahsiyet Mehdi'nin dönüşünü hazırlayan "kapı" (Arapça Bâb) olduğunu ilân eder ve Bâbîlik denen yeni bir din kurar. Bahaîler Bâbîliği kendi dinlerinin başlangıcı olarak kabul ederler. Bu açıklamadan kısa bir süre sonra Şiraz valisi, Şîî ruhban sınıfının baskısıyla hareket ederek Bâb'ı tutuklatır. Serbest bırakıldıktan sonra İsfahan'a geçer ve orada kalabalıkları etrafında toplar. Yeniden tutuklanır, çeşitli yerlerde hapiste tutulur ve taraftarları İran'ın kuzeyinde ayaklandığında Tebriz'de hapse atılır. Ölümüne mahkûm edilen Bâb, 1850 Temmuz'unda idam edilir. Kısa zamanda genişleyen Bâbî ayaklanması (1848-1853) vahşi bir şekilde bastırılır.

Bahaîliğin kurucusu Hüseyin Ali Nuri 1817 yılında Mazanderân eyaletinde dünyaya geldi. 1847'de Bâbîliğe katıldı. 1852'de tutuklandı ve Bağdat'a sürgüne gönderildi. 1863'te Bâb tarafından gelişi ilân edilen kişi olduğunu iddia eder ve bir dünya dini yaratma niyetini ortaya koyar. Amacı Bâbîliği reformdan geçirmek, farklı dinler arasında bir sentez yaratmak ve evrensel bir insanlık için mücadele başlatmaktır. 1892 yılında öldüğü Hayfa yakınında gömülüdür.

1979'dan önce sayıları beş yüz bin olarak tahmin edilen İran Bahaî topluluğu hiçbir zaman resmen tanınmış din statüsüne erişemedi. Bahaîler her zaman baskıya maruz kaldılar, ama Pehlevî hanedanı döneminde daha az sertlikle karşılaştılar. O dönemde bu topluluğun bazı mensupları kamu hizmetlerinde önemli mevkilere geldi veya iş dünyasında servet yaptı. İslâm Devriminden sonra Bahaîlere yapılan baskı hiç görülmemiş bir boyuta erişti: tutuklamalar, idam cezaları, halk önünde inançlarını bırakma zorlamaları, mal ve mülklerine el koymalar, emekli maaşlarının kesilmesi... Rejim genç Bahaîlerin üniversiteye alınmasını yasakladı, ticarî işler için ruhsat vermedi. Mezarlıkları tahrip edildi, Bâbîlik ve Bahaîlik kurucularının konutları yıkıldı. Dinden dönmüş veya yabancı ülke ajanları olarak kabul edilen Bahaîlerin çoğu ülkeyi terk etti. Bununla birlikte bütün dünyada sürdürülen yoğun bir misyonerlik faaliyeti XX. yüzyılda Bahaîliğe taraftar kazandırdı. Bugün söz konusu dinin mensuplarının sayısının dünyada altı ile yedi milyon dolayında olduğu sanılmaktadır.

Zerdüştlüğün İran'da bugün hâlâ bir yeri var mıdır?

Zerdüştlük (Mecusîlik) İran'ın İslâmiyet öncesi diniydi. Kökeni, İ.Ö. 1000 yılına doğru İran'ın kuzeyinde yaşamış olduğu sanılan Zerdüş'tün gerçekleştirdiği Mazdekçilik'te reforma dayanır. Ancak tarihî geçerliliği bugün dahi uzmanlar arasında çok fazla tartışma konusu olmaktadır. Zerdüş İyi ile Kötü arasındaki mücadeleye dayanan bir ikicilik tavsiye etmektedir. İran'ın İslâmlaşması sırasında Mecusîlerin bir kısmı İran'da kaldı. Bunların soyundan gelen ve bugün özellikle Tahran, Yezd ve Kermân şehirlerinde yaşayan yaklaşık otuz bin kişilik Zerdüştî topluluğu vardır.

Bir diğer kısmı dinlerini rahatlıkla uygulayabildikleri Hindistan'a göç etmeyi tercih etmiştir. Bunlar bugün Hindistan'ın kültürel, sanatsal ve ekonomik hayatına önemli ölçüde katkı sağlamış olan Parsî topluluğunu oluşturur. Güçlü Hint grubu *Tata* bir Parsî ailesi tarafından kurulmuştur. Başka örnekler de vardır: orkestra şefi Zubin Mehta veya önce Zanzibar'da, sonra Hindistan'da eğitim göre müteveffa Freddie Mercury (Queen Rock grubu kurucusu). Hindistan'daki Parsî topluluğu yüz bin kişiye ulaşmıştır. Bazıları düşük doğum oranı, Kuzey Amerika'ya fazla göç ve Hindistan'da başka topluluklardan kişilerle yapılan evliliklerden olan çocukların Parsî dinî makamları tarafından Parsî olarak tanınmaması

yüzünden topluluğun giderek azalacağına inanmaktadır. Bununla birlikte bazı Parsîler Batı'ya yerleşmekte ve Jean Kellens'in dediği gibi Zerdüşt dininin "büyük tektanrıci dinlerden ne fazla ne eksik çağdaş yaşama uyum sağladığı" gerçeğinden hareketle hayatlarını sürdürmektedir.

İran'da, Şah döneminde, Antik Pers ile olan tarihî bağları dikkate alınarak resmî makamlar Hintli Parsîlere İran tabiiyetine geçmede kolaylık gösteriyordu. Bugün İslâm Cumhuriyeti'nde Mecusîlik (Zerdüştlük) kültür ve folklor bakımından İranlıları etkilemeye devam etmektedir. İlk baharın birinci günü Yeni Yıl (*Nevruz*), yılın en uzun gecesine denk gelen Yeldâ gecesi (Şeb-i Yeldâ) veya "yılın son çarşambası arifesi bayramı" (çaharşenbe surî) hep Zerdüştlük kökenli bayramlardır. Şiîliği etkilemiş olan bu dinin uygulamaları kaybolmamıştır. İran'da Zerdüşt dernekleri -Tahran'da 2012'de on yedi, Yezd'de yirmi beş- ve ibadet yerleri (ateş tapınakları) vardır. Aynı zamanda her zaman faal olan Zerdüştlük kütüphaneleri, yayınevleri, dergileri, müzeleri, dinlenme evleri, otelleri ve tıp merkezleri bulunmaktadır. Yasal dinî azınlık olarak tanınan Zerdüşt topluluğunun *Meclis*'te bir temsilcisi vardır.

İran'da Yahudi var mı?

İran'da Ahameniş döneminden (İ.Ö. VI. yy.) önce bile yerleşmiş Yahudi topluluklarının izleri bulunmaktadır. Pers'in antik hanedanları, Yahudileri Babil esaretinden kurtaran ve onların Kudüs'e dönerek tapınaklarını yeniden inşa etme ve Tanrılarına saygılarını sunma müsaadesini veren Büyük II. Kiros'a (Keyhüsrev) Tevrat'ta olumlu göndermelerin yapılmasının kanıtladığı gibi Yahudilere karşı oldukça hoşgörülü davranmışlardır.

Arap fütühatından ve İslâmiyet'in yerleşmesinden sonra, İran'ın 1501'de Şiîliğe geçmesine rağmen İranlı Yahudiler Müslüman halk ile birlikte gayet iyi bir yaşam sürdüler. Buna rağmen *zimmî* statüleri onları ikinci sınıf yurttaş yapıyor, fazladan vergilere tâbi tutuluyor, kimi zaman eziyet ve hatta noktasal zulüm görüyor, bazen 1839'da Meşhed'de olduğu gibi din değiştirmeye zorlanıyorlardı. Bu durum Kaçar döneminin sonuna kadar devam edip gitti. Ama Yahudi topluluğunun kaderi Avrupalı güçlerden ve ABD'den gelen girişimler ve baskılar sonucu olumlu yönde değişmeye başladı. Avrupalı Yahudi dernekleri ile *Anglo-Jewish Association* gibi ABD kökenli kuruluşlar ve özellikle 1898'de Tahran'da bir Fransız Okulu açmasına izin verilen *Alliance Israélite Universelle (AIU)* önemli bir rol oynamışlardır. İran Yahudilerinin şartları Anayasa devrimi sırasında (1906-1911) iyileşmiştir.

Bununla birlikte kaydedilen ilerlemeler Rıza Şah döneminde çok daha önemlidir. Ülkenin modernleşmesi çabalarında Yahudileri ayrımcılığa tâbi tutan yasalar ilga edildi. Ama onun döneminin bir kısmında Nazi propagandasına İran'da izin verildi ve ülkede antisemitizm yaygınlaştı. Oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde Yahudi topluluğunun sosyal statüsü yükseldi. Bazı yazarlar o dönemi İran Yahudi topluluğu için "altın çağ" olarak zikrederler. İslâm Devrimi öncesinde ülkede seksen beş bin Yahudi yaşıyordu ve bunların ekonomide, kültürde, eğitimde, tıp alanında, bilimlerde, vb.de çok önemli rolleri vardı.

Humeynî'nin İran'daki Yahudilerin korunması gerektiğine dair fetvasına rağmen İslâm Devrimi topluluğun büyük ölçüde dışarıya göç etmesine yol açtı. Humeynî'nin "İsrail" ve "Siyonizm'e" karşı sert eleştirilerinin hiç de güven verici bir tarafı yoktu. 1979'dan sonra Yahudi topluluğunun yaklaşık altmış bin mensubu, çoğunluğu ABD, bir kısmı da İsrail olmak üzere ülkeyi terk etmiştir. Geriye küçük bir Yahudi topluluğu kaldı. Birçok kaynak bunların sayısını, çoğunluğu Tahran'da yaşayan yirmi beş ilâ otuz bin kişi arasında tahmin etmektedir; 2011'de yapılan resmî nüfus sayımında 8.756 gibi çok düşük bir rakam ortaya çıkmıştır. Bu sayının doğrulanması imkânsızdır ve bazıları bunun artacağını düşünmektedir. Bu gene de bir Müslüman ülkede yaşayan en büyük Yahudi topluluğudur.

Eski rejimde olduğu gibi Yahudi topluluğu da *Meclis*'te bir milletvekili ile temsil edilmektedir. Bir cemaat kuruluşuna (Tehran Jewish Committee), sinagoglara -Tahran'da yirmi altı tane bulunmaktadır-, ilk ve ortaokullara sahiptir, bir gazete çıkarmakta, lokantaları, kütüphaneleri vb. bulunmaktadır. Yahudiler kendi dinlerini serbestçe uygulama hakkına sahiptir. Aynı zamanda İran ordusunda askerlik hizmeti de yapmaktadırlar. 2003'te Hatemî Tahran'ın

en büyük sinagogu Kenis-i Yasef Abad'ı ziyaret etmiştir. Bu İslâm Devriminden beri bir İran cumhurbaşkanının bir sinagoga yaptığı ilk ziyaret olmuştur. 2006'da Tehran Jewish Committee Başkanı Harun Yaşayaey, Şoah'ı (Yahudi jenosidi) reddeden söylemlerinden dolayı Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'a bir mektup göndermekte tereddüt etmemiştir. Bununla birlikte Yahudi topluluğu, 1999'da İsrail lehine casusluk iddiasıyla on üç İran Yahudisinin tutuklanması veya daha yakın bir tarihte İslâm Cumhuriyeti medya organlarında (yazılı basın, TV) antisemit programların yayımlanmasının gösterdiği gibi, hiç de baskılardan muaf değildir. Bununla birlikte 2014'te İran-İrak savaşı sırasında ölen İran Yahudilerinin anısına Tahran'da bir anıt açılmıştır.

İran’da Sünnîliğin yeri nasıldır?

İran dünyada en önemli Şîî devletidir. Bununla birlikte bütün İranlı Müslümanlar Şîî değildir. 1501’de ülkenin Şîîliğe geçişinden sonra önemli Sünnî grupları varlıklarını sürdürdüler. İran nüfusunun % 8 ilâ 15’ini temsil ediyorlardı. İran Sünnîleri başlıca bazı etnik gruplara (Türkmenler, Kürtler, Araplar, Beluçlar) mensuptur, ama bu grupların bütün mensupları muhakkak Sünnî değildir. Coğrafi olarak Sünnîler İmparatorluğun eski uç illerinde toplanmışlardır: Hazar Denizi kıyıları, Azerbaycan eyaleti batısı, İran’da Kürt nüfusun bulunduğu yerler, Irak sınırında Kuzistan eyaleti, Basra Körfezi kıyıları ve Pakistan yakınında Belucistan eyaleti. Şah döneminde tanınan -Şahlık rejimi eğitimi yönetmeliklere bağlamış ve modern medreselerin gelişmesine izin vermişti- bu dinî azınlık İslâm Cumhuriyeti’nde hiçbir özel statüye tâbi değildir. Dinî azınlıkların (Hristiyanlar, Yahudiler veya Mecusiler) tersine Sünnîler, sayıca çok fazla olmalarına rağmen Meclis’te dinî çoğunluk olarak hiçbir milletvekili ile temsil edilmezler.

Gerçekte Sünnîler itibar görmez ve ayrımcılığa tâbi tutulur. Sünnî din adamlarına karşı tedbirler ortaya konmuş ve birçok eyalette güvenlik kuvvetleriyle Sünnîler arasında çatışmalar patlak vermiştir. İran’ın çeşitli bölgelerinden gelen Sünnî milletvekilleri 2008’de Parlamento bünyesinde gayri resmî bir grup oluşturmuşlardır. 2011

Aralık'ında Rehber'e bir mektup göndererek kendisinden Sünnîlere karşı yapılan ayrımcılığa ve mustarip oldukları dinî kısıtlamalara son verilmesini talep etmişlerdir. Gerçekten de, İslâm'ın diğer mezheplerine karşı "tam bir saygı" sağlayan ve "bu İslâm mezheplerinin mensuplarının kendilerine ait fıkıh kuralları içinde dinî törenlerini yerine getirmede serbest" olduklarını söyleyen İran Anayasası'na rağmen (12. Madde) Sünnîlerin İran'ın başkentinde hiçbir ibadet yeri bulunmamaktadır. Bu parlamenterler bu durumun değişmesini istemektedirler. Aynı şekilde hiçbir Sünnî aday İran cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılamaz. Gene hiçbir Sünnî 1979'dan beri İran hükûmetinde görev almamıştır.

Önce yer yer görülen merkezî otoriteler ile Sünnîler arasındaki gerilim 2000'li yıllarda daha güçlü bir hâl almıştır. Sünnî topluluk giderek, özellikle İran'ın uç bölgelerindeki (Kürdistan ve artık Belucistan'da) büyük medreselerde teşkilâtlanmış ve siyasî hüviyete bürünmüştür. İslâm Cumhuriyeti'nde, genellikle "reformcu" adaylara yönelen bir "Sünnî oyu" olgusunun arttığı görülmektedir.

Dinî azınlıklara iyi muamele ediliyor mu?

İran bir “İslâm Cumhuriyeti” olunca Müslüman olmayan bütün dinî azınlıklar kendilerini dışlanmış addettiler. Aynı şey, yeni yöneticiler için “İslâm” teriminin aslında sadece “Şii” anlamına geldiğini hemen fark eden Sünnîler için de söz konusu oldu. Hiç şüphesiz eskisine olduğu kadar yeni Anayasa’ya göre hepsi “Kitap ehli” olan Hristiyanların, Yahudilerin ve Mecusîlerin (Zerdüşt dini mensupları) her birinin Parlamento’da bir temsilcisi olma hakkı bulunuyordu. Kuramsal olarak her topluluk dinî serbestliğe ve İslâmî ilkelere uygun bazı haklara (boşanma, evlenme, miras, çocukların vesayeti...) da sahipti. Ama günlük hayatta dinî azınlıkların mensupları çeşitli ayrımcılık biçimleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Anlaşmazlık durumunda bir Müslüman ile bir Müslüman olmayanın yasa önündeki konumu aynı değildir. Bir Müslüman olmayan erkek bir Müslüman kadın ile evlenemez ve eğer Müslüman olmayan bir kadın Müslüman bir erkek ile evlenirse ki buna izin verilmektedir, bu kadın kendiliğinden Müslüman olmuş sayılır.

Dinî kitapların ithali, basımı ve dağıtımı sıkı bir denetime tâbidir. Kutsal Kitap (Tevrat ve İncil) İran’da basılamaz veya İran’a ithal edilemez. Kitapevleri kapatılmıştır. Bu azınlıklara ait adaylar kamu yönetimi makamlarından uzaklaştırılırlar. Müslüman olmayanlar adalet, güvenlik hizmetleri görevlerinde bulunamazlar veya bir kamu okulu yönetiminde yer alamazlar. Azınlık gruplarına ait okulların

özerkliği de azaltılmış ve karma eğitimi kaldırmak için yeniden organize olmak zorunda kalmışlardır. Bazılarının binalarına el konmuş, okul yöneticileri ve öğretmenleri Müslümanlardan atanmıştır. Farsçadan başka bir dille eğitim yasaklandığından bu da söz gelimi Ermeni Hristiyanlar için büyük problemler doğurmuştur. Bazı sıkıntılarla karşılaşsalar da İran'ın kadim Hristiyan toplulukları -Ermeni, Süryanî ve Keldanî töresinden kiliseler- tanınmakta olmakla birlikte, sayılarının gittikçe arttığı tahmin edilen Hristiyanlığa geçen İranlılar çok güçlü baskılara maruz kalmakta ve kimi zaman hayatları tehdit altına girmektedir. Başka dinlerin propagandasını yapmak yasaktır. İslâm'ı inkâr bir erkek için idama kadar gidebilir, kadınlar ise müebbet hapisle cezalandırılır. İran'ın en önemli Müslüman olmayan azınlığı Bahaîlere gelince bunlar sistemli bir baskının kurbanıdır.

Öte yandan Müslüman tasavvuf erbabına, sufilere ve onların tarikatlarına geleneksel olarak güven duymayan Şîî ruhban sınıfı iktidara geldikten sonra bunların mallarına el koyma ve toplanma yerlerini (*hânegâhlar*) kapatma yoluna gitmektedirler. 2006'dan beri Nimetullahî Gûnabadî'ler tarikatının mensupları halk tarafından çok sevimli ve İslâm'a çok serbest bir yorum getirdiklerinden yönetim tarafından endişeyle izlenmektedirler. 2009'da Ahmedinejad'a karşı Mehdi Karubî lehine toplanan "sufi oyları" söz konusu takip ve baskıların kaynağı olabilir. Toplanma yerleri birçok şehirde tahrip edilmiş ve mensupları güvenlik kuvvetleri tarafından dövülmüş, tutuklanmış, hapse atılmış ve hatta -2011'de Vâhid Bananî gibi öldürülmüştür. Bu baskılar 2012'de de devam etmiştir.

Bu durum karşısında geriye sadece sürgüne gitme seçeneği kalmaktadır. Türkiye'de bulunan BM Mülteciler Yüksek Komiserliği bürosu 2010 yılında İran'dan gelen sığınma talep edenler arasında çeşitli dinî azınlıkların mensuplarının en büyük grubu oluşturduğunu düşünmektedir. Bunların % 50'si Bahaîlerdir, arkasından yeni Hristiyanlığa geçmiş olanlar gelmektedir.

JEOPOLİTİK MESELELER

İran nükleer meselesi nasıl çözüme kavuştu?

14 Temmuz 2015 günü Viyana’da, İran ile P5+1 grubu ülkeleri (ABD, Rusya, Çin, Fransa, İngiltere, Almanya) arasında, tam adıyla “Ortak Küresel Eylem Planı” (OKEP) anlaşmasının imzalanması on iki yıla yayılmış çeşitli baskıların ve uzun ve sabırlı olduğu kadar oynak bir diplomatik müzakerenin sonuçlanmasıdır. İran nükleer hikâyesi üzerinde hâlâ başka şeyler yazılacaktır, ama gene de bazı göze batan unsurlarını ortaya koymak mümkündür.

Her şey 2002 Ağustos’unda ülke dışında yaşayan bir grup İranlı muhalifin bilinmeyen iki nükleer tesisin varlığını ortaya çıkarmasıyla başladı; bunlar Natanz’daki zenginleştirme tesisi ve Arak’taki ağır su reaktörüydü. ABD 2003 ilkbaharında Irak’ı işgal etmiş iken, Haziran’da Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) Natanz tesis alanında sivil amaçlı standartlara göre daha yüksek oranda zenginleştirilmiş uranyum izleri bulunduğunu doğruladı. Ajans Tahran’dan, Şah döneminde 1968’de NSYÖA (Nükleer Silâhların Yayılmasını Önleme Antlaşması)’yı imzalarken verdiği taahhütlere uygun olarak nükleer silâh geliştirmedeğini kanıtlamasını istedi. Hasan Ruhanî -kendisi Cumhurbaşkanı Hatemî tarafından nükleer müzakereci olarak atanmıştı- ile olan müzakereler sonucu Fransa, Almanya ve İngiltere 2003 Ekim’inde İran’dan zenginleştirme faaliyetini askıya

alma taahhüdü elde ettiler. Tahran, UAEA'ya önceden haber vermeden denetim yapma imkânı veren NSYÖA'ya Ek Protokolü imzalamayı ve uygulamayı kabul etti. Nükleer programını dondurdu ve uluslararası teşkilâtın sıkılaştırılmış denetimlerini kabul etti.

Buna rağmen müzakereler iyice çamura saplanıyordu. İki yıl sonunda tamamen çıkmaza girildi. 2005'te Mahmud Ahmedinejad'ın seçilmesi bu açılım denemesini iyice zora soktu. İran cumhurbaşkanı İsfahan'daki uranyum zenginleştirme programını yeniden başlattı. BM kürsüsünden İran'ın sivil nükleer program geliştirme hakkı olduğunu ilân etti. UAEA İran nükleer dosyasını BM Güvenlik Konseyi'ne havale etti. Buna karşılık olarak Tahran NSYÖA Ek Protokolünü uygulamamaya başladı ve habersiz denetimleri askıya aldı. İlk uranyum zenginleştirmesine devam etti. 2006'da BM İran'a karşı yaptırımları dayatan ilk kararını (1737 sayılı) kabul etti.

Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde (2005-2013) kopma iyice belirgin hâle geldi: İran uranyum zenginleştirmeye devam ediyordu. Uluslararası topluluk tarafından ise Tahran'ın bu konu hakkındaki saydam olmayan tutumu UAEA'nın raporlarında çeşitli defa vurgulandı. 2006 ile 2010 arasında BM Güvenlik Konseyi Tahran'a yaptırımlar getiren dört kararı onayladı. Bu çoktarafli yaptırımlar İran'ı uranyum zenginleştirme ve balistik füzeler geliştirme programlarından vazgeçirmek maksadıyla İran üzerindeki baskıları arttırmayı sağlıyordu. BM Güvenlik Konseyi'nin bu girişimine ABD ile AB'nin tektarafli aldıkları yaptırımları da eklemek gerekir. Washington birçok ekonomik, ticarî ve yatırımlara ilişkin yaptırım önlemleri uygulamaya başladı. AB de aynı şekilde davrandı: ticaretin, doğalgazın işlenmesi ve üretilmesi için gerekli teknolojilerin ve donanımların ihracının kısıtlanması, İran nükleer

programının gelişmesiyle bağlantılı bireylerin ve kuruluşların mal varlıklarının dondurulması. 2012 Ocak'ında AB'nin tonu daha da sertleşecek ve daha önce hiç görülmemiş önlemler, özellikle İran petrolünün ithalatının, satın alınmasının ve nakliyesinin tamamen yasaklanması ortaya konacaktır. Bu sonuncu yaptırım 1 Temmuz 2012'de yürürlüğe girdi. Brüksel bu sefer 2012 Ekim'inde İran bankaları, gaz ihracatı ve ticaret üzerinde yoğunlaşarak kısıtlayıcı önlemlerini daha da genişletti. Söz konusu yaptırımlar ülkenin ekonomisi üzerine ağır bir şekilde baskı koymaya başlayınca Tahran uluslararası topluluk ile bir uzlaşma arayışına girdi.

Yaptırımlara paralel olarak İran'a karşı gizli bir savaş da yürütülüyordu. Bunun başoyuncuları özellikle Amerikalılar, İngilizler ve İsrailliler olarak gözükiyordu, ama bu alanda gelen bilgilerin doğrulanması zordur. Savaş birçok cephede sürdürülüyordu. Gizli operasyonlar daha çok, bilişim virüsleri kullanılarak bozmaya çalışılan İran nükleer programıyla bağlantılı bilişim sistemlerinin çalışması üzerinde yoğunlaşıyordu. Medya organları 2009'da önce Stuxnet virüsünün, arkasından Flame adı verilen bir başka virüsün sonra W32 virüsünün varlığını ortaya koyuyordu. Flame 2012'de petrol ihracatını bozmak üzere İran Petrol Bakanlığını ve başta Harg olmak üzere ülkenin petrol terminallerini hedef alacaktı. İranlı bilim adamları 2010'dan sonra suikast veya açıklanamayan kaybolmaların kurbanı olmuşlardı. Tahran bu olayları İsrail ile Batılı güçlere yükledi. Ama bazı gözlemcilere göre, bu suikastların arkasında, bir tarafı Batılılarla uzlaşma arayışlarına karşı olan diğer tarafı buna taraftar olan hizipler arası bir iç mücadelenin yer alması hiç de göz ardı edilmemelidir.

2008'de Cenevre'de P5+1 grubu ile İran temsilcilerini bir araya getiren diplomatik bir toplantı gerçekleştirildi.

Otuz yıldır ilk defa Tahran ile Washington'un temsilcileri yüz yüze ve resmen görüşmeye başlıyorlardı. Yeni ümitler doğurmuş olan buluşma hiçbir sonuç vermedi. 2009'da İran'da ilk nükleer yakıt üretim tesisi İsfahan'da işletmeye açıldı. Yetkililer Natanz'da 7.000 santrifüj kurduklarını açıkladılar ve Tahran Kum yakınlarında Fordov'da uranyum izotop zenginleştirme tesisi olduğunu resmen kabul etti.

Sonuçta Barack Obama'nın iktidara gelmesiyle görüşme süreci yeniden başladı. 2009 Mayıs'ında Amerikan Başkanı, Rehber Ali Hamaney'e yönelik demecinde diplomatik süreci yeniden başlatmaya açık olduğunu açıkladı. Amerika, Tahran'daki tıbbî araştırma merkezindeki reaktör için gerekli olan % 20 oranından zenginleştirilmiş uranyumu vermeyi teklif ediyordu. Bunun karşılığında İran Batılılara stoklarında bulunan % 5 zenginleştirilmiş uranyumu verecekti. Aylarca süren diplomatik çabalar dan sonra P5+1 grubu ile İran on dört aylık ayrılıktan sonra Cenevre'de bir araya gelerek müzakerelere yeniden başladılar. ABD, Rusya ve Fransa Tahran'a İran uranyumunu ülke dışında zenginleştirme için bir anlaşma önerdiler. Ama bu öneri İran'ın kabul etmemesiyle suya düştü. Tahran güvence eksikliğini ileri sürdü ve 2010 Şubat'ında Batılıların büyük itirazına rağmen % 20'lik uranyum zenginleşmesine yeniden başladı.

2010 Nisan'ında durumun kilidini çözmek amacıyla Türkiye ile Brezilya tarafından birlikte sürpriz bir girişim ortaya atıldı. İran, Türkiye ve Brezilya, Tahran'a tıbbî reaktörü için ihtiyacı olan yakıtın verilmesi karşılığında düşük zenginlikteki uranyumun Türkiye'ye aktarılmasını kapsayan bir anlaşma yaptılar. İranlıların endişelerini gidermek amacıyla Ankara kendi topraklarında Tahran uranyumunu depolayacak ve müzakerelerin başarısız olması durumunda

bu uranyumu İran'a iade edecekti. Bu defa, İran'a karşı yeni yaptırımlar konusunda büyük devletler arasında bir anlaşma olduğunu ilân eden Amerika projeyi sabote etti. Dosya yeniden bloke olmuş gibi gözüküyordu. 2011 Ocak'ında P5+1 ile İran arasında İstanbul'da yavaş ilerleyen görüşmeler başladı ve Mayıs ayında güçlendirilmiş yaptırımlar ABD ve AB'de oylandı. Eylül ve Kasım'da yayımlanan iki UAEA raporu İran nükleer programının "olası askerî boyutundan" söz ediyordu. Bu raporların açıklanmasının arkasından Mahmud Ahmedinejad İran'ın nükleer programından bir "adım bile" geri çekilmeyeceğini açıkladı. Bu durumda 2012 Ocak'ında AB İran petrolü üzerinde hiç görülmemiş bir ambargo uygulamaya karar verdi. Bu ambargo 1 Temmuz'dan itibaren yürürlüğe girecekti. 2012 Nisan'ı ile Eylül'ü arasında P5+1 grubu ile İran arasında İstanbul'da, Bağdat'ta ve Moskova'da gerçekleştirilen görüşmeler sonuçsuz kaldı. 2013 Şubat ve Nisan'ından Kazakistan'da Almatı'da, sonra İstanbul'da yeniden başlayan görüşmeler hep sonuçsuz kaldı.

Bununla birlikte, görüşmeler arasında, 21 Mart 2013 tarihinde Rehber, Washington ile doğrudan bir diyaloga "karşı" olmadığını açıkladı. Dosya hakkında hiçbir şeyin ilerlemediği sanılırken, paralel bir diplomatik kanal 2011 sonunda birden faaliyet geçti; o zamanlar Dış İlişkiler Senato Komisyonu başkanı olan John Kerry, Maskat'ta Umman Sultanı Kâbus bin Sait el Sait ile yapılan bir gizli toplantı sırasında Tahran'la doğrudan tartışmalara girilmesi fikrini ortaya attı. Hem Tahran, hem de Washington ile iyi ilişkiler sürdüren Sultan, iki ülke arasında arabulucu rolü oynamayı kabul etti. Mahmud Ahmedinejad çırpınıp dururken 2012 Temmuz'unda Maskat'ta Amerikalı ve İranlı yetkililer arasında gizlice ilk toplantı gerçekleştirildi. Bunun arkasından gene gizlice Umman'da 2013 Mart'ında, bir

yandan Dışışleri Bakanlığının 2 Numarası ve Joe Biden'ın baş diplomatik danışmanı William Burns ve yanında teknik uzmanlardan oluşan bir küçük ekiple, diğer tarafta içlerinde Macit Revanşî'nin bulunduğu İranlı müzakereciler arasında bir toplantı yapıldı. Başlangıçta gayet mütevazı olan toplantı hedefi nükleer üzerinde iki taraflı bir görüşme imkânını araştırmaktı. 2014 sonu-2015 başına kadar Umman'ın rolü önemli oldu. Sultanlık Amerikalılar ile İranlılar arasında gerçekleştirilen birçok müzakere toplantısına ev sahipliği yaptı ve aynı zamanda ABD ile İran arasında önemli mesajların aktarılmasını da sağladı. Bu iki taraflı gizli müzakereler 2015 Kasım'ında Cenevre'de açıklanacak olan geçici anlaşmanın temellerini kurmakta katkı sağlamış oluyordu. Bu ikili görüşmeler, Washington'un zihninde P5+1 grubu bünyesindeki müzakereleri güçlendirmek amacı taşıyordu.

Bu gizli kanalın dışında esasında İran'daki siyasî içeriğin değişimi durumun olumlu yönde gelişmesine izin vermiştir. İlmî Hasan Ruhanî'nin İran cumhurbaşkanlığına seçilmesi süreci hızlandırmıştır. Ruhanî dosyayı çok iyi tanıyordu ve Yüce Rehber'in tam güvenine sahipti. Göreve başlar başlamaz "ciddi müzakerelere" başlamaya hazır olduğunu beyan etti. Eylül ayında, BM kürsüsünden İran'ın "bir tehdit oluşturmadığı" teminatını verdi. François Hollande ile buluştu ve o seviyede 1979'dan beri ilk olarak Barack Obama ile telefonda görüştü. Amerikalı ve İranlı yüksek düzeydeki temsilciler arasında görüşmeler arttı ve mesela 2013 Eylül'ünde İran Dışışleri Bakanı Muhammed Cevad Zarif ile ABD Dışışleri Bakanı John Kerry arasında BM genel kurulu kulisinde heyecanlı bir görüşme gerçekleşti. Ertesi Ekim ayında İran ile P5+1 grubu arasında Cenevre'de yeni görüşmeler başladı, bu arada Amerikalı ve İranlı yüksek görevliler çeşitli fırsatlarda bir araya gelmeye

devam ettiler. Görüşmeler sırasında Amerikan yönetimi, özellikle John Kerry Avrupalı mevkidaşlarıyla çok sıkı bir ilişki geliştirdi. Bu ortak güç ve sürecin hayatî anlarında buna eklenen Rus ve Çinlilerin desteği müzakerecilerin çeşitli teknik ve siyasî engelleri aşmasına izin verdi. Bu aşamada, özellikle 2013 Kasım başında Laurent Fabius'un ağzından Fransa, yeterince "zorlayıcı" olmadığı şeklinde yorumlanan İran ve Amerikan ortak metnini kabul etmeye yanaşmayarak sert bir politika gösterdi. Sürecin başından beri işin içinde olan Avrupa Birliği, söz konusu müzakerelerde Catherine Ashton, Helga Schmid, sonra Federica Mogherini gibi üstün yetenekli şahsiyetlerle anahtar-rol oynadı. 24 Kasım 2013 tarihinde Cenevre'de Tahran ile P5+1 ülkeleri arasında akdedilen geçici anlaşma nihaî düzenlemeye giden önemli bir adım oldu. İran nükleer programının geçici olarak dondurulmasına ve Tahran'a karşı uluslararası yaptırımların kısmen kaldırılmasına karar verildi.

Ancak nihaî bir anlaşmanın elde edilmesi kolay bir iş değildi. Lozan'da 2 Nisan 2015'te nihaî uzlaşma için gerekli parametreleri ortaya koyan bir çerçeve anlaşmaya ve nihayet 14 Temmuz 2015'te anlaşmayı sonuçlandırmaya varabilmek için daha bir buçuk yıl karmaşık ve usanç verici -aynı görüşleri paylaşmayan P5+1 grubu üyeleri arasında bile süregelen- görüşmeleri yapmak gerekecekti. Sürecin son dokuz ayında görüşmeler en azından beş kez suya düşme noktasına gelmişti. Bu dönemde görüşmelere hâkim olan zihniyeti, İran Dışişleri Bakanı Muhammed Cevad Zarif'in dile getirdiği şu nükte özetlemektedir: "*The Americans are much better carpet merchants than any Iranian could dream of!*" (Amerikalılar herhangi bir İranlının olmayı hayal ettiği halı tüccarlarından çok daha iyiler); buna cevaben Amerikan Dışişleri

Bakanlığından bir yüksek görevli ise İranlılar “*are quite good at trying to get you to pay for what you got twice*” (iki misline aldığın şeyi ödetmeye çaba göstermede gerçekten çok iyiler) demişti. Fakat hikâye gene de burada bitmiyordu, zira anlaşmanın ABD Kongresinde Cumhuriyetçilerin ve AIPAC gibi İsrail taraftarı Yahudi teşkilâtların muhalefetiyle bloke olma riski taşıyordu. Bu senaryo gerçekleşmedi ve Obama yönetimi 14 Temmuz anlaşmasının yürürlüğe girmesi üzerinde yoğunlaştı. Bu sonucu elde edebilmek için Avrupalıların (Fransa, Almanya, İngiltere’nin yanı sıra Washington’daki AB temsilcisi) ile buna paralel olarak Rus ve Çinli diplomatların Kongre üyeleri nezdinde doğrudan ve dolaylı olarak yaptıkları lobi faaliyetlerinin çok önemli rolü olmuştur. Bu faaliyetler olmasaydı Obama yönetiminin bu işten başarıyla çıkabileceği pek garanti değildi.

14 Temmuz 2015 nükleer anlaşmasının en önemli noktaları nelerdir?

14 Temmuz 2015 anlaşması bir esas metin ile beş ektenden oluşmaktadır. Bu 159 sayfalık belge, özellikle Clinton döneminde Kuzey Kore'yle yapılan anlaşmayla karşılaştırıldığında çok ayrıntılı düzenlemeler içerir. Esas amacı İran nükleer programının sadece barışçı olmasını teminat altına almaktır. Bunu sağlayabilmek için bir nükleer silâh yapabilmek için yeterli miktarda zenginleştirilmiş uranyumun üretimi için on yıl boyunca, en az bir yıllık bir süre gerektirecek, vazgeçilmez kısıtlamalara yer vermektedir. Böylece İran nükleer silâh yapmaya karar verirse uluslararası topluluğa müdahale edecek bir süre verilmektedir. Bu hedefe erişmek için Tahran'a uranyum zenginleştirme hakkı tanıyan ve barışçı nükleer alanında bir işbirliğinin kurulmasını öngören anlaşma (Ek III) on yıl boyunca Tahran'ın kullanacağı santrifüj sayısını 5.060 ile sınırlandırmaktadır (2015'te 19.000 adet vardı). Bunlardan da sadece eski modellerden olanlara izin veriliyordu. Tahran on beş yıl boyunca uranyumu ancak % 3,67 oranında ve sadece Natanz tesisinde zenginleştirebilecekti. Zenginleştirilmiş uranyum stokları kesin olarak sınırlandırılacaktı. İran on beş yıl boyunca kendi toprakları içinde en fazla % 3,67 oranında UF6 (uranyum hegzaflüorür) biçiminde 300 kg'dan daha fazla zenginleştirilmiş uranyum bulunduramayacaktı. Fordov tesisi nükleer ve fiziksel teknoloji ve incelemeler

merkezine dönüştürülecekti. Arak'taki ağır sulu reaktör, P5+1 grubu ve UAEA'nın gözetiminde askerî nitelikte plütonyum üretemeyecek şekilde değişikliğe tâbi tutulacaktı. Anlaşmanın bütün süresince, hatta bazı faaliyetler için daha ileri sürelerle yayılmış güçlendirilmiş UAEA denetim rejimi uygulamaya konuyordu. UAEA yirmi yıl boyunca santrifüj parkını ve yirmi beş yıl boyunca da uranyum konsantresi üretimini denetleyebilecekti. Öte yandan İran UAEA'nın daha etkin denetimlerini yapmasına imkân tanıyan Ek Protokolü onaylamak ve uygulamaya sokmak konusunda taahhütte bulunuyordu. Ajans'ın denetçileri "gerekli olduğunda ve bazı şartlar altında, P5+1 ile İran arasındaki diyalog" gereğince askerî alanlara da girebilecekti. Sonuçta denetçiler sadece şüphelendikleri tesislere ve alanlara girme hakkını elde etmekle kalmıyor, yakıt çevriminin ve İran'ın nükleer tedarikinin bütün aşamaları denetim altına alınmış oluyordu. Anlaşmanın karakteri güvenden ziyade doğrulama üzerine dayanıyordu. Burada söz konusu olan daha önce hiç tasarlanmamış olan en müdahaleci nükleer denetim tarzlarıydı. Üstelik Tahran, kendi geçmiş nükleer programı üzerinde bir soruşturma yapılmasına da izin veriyordu. UAEA 2 Aralık 2015 tarihli raporunda, 2000'li yılların ilk on yılında kanıtlara ait unsurları saklama girişimleri ve inkârlarına rağmen İran'ın 2003'ten önce atom silâhına sahip olabilmek için bir dizi çalışma yaptığını teyit etti. "Bir nükleer patlayıcı aygıt geliştirilmesine ilişkin faaliyetler sürdürülmüş" ama "bunlar yapılabirlik ve bilimsellik incelemeleri aşamasını ve bazı uzmanlık ve teknik yetenek kazanılmasını geçmemiştir". Bununla birlikte 2009'dan sonra benzeri faaliyetlerin devam ettiğine dair "itibar edilebilir" hiçbir belirti görülmemiştir. Böylece UAEA soruşturmasını kapatmaya karar vermiş ve 2015 Temmuz'unda kararlaştırılan anlaşmayı desteklediğini açıklamıştı.

Bu önlemlerin karşılığında, ABD ve AB tarafından finans, enerji ve taşımacılık sektörlerini hedef alan İran'ın aleyhine alınmış olan yaptırımlar, UAEA'nın vereceği İran'ın taahhütlerini yerine getirdiği yönünde onay raporu sonucu kaldırılacaktı. Bu da 16 Ocak 2016 tarihinde gerçekleşti. Aynı prosedür 2006'dan beri İran'a karşı BM Güvenlik Konseyi'nin kabul ettiği altı kararı kaldırmak için de geçerli olacaktır. Bu kararlarda yer alan nükleer silâhların yayılmasını önleyici tedbirler on yıl boyunca veya UAEA'nın İran nükleer programının tamamen barışçı karakter taşıdığına dair vereceği doğrulama raporuna kadar yürürlükte kalacaktır. Eğer Tahran açık bir şekilde bu taahhütlerden birine veya diğerine uymazsa, *snapback* denen bir mekanizma sayesinde yaptırımlar neredeyse otomatik bir şekilde uygulamaya girecektir. Bu mekanizma on yıl boyunca yürürlükte kalacaktı, ama Güvenlik Konseyi'nin beş daimî üyesi yazılı olarak bu kararı beş yıl daha uzatmayı öngören yeni bir karar yürürlüğe sokmayı taahhüt etmiştir. Balistik füzeler ve taarruz silâhlarının ithaline ilişkin yaptırımlar da yürürlükte kalacaktı. İran balistik programına katkı sağlayabilecek hassas malzemelerin transferi sekiz yıl boyunca (BM Güvenlik Konseyi'nin izin vermesi durumu hariç), aynı şekilde İran'a veya İran'dan bazı ağır silâhların satışı veya transferi de beş yıl boyunca yasaklanıyordu (gene BM Güvenlik Konseyi'nin izin vermesi durumu hariç). Nihayet anlaşmanın uygulanmasıyla ilgili ayrıntı V. Ek'te veriliyordu. İran'ın taahhütlerini yerine getirmesiyle ilgili doğrulama yöntemlerinin Kuzey Kore'yle yapılan anlaşmanın kilere göre çok daha inandırıcı olduğu hemen göze çarpmaktadır. 14 Temmuz anlaşması olası ihlalleri ortaya çıkarmak üzere doğrulama protokolleri ve mekanizmalar getirmektedir ki Pyongyang Anlaşması'nda bunların hiçbirisi yer almamaktaydı. Taahhütlerini yerine getirmemek görece Kuzey Kore'ye bir acı vermemiştir, ama Tahran için bu böyle olmayacaktır.

İran ABD ile ilişkilerini düzeltmeyi istiyor mu?

4 Kasım 1979 günü Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliğinde elli kadar diplomatın rehin alınmasından beri Amerikan karşıtlığı İran iktidarının bütün yapısının üzerinde oturduğu esas ideolojik temel olmuştur. Amerikan karşıtlığı İslâm Cumhuriyeti'nin yalnızca bütün dış politikasını yönlendirmekle kalmamış, her türlü yakınlaşma sürecini zora sokan, Devlet zirvesindeki çeşitli hiziplerin arasındaki rekabette önemli bir koz olmaktadır. Bir gelişme ancak isteyerek veya zorunlu kalınarak gelen faydacılığın ideolojiye galebe çalmasıyla oluşabilir. İslâmcı rejim Washington ile olan ilişkilerini normalleştirmeye karar verdiğinde bu yalnızca uluslararası politikasından tam bir dönüş olmakla kalmayacak, muhtemelen kendi doğasının da derinlemesine dönüşümü olacaktır. Bir normalleşme olursa Tahran'la Washington arasındaki iki taraflı ilişkiler çerçevesini geniş ölçüde aşan sonuçları da olacak demektir. Normalleşme İran'ın uluslararası topluluğa geri dönüşünün, itirazcı söyleminin terk edilmesinin ve bölgesel düzeyde güçler ilişkisinin altüst olmasının habercisi olacaktır. ABD ile ilişkilerin yeniden başlaması İran'ın temel hedefini devrimin takipçisi olmaktan çıkararak çıkarlarının savunucusu hâle getirecektir.

Nükleer konusunda 14 Temmuz 2015'te imzalanan anlaşmaya ve dünyada ve İran'da buradan kaynaklanan ümitlere rağmen henüz bu noktada değiliz. Bu anlaşmanın kabulünden birkaç gün sonra Rehber, Ramazan sonu münasebetiyle yaptığı televizyon konuşmasında bu anlaşmanın İran'ın ABD'ye karşı politikasını değiştirmeyeceğini açıkladı. 2015 Ekim'inde Washington ile her yeni görüşmeyi yasaklayarak, ülkenin yalnızlığından kurtulacağını düşünen ılımlı İranlıların ümitlerine soğuk bir düş etkisi yaptı. İki ülke arasında nükleer dışı çeşitli meselelerdeki gerilim de 2015 sonbaharında artış gösterdi; bu durum, nükleer konusunda eski Amerikalı müzakereci Richard Nephew gibi bazılarının anlaşmanın suya düşeceği endişesi verdi. Sonuçta 14 Temmuz anlaşmasının sonuçlanması Washington ile Tahran arasındaki diyalogun yeniden başlamasında temel bir aşamayı belirlese de iki ülke arasında normalleşmiş ilişkilerin yeniden kurulması sürecini, hiç şüphesiz tuzaklarla dolu uzun bir yol beklemektedir, çünkü 1979'dan beri ilişkilerinde güvensizlik egemen olmuştur. Amerikan tarafında, Pew şirketi tarafından 2015 Eylül ayında gerçekleştirilen bir kanaat araştırması iki taraflı ilişkilerin tam normalleşmesinin uzak bir ufuk olarak ortaya çıktığını göstermiştir. Bunun sonucunda araştırmaya katılanların % 21'i anlaşmayı onaylamakta-ki Pew tarafından Temmuz'da anlaşmanın kabulünden hemen sonra yapılan ankete göre % 12'lik bir düşüş söz konusudur- ama yaklaşık yarısı (% 49) onaylamamakta, % 30'u da fikir beyan etmemektedir. Cumhuriyetçiler, ancak % 29'u onay vermiş olan demokratlara göre çok daha fazla anlaşmaya karşıdır. Demek ki Amerikalıların pek çoğu anlaşmaya karşı son derece itimatsızdır. İran yönetiminin anlaşma maddelerine uyacağına dair verdiği taahhütten şüphe duymaktadırlar. İçlerinde yalnızca % 2'si

İranlı yöneticilerin taahhütlerine yerine getireceğine dair “büyük bir güven” duymakta, % 18’i ise “oldukça güven duymakta” olduğunu belirtmektedir. On üzerinden yedisi (% 70) “fazla güvenmediğini” (% 28) veya “hiç güvenmediğini” (% 42) ifade etmektedir. Anlaşmanın kabul edilmesine rağmen iki taraflı ilişkilerin gelişmesi konusunda Amerikan kamuoyu bölünmüş bir görünüm vermektedir. Pew’ın 2015 Temmuz’u araştırmasında, anlaşmayı duyduklarını ifade edenlerin % 42’si iki taraflı ilişkilerde az bir değişiklik olacağını düşünmekte, % 28’i iki ülke arasındaki ilişkilerin daha kötüye gideceğini söylemekte ve % 25’i tam tersine düzeleceğini düşünmektedir.

İki ülke arasındaki kalıcı güvensizliğin kanıtı olarak 18 Aralık 2015 tarihinde Amerikan Kongresi 38 ülke vatandaşının yararlandığı vize muafiyeti programına kısıtlamaları kabul etmiştir. Bundan böyle çoğu Avrupa ülkesi olan ülkelerin vatandaşlarından aynı zamanda İran, Irak, Suriye veya Sudan yurttaşı olanlar Amerikan topraklarına girebilmek için vize almak zorunda kalacaklardı. Bu yasa aynı zamanda 2011’den itibaren Irak, İran, Suriye ve Sudan’a girmiş olan Avrupa vatandaşlarına da ABD’ye girmek için vize alma zorunluluğu getiriyordu. Bu yasa pek doğaldır ki İran üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasını da kolaylaştırmıyordu. Tahran buna karşı büyük tepki gösterdi.

İran ile İsrail uzlaşmaz düşmanlar mıdır?

Tarihî olarak İran ile İsrail arasında hiçbir anlaşmazlık yoktur. İki ülkenin ortak sınırları yoktur ve jeostratejik çıkarları da ayrıdır. İran bölgesel siyaset anlamında birçok yöne bakıyor olsa da her şeyden önce Basra Körfezi ile ilgilenmektedir. Öte yandan İsrail daha çok Yakın Doğu ile Kızıldeniz'e açılışla Akdeniz'e yönelmiş durumdadır. Her iki ülkenin başlıca nüfuz alanları (özellikle Yakın Doğu'da) iç içe geçmiş olabilir ama oldukça farklıdır. Soğuk Savaş kapsamında Washington ile müttefik olan bu iki Arap olmayan ülke, sıklıkla Sovyetler Birliği'ne yakın olan milliyetçi Arap rejimleri karşısında ortak çıkarları olduğunu fark etmiş, hatta 1960'lı yıllarda gayri resmî bir İsrail-İran stratejik ittifakının oluşmuş olduğunu hissettirme noktasına gelmişlerdi. Ekonomik ilişkiler muazzam ölçüde gelişmişti. Çok sayıda İsrailli işadamı ve uzman İran'a çalışmaya gelmiş ve Tahran Tel Aviv'in en önemli petrol sağlayıcısı olmuştu. Bununla birlikte Şah'ın düşmesinden önce İran'da bir İsrail karşıtı (antisyonist) söylem vardı. İsrail karşıtlığına çok önceleri Fedain-i İslâm (1941'de kurulmuştu) gibi köktenci İslâmcı bir grup içinde de görmek mümkündür. Beyaz Devrim (1962) sonrasında Humeynî tarafından ortaya atılan itiraz hareketi tarafından ve İran silâhlı kuvvetlerinde çalışan Amerikan

askerî personeline hukukî muafiyet tanıyan oylamadan sonra İsrail'le olan ilişkilerinden dolayı Şah'a eleştiriler artmıştı. Bizzat Şah da 1967 ve 1973 savaşlarından sonra Tel Aviv'i eleştirmişti. Ama Humeynî için, 1950'de İsrail'in fiilen tanınması İran'ın İslâmî karakterine ve dinî vecibelerine tersti. Filistinlilerle olan bağlar 1970'li yılların başında kurulmuştu. İslâm Devrimi sırasında ortaya çıkacak olan genç İranlılar Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kamplarında askerî bir eğitim alacaklardı. Devrimden önce meydana gelen krizde Şahlık rejiminin İsrail ile olan ilişkilerinin kınanması devrimci propagandanın önemli bir teması olacaktır.

İslâm Devriminden sonra yeni rejim Tahran'daki İsrail temsilciliğini kapatarak ve ona ait binaları Filistin Kurtuluş Örgütüne (FKÖ) tahsis ederek kısa sürede İsrail ile bağları kopardı. 1979 Şubat'ında Yaser Arafat İran başkentine davet edildi ve milliyetçi ve Arapları birleştirici (panarap) eğilimlerinden dolayı eleştirildiği Humeynî tarafından kabul edildi. Bununla birlikte FKÖ İran İslâm Cumhuriyeti'nde çeşitli bürolar açabiliyordu. Buna rağmen İslâm rejimi ile FKÖ arasındaki balayı fazla uzun sürmedi. İdeolojik ayrılıklar derindi ve özellikle, FKÖ'nün Saddam Hüseyin'i tutmasıyla ilişkiler İran-Irak savaşına dayanamadı. Tahran FKÖ'nün İsrail'in var olma hakkını tanımasını ve aynı zamanda terörizmden vazgeçmesini (1988) şiddetle eleştirdi ve barış sürecine de karşı çıktı. Tahran tarafından İslâm düşmanı olarak kabul edilen Arafat, 1997'de İslâm Konferansı Örgütü'nün bir toplantısı vesilesi dışında Tahran'a gelemeyecekti.

FKÖ ülkede diplomatik bir temsilcilik olmasına izin veriyor olsa da Tahran, FKÖ ve Fatah'ın aleyhine olacak şekilde İslâmcı Filistin hareketleriyle (İslâmî Cihat, Hamas) bağlarını daha ayrıcalıklı kılmıştı. Buna karşılık,

İran-İrak savaşı sırasında İsrail, İran İslâm Cumhuriyeti'ne el altından silâh vermişti. İslâmcı rejimin FKÖ'ye karşı soğukluğu ve Tel Aviv'le gizli işbirliği Humeyni'nin İsrail'i kötülemek için "Kudüs günü" (17 Ağustos) tesis etmesini engellememişti. İslâm âleminin savunucusu olarak kendisini takdim eden İslâm Cumhuriyeti aslında Filistin davasına ilgisizlik gösteremezdi, üstelik Filistin meselesinin seferberlik uyandırıcı karakteri kendi öz hedeflerine hizmet edebilirdi. Filistin davasının şampiyonu olarak kendini ilân eden Tahran, "ret cephesinin" başına yerleşmiş oldu. Ne var ki İslâm Cumhuriyeti'nin İsrail karşıtı söylemi daha çok Arap dünyasına karşı imajını ve *soft power* (yumuşak güç) görüntüsünü iyileştirmeye yönelikti. Bu aynı zamanda İslâm Cumhuriyetinin Şii karakterini küçültme ve işbirlikçi tutumlarından dolayı Batı taraftarı Arap rejimlerini zora sokma amacı güden bir araç oluyordu. Böylece Tahran bölgesel nüfuzunu (özellikle Yakın Doğu'da) arttırmayı ümit ediyordu.

İran rejiminin anti-semitik ve inkârcı söylemine gelince, bu daha çok Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde ifade edilmeye başlanmıştı. İran nükleer krizi kapsamında "İsrail tehdidi", İran toplumunu ayakta tutabilmek için Tahran'daki iktidar tarafından kullanılmıştı. Bir dış düşmanın yaratılması, meşruluğu 2009'da Mahmud Ahmedinejad'ın sahtecilik kokan yeniden seçilmesine karşı yapılan kütleli gösteriler sırasında önemli ölçüde sarsılmış olan rejim için çok yararlı oluyordu. Nihayet İsrail karşıtlığı, İslâm Cumhuriyeti'nin ideolojik temeli olan Amerikan karşıtlığıyla bağlanıyordu. Bu bakış açısından İsrail karşıtı söylemin terk edilmesi rejim için göze alınması son derece hassas bir iştir. Kendisine İsrail hakkında sorulduğu vakit Cumhurbaşkanı Ruhanî'nin benimsediği üslûp Ahmedinejad'ınkinden

elbette daha ılımlıdır -açıklamalarında öncelinin inkârcı tahrikleri görülmemektedir-, bununla birlikte o zamana kadar İslâm Cumhuriyeti yöneticilerinin alışlagelen tavır almalarından da tamamen kurtulmuş değildir. Nitekim, 2015 Kasım'ında France 2 TV kanalıyla yaptığı bir mülâkatta "İsrail Devletinin şimdiki durumu meşru değildir" demiştir. Böylece İsrail'in varlığını tanımazken aynı zamanda Filistin'de yan yana yaşayan iki devlet (İsrail ve Filistin devletleri) fikrini de kabul etmemiş olmaktadır...

İsrail tarafında ise bazı siyaset adamları tam anlamıyla "İran tehdidi" takıntısı içindedir. Haggay Ram gibi bazı İsrailli araştırmacılar İsrailli bazı karar vericilerin açıklamalarında akıl dışı ve orantısız bir "İran korkusu" duygusu görüldüğünü söyler. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın kışkırtıcı ve inkârcı söylemi ve nükleer meselesi Tel Aviv'deki bu takıntının güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bir başka yönden, "İran tehdidi" İsrail politikasında "tam güvenlikçi" seçeneğin öne çıkarılmasında ve uluslararası kamuoyunun dikkatinin İsrail-Filistin anlaşmazlığından ve çözülmesindeki çare yoksunluğunun saptırılmasında yararlı olmuştur. İran dosyası üzerinde Benjamin Netanyahu ile Ehud Barak'ın tutumu ve İran korkusunun kullanılması, 2005 ile 2011 arasında İsrail güvenlik kurumunun eski sorumlusu olan Yuval Diskin tarafından da 2013 Ocak'ında alenen ifade edilmiştir.

İslâm Cumhuriyeti'nin şiddetli İsrail karşıtı söylemi gibi İsrail'in bu "İran korkusu" da çelişkilidir. İran kökenli pek çok Yahudi Filistin'e ve daha sonra İsrail'e göç etmiştir. Ülkede 200.000 ile 250.000 arasında İran kökenli Yahudi yaşamaktadır. Bazıları ordu veya hükûmet içinde çok yüksek makamları işgal eder. Fars dilindeki İsrail radyoları (İsrail Radio International Persian Service veya özel Radio Radisin gibi) İran'da çok dinleyici bulmaktadır.

Bu bakımdan Tel Aviv'in elinde, rejimin resmî söylemi ile "İran tehdidi" gerçeği arasında ayırım yapmasını sağlayacak yüksek düzeyde bir uzmanlığı vardır -veya olmalıdır-. Aslında bu iki ülke IŞİD'e karşı mücadelede olduğu kadar Tahran'ın çok büyük ihtiyacı bulunduğu ve İsrail'in de dünya çapında uzmanlığına sahip olduğu su yönetimi ve deniz suyundan tatlı su üretimi gibi ortak çıkarlarını ilgilendiren konularda işbirliği yapabilirler.

İran Filistinli İslâmcı hareketleri destekliyor mu?

İran devrimi 1979 yılında Gazze şeridinde İslâmî Cihat adında bir Filistinli Sünnî İslâmcı hareketin oluşmasına ilham vermiştir. Daha çok Irak ile olan savaşa ve İslâm Devriminin Şiî dünyasında yayılmasına odaklanmış olan 1980'li yılların büyük çoğunluğunda Tahran, İslâmî Cihat'a hiç önem vermemişti. İran-Irak savaşının sonu ve 1987'de İntifada hareketinin gelişmesiyle durum yeni bir evreye girdi. İran, Şiî dünyasının ötesinde İslâmcı hareketlerle temaslar kurdu. İslâmî Cihat yöneticilerinin İsrail tarafından 1988'de Lübnan'a sürülmesi ve bu hareketin Suriye'ye taşınmasıyla Tahran doğrudan onunla bağlar kurma imkânına kavuştu. İran kendisine siyasî, malî ve askerî destek sağladı. İslâmî Cihat Tahran'a en yakın Filistinli İslâmcı örgüt olarak kabul edildi, ama "Arap Baharları" kartların yeniden karılmasına yol açtı. Gerçekten de İslâmî Cihat Başar el-Esad muhalefetini desteklemeyi tercih ederken Tahran Suriye Başkanını destekliyordu.

İsrail-Filistin anlaşmazlığında nüfuz araçlarını çeşitlendirmek isteyen İran, 1980'li yılların sonunda Filistin'de Fetih ve FKÖ aleyhine etkisini arttırmış olan Hamas ile bağlar kurmaya çalıştı. İran'la Sünnî Müslüman Kardeşlerin bu askerî dalı arasındaki ideolojik farklılıklar derin olduğundan bu hedef başarılı bir başlangıç yapamadı. Daha

çok Körfez Savaşı ve Madrid Konferansı (bir İsrail-Filistin barışının ilk aşaması) ile bu sürecin reddedilmesi konusunda iki tarafın çıkarları aynı noktada buluşmuş oldu. Buna tepki olarak İran sonuçta 1991 Ocak ayında Hamas'ı "İslâm intifadası" konusuna hasredilmiş bir konferansa davet etti. Yakınlaşma sürecinin bir başka önemli ayağı olarak bir Hamas heyeti 1992 Ekim'inde İran'ı ziyaret etti. Hamas Tahran'a çok yakın olan Lübnan Hizbullah'ı ile bağlar kurdu ve İran fonları almaya başladı. Hamas'ın bir bağlantı ofisi İran başkentinde açıldı (1993) ve kimilerine göre Devrim Muhafızları ve Hizbullah bunların onlarca savaşçısını eğitti. 1990'lı yıllar boyunca ara sıra temaslar gerçekleşti. 2004'te, geleneksel olarak Tahran'a karşı güvensizlik duyan Hamas'ın lideri Ahmed Yasin'in ölmesi bir ittifakı kolaylaştırdı. 2006 seçimlerinden sonra yalnız kalan Hamas, kendisine önemli bir malî ve askerî yardım sunan İran'a döndü. Buna rağmen bu yeni yakınlaşma Arap Baharları ile geçersiz hâle geldi. Hamas Suriye'deki durumda Tahran'ın aksi bir konuma geçti. İran Başar el-Esad'ı desteklerken onu şiddetle eleştiren Hamas rejim karşıtlarını desteklemeyi seçti ve Şam'daki bürolarını Kahire'ye taşıyarak daha önce görülmemiş bir şekilde Mısırlı Müslüman Kardeşlerle bir yakınlaşma içine girdi. Bu vaziyet alma Tahran tarafından eleştirildi, ama ilişkiler soğusa da kopma noktasına gelmedi. 2012 Kasım sonu Gazze olaylarının gösterdiği gibi, özellikle silâh temininde Tahran Hamas için yararlı olurken, Hamas da Filistin davasına destek verdiği görüntüsünü destekleme bakımından İran'a yararlı oluyordu. İran, Mısır'da Cumhurbaşkanı Mursî'nin iktidardan devrilmesi (2013 Temmuz'u) ve 2014 yazı Gazze krizi sonucu Hamas'ın gene yalnız kalmasından yararlanarak onunla yeni bir yakınlaşma içine girdi. Sonuçta Hamas'ın siyasî

ve askerî kanatları İran'la sürdürülecek ilişkiler bakımından bölünmüş gibi gözükmektedir. İslâm Cumhuriyeti kendisini dört yıldır davet etmesine rağmen Hamas'ın sürgündeki lideri Halit Meşal 2015 yazında, Tahran'ın şaşkınlığı içinde Suudi Arabistan'a gitmeyi tercih etti.

“Arap Baharları” sonrasında çeşitli Filistinli hareketlerle karşılaşılan zorluklar karşısında İslâm Cumhuriyeti Gazze'de yeni bir grup olan *Harakat es-Sabirîn Nasran el-Filistin* veya *Hesnu el-Sabirîn* olarak da bilinen (“Filistin'in kurtuluşu için sabredenler hareketi”) ile ilişkilerini geliştirmeye başlamış gözükmektedir. Bu hareketin başında, Gazze şeridinde eski bir İslâmî Cihat komutanı Hişam Salîm tarafından yönetilmektedir. Hamas tarafından “Şûi ideolojiyi” yaymakla suçlanan -zaten onun tarafından yasaklanmıştır- grupta 400 üye vardır. Amblemleri Hizbullah'inkine çok yakındır ve 2015 yılı içinde birçok defa İran tarafında vaziyet almıştır. Askerî yöneticilerinden biri 2015 Ekim'inde İsrail kuvvetleri tarafından öldürülmüştür.

İranlılar ile Araplar birbirlerini nasıl algılıyorlar?

Algılamaları en azından çelişkilidir. İslâm öncesi dönemde coğrafî olarak yakın olan bu iki ulus o zamandan beri temas kurmuşlardı. Ortak din İslâm ve İslâm medeniyetine karşılıklı katkıları bu temasları güçlendirmişti. İki ulusun birbirlerinin değerini anlamış olmaları gerekirdi, ama hiç de öyle olmamıştır. Güvensizlik, çatışmalar karşılıklı anlayışı alıp götürmüştür.

Çağlar içinde iyice geriye gitmek gerekir. İranlılar Araplara kendi ülkelerini istilâ ettiklerinden dolayı sitem etmektedirler, Araplar ise VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar İran topraklarında hüküm sürdükleri dönemde pek çok isyan ve kalkışmayı hatırlamaktadır. İranlıların Araplara karşı duydukları hınç, Arap olmayan yeni Müslümanların ikinci sınıf yurttaşlar olarak kabul edildiği Emevî (VIII. yy.) ve Abbasî (VIII-XIII. yy.) egemenliği döneminde kendisini göstermiştir. İranlılar tarafından Araplaştırmanın reddi ve aynı zamanda edebiyatta Arap diliyle rekabete girişen Fars dilinin yeniden doğuşu Arapların yakınmalarını açıklamaktadır. İranlıların duyguları, XI. yüzyılda Firdevsî tarafından kaleme alınan ve İslâm öncesi İran'ın büyüklüğüne ve değerlerine atıfta bulunan *Şahnâme*'de ustaca dile getirilmiştir. Geçmişlerinin şuuruna çok bağlı olan İranlılar için *Cahiliye* (İslâm'dan önceki cahillik

dönemi) kavramı ancak küçümsenen, hatta aşağılanan Arap Bedevilere uygulanabilir.

XVI. yüzyılın başında, Şiîliği İran'ın resmî dini yapan Safevî İmparatorluğu'nun oluşumu ile birlikte Araplar ile İranlılar arasındaki uçurum daha da derinleşti. Ancak Şiîliğin sınırları hiçbir zaman İran'ın sınırları içinde kalmamış olduğundan Şiîliği bir "Fars" sapkınlığı olarak kabul etmek için kötü niyetli olmak gerekecektir.

İranlılar ile Araplar arasındaki zıtlık İslâm'ın ilk yıllarına kadar uzanıyor olsa da, Avrupalı modellerden esinlenen çağdaş milliyetçilik iki ulus arasındaki anlaşmazlığı daha da körükleyecektir. XIX. yüzyılda İranlı aydınların Hint-Avrupa dilleri konuşan halkların üstünlüğüne ilişkin Batılı söylemi benimsemeleri ilişkileri daha da zehirledi. Bir sonraki asırda, "Fars Körfezi"ne (Basra Körfezi) "Arap Körfezi" diye isim takan Arapların aşırı milliyetçi söylemi İranlıların öç alma duygusunu güçlendirdi. 1980 Eylül'ünde Saddam Hüseyin tarafından İran'a karşı başlatılan saldırıyla simgesel alandan son derece kanlı bir silâhlı çatışmaya geçilmiş oldu. Arap milliyetçiliğinin öncüsü olmak isteyen bir devlet İran'a karşı savaş açmış oluyordu ve Irak tarafında, VII. yüzyılda İran'ın Arap orduları tarafından fethedilmesine gönderme yapmaktan da kimse çekinmiyordu. Artık İslâmcıların yönetiminde olan İran ise, ilk Şiî imamların Emevîlerin zorba iktidarına karşı direnişi ile paralellik kurularak dinsiz bir iktidara karşı yapılan savaştan söz ediliyordu.

Orta Doğu'da İslâmcı hareketlerin gücünün artmasıyla, kökten dincilik her türlü milliyetçiliği ve etnik ulusa bağlı olmayı reddettiğinden İranlılar ile Araplar arasında bir yakınlaşma olacağı hayal edilebilirdi. Oysa tarihî zıtlıkların kaybolması bir yana, bir de yeni bölgesel liderlik hevesleri ortaya çıkmış ve bölünmeleri daha da belirgin hâle getirmiştir.

Tahran gerçekten Hürmüz Boğazı'nı kapatabilir mi?

Basra Körfezi bölgesinde üretilen petrolün % 90'ı Hürmüz Boğazı'ndan geçer. Hürmüz'ü kapatmak demek, dünya petrol arzının % 20'sini aniden kesmek demektir. Pek çok uzmanın kanaatine göre, Washington tarafından Basra Körfezi'nde yoğunlaştırılan deniz gücü dikkate alındığında böyle bir eylem uzun vadede az olasıdır. Başkaları ise Tahran'ın karşılık verme kapasitesinin göz ardı edilmemesini vurgulamaktadır. Gerçekten de İranlılar yabancı savaş gemilerine, Devrim Muhafızlarının deniz birliklerinin -yaklaşık yirmi bin kişi- mürettebatını oluşturduğu hızlı hücum botlar veya yüzer mayınları saldıracaklardır. Aynı zamanda kendi kıyılarından veya Basra Körfezi veya Hürmüz Boğazı'nın doğusundaki Umman Körfezi'ndeki deniz üslerinden gemi savar füzeler de fırlatabilirler. Son yıllarda Tahran bu üslerden birçoğunu modernleştirdi (Asaluye, Jask, Şabahar) veya yenilerini kurdu (2012'de Bender-i Lenge Limanı yakınında İmam Muhammed Bekir). Öte yandan İran Suudi petrolünün, Ras Tanurah terminalini (dünyanın en büyük petrol şirketi Suudi Aramco'nun Basra Körfezi üzerindeki boru hatları kalbi) Kızıldeniz üzerindeki dev liman Yanbu'ya bağlayan *Petroline* boru hattı aracılığıyla Kızıldeniz'e ulaşmasını engellemek için Arap yarımadasındaki tesislere ve

petrol boru hatlarına saldırmaya teşebbüs edebilir. Diğer potansiyel hedef, 2012 yılında Birleşik Arap Emirlikleri tarafından Hürmüz Boğazı'ndan geçmemek için açılmış olan Habşan-Fuceyra boru hattıdır.

Daha kurnaz davranmak isterse İran, petrol piyasasını karıştırmak için komşularına karşı istikrarsızlaştırma, sabotaj veya saldırı operasyonları düzenleyerek asimetrik karşılıklar vermeyi de tercih edebilir. Daha gizli kalan siber-saldırıları da mümkündür. Özellikle petrol monarşilerinin hidrokarbon ihracat altyapılarını hedef aldığı anda bu tür saldırılar çok tahrip edici olabilir. 2012 Ağustos'unda Aramco ile Katar gaz şirketi RasGaz, Şamûn adı verilen karmaşık ve yıkıcı bir bilişim virüsünün kurbanı olmuşlardı. Binlerce bilgisayar zarar görmüş ve bu şirketlerin işleri büyük ölçüde altüst olmuştu. Gözler Tahran'a çevrilmiş, ama o da bu saldırının kaynağı olmadığını açıklamıştı. Bununla birlikte uyarı çok ciddidir. Benzeri saldırıların sonuçları, petrol fiyatlarının uçması anlamına gelecek yeni bir petrol krizi olacaktır. Dünya ekonomisinin tümü etkilenecek, ama özellikle Hürmüz Boğazı'ndan geçen petrol ihracatına bağımlı olan İran ekonomisi de aynı şekilde zarar görebilecektir. Bu bakımdan bütün taraflar dikkatlice düşünmek zorundadır.

Rusya İran için güvenilir bir ortak mıdır?

Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği ve son yirmi yıldır Rusya Federasyonu ile komşuluk İran için her zaman karmaşık bir mesele olmuştur. Hatta bu yakınlık ülkenin kaderi üzerine çok ağır bir şekilde bastırmıştır. XIX. yüzyılın başında, iki muzaffer savaş sonunda Rusya özellikle Kafkasya bölgesinde İran'dan önemli bir toprak parçası koparmış ve İran'ın egemenliğini bir asırdan fazla kötü etkileyecek bir kapitülasyonlar sistemini dayatmıştı. Anayasa devrimi sırasında (1906-1911) Rus birlikleri anayasa taraftarı harekete karşı ülkeye müdahalede bulunmuştu. Tahran'ın tarafsızlığını ilân etmesine rağmen aynı olay Birinci Dünya Savaşı sırasında da meydana gelmişti. 1920'de yeni Bolşevik Devletin Kızıl Ordusu, Hazar Denizi kıyılarında, İran toprakları üzerinde kurulan "Gilân Sovyet Cumhuriyeti'ni" desteklemişti. İkinci Dünya Savaşı sırasında SSCB ile İngiltere İran'ı işgal ettiler. Savaş sonrasında Moskova bir yandan iki ayrılıkçı hareketi (Azerbaycan ve Kürdistan'da) cesaretlendirirken, öte yanda kuruluşuna ön ayak olduğu yeni Komünist Partisi Tudeh'i destekliyordu. İran-İrak savaş sırasında Rusya Bağdat'a yardım ve silâh sağladı.

Bu olaylar iki ülke arasındaki gerilimlerin sürekliliğini göstermekte ve İran'da birbirinin ardından gelen rejimlerin büyük kuzey komşularına karşı duyduğu güvensizliği açıklamaktadır. Kuruluşunda İslâm Cumhuriyeti SSCB'ye karşı çok düşmandı. Ayetullah Humeynî'ye göre "ne doğuya, ne

de batıya" yanaşmamayı seçti. Humeyni'nin ölümünden sonra ve İran-İrak savaşından sonra ülkeyi yeniden inşa etme gerekliliğinden dolayı İran dış politikası daha faydacı olmaya başladı. Tek taraflı Amerikan yaptırımları altında kalan Tahran Moskova'yla bağlar kurmaya yönlendi. Soğuk Savaş sonrası bağlamda iki ülke, özellikle ABD'nin "tektaraflılık" ve "hegemonyacılığına" olduğu kadar NATO'nun yayılmacılığı ile Batı'nın Kafkasya ve Orta Asya'ya girmeye başlamasına karşı çıkma gibi ortak çıkarları olduğunu keşfettiler. İran için Moskova Washington karşısında bir denge ağırlığı oluyordu. Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'ndeki konumu dolayısıyla Tahran'ın, ilişkilerinin asimetrik olmasına rağmen (Tahran Moskova'ya daha fazla bağımlıydı) Rusya'yla olumlu bağlar geliştirmekte sürekli bir çıkarı doğmuş oluyordu.

Rusya Federasyonu pek çok alanda İran'a çok yararlı oldu. 1990'lı yıllarda, daha sonraki on yılda yerini Çin'e bırakmadan önce İran'a en önemli silâh satıcısı oldu. Rusya İran'la uzay alanında ve sivil amaçlı nükleerde de Buşehr Nükleer santralinin inşasında işbirliği yaptı (1995'te imzalanan anlaşma). Rusya, arabuluculuk rolünü üstlenerek ve İran'ı etkileyen BM yaptırımlarının alanını kısıtlamaya çalışarak Tahran'a nükleer meselede belirli bir noktaya kadar diplomatik şemsiye oldu.

Ama iki komşu arasındaki geleneksel güvensizlik, Rusya'nın kimi zaman İslâm Cumhuriyeti'nin çıkarlarına ters gelecek kararları almasına rağmen kaybolmadı. Nitekim Rusya Buşehr santrali çalışmalarını uzun süre savsakladı (ancak 2010'da çalışmaya başladı), İran'a karşı Güvenlik Konseyi'nde nükleer dosyasına ilişkin olarak alınan İran'ın aleyhine kararlara olumlu oy verdi veya 2007'de İran tarafından sipariş edilen hava savunma sisteminin (S-300'ler) teslimatını geri çevirdi. Rusya'nın 2015 yılında S-300 sistemini yavaş yavaş serbest bırakması için nükleer dosyası üzerindeki anlaşmanın sonuçlanmasını ve Rusya'nın doğrudan Suriye'ye müdahale etmesini beklemek gerekecektir.

Neden İran Pekin ile yakınlık bağları kuruyor?

Tarihî olarak bu iki eski imparatorluk arasındaki ilişkiler İslâm öncesi döneme çıkar; bu dönemde yakın temaslar, malların, tekniklerin, sanatsal biçimlerin veya fikirlerin değiş tokuşu oldukça yoğun olmuştur. Çağdaş dönemde Şah'ın İran'ı ile Mao Zedong'un Çin'i 1971'den sonra diplomatik ve ekonomik ilişkiler dokumuştur. Aslında Şah'ın 1979'da düşmesinden hemen önce resmî ziyaret yapan son devlet başkanı Çin Cumhurbaşkanı Hua Guofeng olacaktır. İslâmın Devriminden sonra iki taraflı ilişkiler zora girmiştir: Ayetullah Humeynî bu "komünist" ve "ateist" ülkeden hoşlanmamaktadır. Bununla birlikte İran-Irak savaşı, bağları yeniden kurma fırsatı vermiştir. İran rejiminin uluslararası arenada yalnız kalması ve Bağdat karşısındaki askerî zorluklar, özellikle silâh temini hususunda onu Pekin'e dönmeye itmiştir. Bu arada başka etmenler de işe dâhil olmuştur. Tahran'dan bakıldığında Çin ne ideolojik, ne de stratejik bir tehdit arz etmektedir. BM Güvenlik Konseyi daimî üyesi olan Çin, İran'a karşı hiçbir zaman kötü niyet beslememiş, üstelik Washington'a karşı bağımsız bir politika sürdüren güçlü bir devlettir. Derin farklılıklarına rağmen iki rejim, "adaletsiz" ve "Batı'nın güdümünde" olarak tanımladıkları uluslararası düzen hakkında aynı görüşü paylaşmaktadır. Bu bakımdan ilişkilerin daha da geliştiği

görülecektir. 1980'li yıllarda Pekin Tahran'a, Irak karşısında ihtiyacı olduğu askerî donanımı elde etme imkânı vermişti. 1985'ten sonra nükleer işbirliği gelişmiş ve Çin Fransa ile Almanya'nın bıraktığını devralmıştı. Soğuk Savaş'ın bitimi İran'da daha faydacı bir dış politikanın benimsenmesine denk gelir. Çin tarafında ise Tiananmen olayları ülkeyi yalnız bırakmıştır. İki ülke arasında gerçek bir hegemonya karşıtı ortaklık kurulmuştur. Bu ortaklık 1991'den 1997'ye kadar devam etmiş, bundan sonra Amerikan baskıları yüzünden Pekin Tahran'la olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmiştir. İran'ın büyük hayal kırıklığı ile Çin nükleer işbirliğine ve askerî işbirliğinin bazı alanlarına son vermiştir.

2000'le başlayan on yılda İslâm rejimi Pekin için, uluslararası sistem içinde çokkutupluluğu öne çıkarmaya çalışan değerli bir ortak olarak gözükmeye başlamıştır. Tahran'ın ABD'ye karşı olan düşmanlığı, Çin petrol ihtiyacının giderek artmasından dolayı onun için stratejik hâle gelen Basra Körfezi bölgesinde Washington'u dengelemek bakımından Pekin'e oldukça yararlı olmuştur. Başka ekonomik etmenler de devreye girmiştir. İran'a karşı yaptırımların yoğunlaşması uluslararası şirketlerin taahhütlerinden vazgeçmelerine yol açmıştı. Böylece kapılar, enerji sektörü dâhil olmak üzere Çin ticarî genişlemesine açıldı. 2007'de Çin İran'ın birinci ticarî ortağı oldu. Petrol alanında, 2000'li on yıl içinde Çin ihtiyaçları muazzam ölçüde arttığından Tahran artık, 2011'de üçüncü sıraya yükselerek Çin'in kilit petrol sağlayıcılarından biri hâline geldi. Artık Çin, Hindistan'ın önüne geçerek İran'ın en önemli petrol pazarı hâline gelmiştir (2015'in ilk sekiz ayında ortalama günde 576.670 varil petrol Çin'e ihraç edilmiştir). Aynı zamanda en büyük petrol dışı ürünlerin ithalatçısı olmuştur.

Pekin’le iyi siyasî ilişkiler aynı zamanda Tahran için nükleer dosyasında da çok yararlı oldu. Giderek artan yalnızlığından dolayı İran’ın Çin ile olan ilişkileri Tahran için hayatî önem taşımıştır. Çin Tahran’ın “barışçı nükleer faaliyetler” geliştirme “hakkını” desteklemiş ve yaptırımların etkilerini hafifletmek için yardım etmeden önce kendisine “diplomatik bir şemsiye” sunmuştur. Moskova gibi Pekin de “P5+1” grubuna katılmış ve 14 Temmuz 2015 anlaşması müzakerelerinde önemli bir rol oynamıştır. İktidara gelişinden itibaren Cumhurbaşkanı Ruhanî, uluslararası sahnedeki rolü durmadan artan Çin’e yönelik açıklamalarını ve temaslarını arttırmıştır. 37,7 milyar avrodan fazla -İran’ın AB ile olan % 5,5’lik ticaret oranına karşılık % 27,1- tutan Çin ile karşılıklı dış ticareti, Çin’i 2014 yılında Birleşik Arap Emirlikleri, Hindistan ve Türkiye’nin önünde birinci ticarî ortağı hâline getirmiştir. 2015 Temmuz anlaşmasının imzalanmasından sonra, 2015 Eylül’ünde Cumhurbaşkanı Şi Jinping’in Hasan Ruhanî’ye açıkladığı gibi iki ülke, demiryolları, karayolları, demir ve çelik, otomobil yapımı, elektrik ve yüksek teknoloji sektörlerinde işbirliklerini geliştirmeyi ümit etmektedir. Enerji ile finans işbirliği her ikisinin de öncelikleri arasındadır. Zaten Tahran, 2013 sonbaharında Çin yönetimi tarafından ortaya atılan “İpek yolları” dev projesinin dâhil olacağı ülkeler içinde yer almaktadır. Bağlantılarını güçlendirme arzusu 2016 Ocak’ında Cumhurbaşkanı Şi’nin İran’a yaptığı ziyaret sırasında somutlaştırılmıştır. İki ortak bu vesileyle on yedi iktaraflı anlaşma imzalamış ve gelecek on yılda ticaret hacimlerini 600 milyar dolara çıkaracaklarını ilân etmişlerdir. Bu bakımdan İran rejimi için Çin, Avrupalılardan veya Amerikalılardan daha güvenilir ve daha az problemlili, öncelikli bir ortak olarak görülmektedir.

İran yüzünü Asya'ya mı döndürüyor?

İslâm Cumhuriyeti yetkililerinin kendi açıklamalarına bakılırsa bunun doğru olduğu izlenimi elde edilmektedir. 2001'den beri Asya dünya ekonomik büyümesinin yarısını sağlamaktadır. Asya'daki yeni yükselen ülkeler iki yönden Batı Asya'daki büyük ülkelere ihtiyaç duymaktadır: bu ülkeler kendi malları ve hizmetleri için ihracat pazarlarıdır ve kendilerine hammadde ve hidrokarbonları sunarlar. Uluslararası Para Fonu (IMF)'na göre 1992 yılında İslâm Cumhuriyeti ile Asya arasındaki ticaret hacmi toplam içinde % 27,7 iken, 2010'da bu rakam % 55 olmuştur. Aynı süre içinde AB'nin payı % 42,58'den % 19'a düşmüştür. Demek ki Asya Tahran'ın en önemli ekonomik ortağı olmuştur. İran nükleer dosyası çerçevesinde uygulamaya konan uluslararası yaptırımlar bu yönelişi arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır. 2014'te İran'ın belli başlı Asyalı ortaklarıyla yaptığı ticaret-sıralaması Çin, Birleşik Arap Emirlikleri, Hindistan, Türkiye, Güney Kore, Japonya olmak üzere dış ticaret hacminin % 68,2'sini temsil etmekteydi.

Bu gelişen yönelimin bir siyasî sebebi de vardır. İslâm Cumhuriyeti'nin diplomasisi otuz beş yıldır kendi mücadeleci Amerikan karşıtlığının esiri olmuştur. İran-İrak savaşının bitişinden beri İran rejimi, Atlantik ötesi görüş ayrılıklarını kendi lehine kullanmak maksadıyla Avrupa

lkeleriyle bir yakınlaşmayı öngörecek şekilde dış politikasını yeniden şekillendirmişti. Ama kısa zamanda bu politikanın sınırları olduğunu anladı. Bu bakımdan daha çok Asya'ya ve özellikle bu sahanın büyük oyuncularına (Çin, Hindistan, Japonya, Güney Kore) yöneldi.

Nihayet ideolojik bir etmenden bahsetmek gerekir. İslâm Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç bölümünde "byn ezilenlerin ezenlere karşı zafere erişmesini sağlayacak olan İran devriminin İslâmî içeriği [...] devrimin ülke içinde ve ülke dışında sürdürülmesini sağlayan temelleri hazırlar. Özellikle diğer İslâmî ve halkı hareketlerle uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde [Anayasa] müminlerin dünya leğinde İslâm cemaati içinde birliğe doğru gidişini kolaylaştırmaya ve bütün dünyada soyulan ve ezilen ulusların özgürlük mücadelesinin sürdürülmesini desteklemeye gayret eder" denmektedir. Bu zihniyet içinde İran Orta Doğu'daki komşlarıyla, sonra diğer Asyalı Müslüman lkelerle (Endonezya, Malezya) ilişkilerini geliştirmeye atıldı. Asya'ya doğru bu açılım SSCB'nin çökmesi ve üç Güney Kafkasya lkesi ile beş Orta Asya cumhuriyetinin bağımsızlığa kavuşmasıyla iyice hız kazandı.

İran neden Afrika ile ilgilenmektedir?

Coğrafi yakınlık göz önüne alındığında İran ile Afrika arasındaki ilişkiler, Basra Körfezi'nde çok eskiden beri Afrika kökenli halkların varlığının kanıtladığı üzere bilinmeyecek kadar eski zamanlara dayanır. Ama İran ile Afrika uzun tarihî dönemler boyunca Pers imparatorluklarının (özellikle Ahameniş ve Sâsânîler) Mısır'a, Kızıldeniz'e ve hatta Somali'nin kuzey kıyılarına doğru genişlemesi vesilesiyle ara sıra temaslar ve İran'ı Afrika'nın doğu kıyılarına bağlayan ticarî ağlar ve deniz ticareti kurmuşlardı. III. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar mangrov tahatası (yapılarda kullanılıyordu), fildişi, tik ağacı, akamber, kaplumbağa kabuğu, altın... Somali, Kenya veya Tangaika limanlarından İran limanlarına taşınıyor, oradan da geriye İran seramiği gidiyordu. Bu eski çağlara ait temasların izlerine, Doğu Afrika kıyı bölgelerinde konuşulan Ki-Svahili dilinden Farsçaya geçmiş kelimeler, Zanzibar'da İran Nevruzuna bağlılık veya Doğu Afrika kıyılarındaki halkların iddia ettikleri Şirâz kökeni gösterilebilir. Bir başka temas kaynağı da Afrikalı köle ticaretiydi. Tarihî olarak köleler İran'a üç bölgeden geliyordu: Zanzibar ve arka ülkesinden *Zangiler*, Habeşistan'ın, Somali'nin ve Güney Sudan'ın *Habeşleri* veya Etiyopyalıları ve coğrafi kökenleri bilinmeyen *Bambaslar*, belki bunlar, isimlerinin de anımsattığı üzere bu kölelerin çok sayıda taşındığı

limanın adı olan Mombasa'dan kaynaklanıyor olabilir. XIX. yüzyılda İran'daki siyahî kölelerin büyük çoğunluğu Tanganika, Kenya, Somali, Sudan, Etiyopya ve Mozambik gibi Doğu ve Kuzeydoğu Afrika ülkelerinde geliyordu. Köle ticareti, İngilizlerin baskısıyla İran'da 1848'de yasaklanacak, ama köleliğin kalkması 1928'i bulacaktır. Bu ticaretten geriye kalan Afrika kökenli küçük topluluklar (Afrikalı İranlılar) bugün de özellikle ülkenin güneyinde Sistan-Belucistan, Hurmuzgân, Buşehr ve Kuzistan ile Basra Körfezi'ndeki Kişm, Harg ve Kiş gibi İran adalarında yaşamaktadır.

Çağdaş dönemde, Pehlevî hanedanından (1925-1979) Rıza Şah'ın saltanat döneminde (1925-1941) İran, XIX. yüzyılın sonundan beri bir Fars topluluğunun (özellikle Kahire'de) yaşadığı Mısır gibi bazı Afrika ülkeleriyle diplomatik ilişkiler kurdu. 1938'de veliaht prens Muhammed Rıza Pehlevî (1941'den 1979'a kadar hüküm sürmüştür), Mısır kralı Faruk'un kız kardeşi Prenses Fevziye ile evlendi. 1941'den, Şah'tan ayrıldığı 1949'a kadar Fevziye İran kraliçesi olacaktır. Kahire ile ilişkiler, İran'ın İsrail ile olan yakınlaşmalarından, Reis'in Arapları birleştirici politikası, Basra Körfezi'ndeki ihtirasları (Yemen'e müdahale ve Mısırlılar tarafından "Arabistan" olarak adlandırılan "Kuzistan" veya yeniden "Arap Körfezi" olarak yazılmaya başlanan "Basra Körfezi" üzerindeki söz dalaşı) ve genel olarak iki ülkenin soğuk savaş çerçevesi içindeki farklı ittifaklardan dolayı Cemal Abdülnâsır (1956-1970) hükûmeti döneminde bozulacaktır. İlişkiler ancak Enver el-Sedat'ın başkanlığı döneminde (1970-1981) düzelerek zirvesine çıkacaktır. Üstelik Sedat, 1979 devriminde sonra sürgüne giden Şah'ı Mısır'da ağırlayacaktır. Şah 1980'de Mısır'da hayatını kaybettikten sonra Kahire'de defnedilecektir. Genel anlamda, soğuk savaş bağlamında Afrika, dış politikasının öncelikli

bir alanı olmamasına rağmen İran'ın kaygılarından yoksun da değildi. Sömürgelere son verilmesini destekleyen Muhammed Rıza Şah -o dönemde İran sömürgelere bağımsızlık verilmesiyle ilgili Birleşmiş Milletler Özel Komitesi içinde çok faaldi-, o zamanki deyiimiyle "Üçüncü Dünya" ülkeleriyle ilişkiler kurmayı arzuluyor, böylece onların savunuculuğunu üstlenmeyi amaç edinerek Batılı müttefiklerini de kızdırıyordu. Tahran bu bağlantıyla uluslararası farkındalığını arttırmak ve tecrübeleri ile uzmanlığını aktarmak istiyordu. 1976'da 31 Afrika ülkesiyle diplomatik ilişki kurdu ve bunlardan bazılarıyla, özellikle Müslüman ülkeler veya Fas, Tunus, Negus'un (Etiyopya hükümdarı) düşüşünden önce Etiyopya, Senegal veya daha tartışma götürür şekilde, o sıralar ayrılıkçı (*apartheid*) rejim altındaki Güney Afrika ile yakınlık politikaları geliştirdi. Ama Güney Afrika'yla yakınlaşması bu politikaya muhalif olan Afrika ülkeleriyle ilişkilerinde tereddütler getirdi. Bir başka temas biçimi de, 50'li yıllarda İran asıllı bir Bahaî topluluğunun Afrika'nın doğusuna (Etiyopya, Uganda, Tanzanya ve Kenya) yerleşmesi ve bugüne kadar gelişmesi şeklinde olmuştur. Şah'ın, Hint Okyanusu'nda ve Afrika Boynuzunda, 60'lı yılların sonundan itibaren Sovyetler Birliği'nin sürdürdüğü faaliyetler dolayısıyla İran'ın ve petrol ihracatının güvenliği bakımından duyduğu endişeleri kendisini, bazı durumlarda askerî olmak üzere ılımlı Afrika ülkelerine yaptığı yardımları arttırmaya sevk etmişti. Bunun sonucunda İran o dönem Sudan'la daha sağlam ilişkiler kurdu, Şaba ayaklanması sırasında Zaire'ye yardım etti ve Etiyopya'nın saldırması hâlinde Somali'ye yardım edeceğini vaat etti. Hatta Tahran, Pretoria'nın da dâhil olabileceği, Hint Okyanusu kıyısındaki komünist olmayan ülkelerin katılacağı bir çeşit "*commonwealth*" oluşumunu teklif etmeye kadar işi ilerletti. Şah'ın hükümdarlığının son yıllarında, hammadde ve ihracatları için pazar arayışı içinde -Şah,

İran'ı büyük bir sanayi ülkesi yapma iddiasını taşıyordu. İran Afrika ülkeleriyle ticarî bağlantılarını yoğunlaştırdı. Güney Afrika'yla ilişkiler özellikle daha sıkıydı; çünkü Şah Pretoria ile büyük müttefiki ABD'nin aleyhine olarak uranyum konusunda işbirliği yapıyordu (uranyuma karşı petrol anlaşması). 1979 İran İslâm Devrimi sonrasında Tahran'daki yeni rejim Güney Afrika ile ilişkilere son verecek ve apartheid karşıtı mücadeleye destek verecekti. Pretoria ile diplomatik ilişkiler ancak 1994'te appartheid'ın son bulmasıyla yeniden kurulacaktı.

İslâm Devriminden sonra yeni rejimin Güney Afrika'yla arasına mesafe koyması kendisine kıtada yeniden itibar kazandırdı. Ancak İslâm Cumhuriyeti'nin ilk on yılı, devrimci dış politikası yüzünden Irak'a karşı savaşında Afrika ülkelerinin desteğini elde etmede karşılaştığı başarısızlığı ve Fas, Tunus veya Senegal gibi önemli ülkelerle diplomatik ilişkilerinin kopması ile belirgindir. İç meselelerine ve İran-Irak savaşına (1981-1988) odaklanmasına rağmen Tahran Afrika'yı tamamen ihmal de etmemiştir. 80'li yıllarda kıta üzerindeki büyükelçiliklerinin sayısını arttırmayı, diplomatik ziyaretleri teşvik etmeyi, görüntüsünü düzeltmeyi ve *soft power* (yumuşak güç) kullanarak nüfuzunu incelikle büyütmeyi başarmıştır. Bu gücü Şiî mezhebine sokma ve eğitimle (Gana, Kenya, Nijerya ve diğer Afrika ülkelerinde, din adamları yetiştiren ve Nijerya'da başardığı gibi Müslüman ahalisi Şiîliğe dâhil eden [80'li yıllardan önce tek bir Şiî yokken bugün Nijerya'da 4 milyon Şiî vardır] dernekler ve okullar çalıştıran *Ehl-i Beyt Enstitüsü* aracılığıyla) olduğu kadar diğer sektörlerle de etkin hâle getirmektedir. Söz gelişi, Tahran *Cihad-ı Sazandicî* (2001'de Tarımda Cihat Bakanlığı - *Vezaret-i Cihad-ı Kişavarzî*- olan *Bayındırlık Cihadi*) aracılığıyla Gana ve Tanzanya gibi Müslüman Afrika ülkelerinde 80'li yılların sonunda, sonraki on yılın başlarında Sierra Leone ve Sudan'da tarım, altyapı, sağlık eğitimi ve bakımı

konularında kalkınma yardımı yapmıştır. O döneme ait Tahran'ın başarıları arasında, 80'li yılların sonundan itibaren önemli ölçüde gelişme gösteren Hartum (Sudan) ile olan ilişkiler gösterilebilir. İslâmî bir rejimle yönetilen bu ülke kendisi bakımından Afrika stratejisini geliştirmenin ötesinde Kızıldeniz'deki varlığını pekiştirmek, aynı zamanda Gazze'ye sevk edilecek olan silâh ve donanım ile ayaklandırıcı faaliyetlerini de destekleyecek ideal bir ülke olarak gözükiyordu.

Rafsancanî (1989-1997) sonra Hatemî (1997-2005)'nin cumhurbaşkanlıkları döneminde İran'ın Afrika'ya duyduğu ilgi yeniden canlandı. 1996'da, Batılılarla yeniden bağları kurmakta ve yeni bağımsızlığına kavuşmuş Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkileri geliştirmekte karşılaştığı zorluklardan dolayı İran geliştirmekte olan ülkelerle, özellikle Afrika ülkeleriyle olan ilişkilerinde yeni atılımlar başlattı. Bu atılım Cumhurbaşkanı Rafsancanî'nin 1996 sonbaharında altı ülkeye (Kenya, Uganda, Sudan, Zimbabwe, Tanzanya ve Güney Afrika) yaptığı ziyaretlerle somutlaştı. Hatemî'nin cumhurbaşkanlığı döneminde İran-Afrika ilişkileri ekonomik ve sanayi işbirliği kapsamında gelişmeye devam etti. İran 2001'den itibaren, 1993'ten beri ilişkileri kopuk olan Cezayir ile iyileşme dönemine girdi ve 2005 Ocak'ında Cumhurbaşkanı Hatemî yedi ülkeyi (Nijerya, Senegal, Mali, Benin, Sierra Leone, Zimbabwe ve Uganda) kapsayan turnesi sırasında ekonomik işbirliğini ve İran özel sektörünün Afrika'da daha fazla yatırım imkânlarını ön plana çıkardı. Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde (2005-2013) İran yeniden İslâm Cumhuriyeti'nin temellerine ve ilkelerine geri dönüş yaptı, bu da dış politikada "güney" ile (Afrika olduğu kadar Latin Amerika) olan ilişkilere daha büyük bir önemle kendisini gösterdi. Başka etmenler, özellikle İran nükleer programı yüzünden konan ekonomik yaptırımlar dâhil Batılı

baskılar İran'ın dış politikasını, Batılıların çabalarını boşa çıkarmak, yaptırımları gayrimeşru kılmak ve hafifletmek olduğu kadar Tahran'ın uluslararası sahnedeki diplomatik alandaki yalnızlığını azaltmak maksadıyla Afrika'ya yöneldi. İran'ın Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nda ve BM Güvenlik Konseyi önünde desteklenmesi için bu ülkelerin sempatisine ihtiyacı vardı. Bir de buna, İran'ın önemli stratejik çıkarları olan ve deniz gücünü geliştirdiği Hint Okyanusu'na ve Kızıldeniz'e çıkış yolu üzerinde bulunan kendi topraklarına en yakın bölgeler ve bilhassa Doğu Afrika'daki ülkelerle -Sudan, Eritre, Cibuti, Tanzanya veya Somali gibi- ilgili jeopolitik kaygılar da ekleniyordu.

Sonuç olarak Ahmedinejad kıtaya yaptığı resmî ziyaretleri arttırarak, birçok Afrikalı devlet adamını Tahran'da kabul ederek ve ticarî veya yatırım konusunda anlaşmalar imzalayarak (mesela Gana, Senegal veya Tanzanya ile) Afrika'yla ilişkilerini besledi. İran Afrika Birliği Örgütü'nün (ABÖ) gözlemcisi oldu ve Mahmud Ahmedinejad ABÖ'nün 2006 Temmuz'unda Gambiya'daki zirvesine katıldı.

Öte yandan Tahran Afrika'nın gelişmesindeki desteğini genişletti. *Tarımda Cihat Bakanlığı'nın* faaliyetleri Sierra Leone, Sudan, Tanzanya ve Gana'nın ötesine taşındı. 2008 ve 2009'da bu bakanlığın heyetleri Güney Afrika'ya, Burkina Faso'ya, Komor Adalarına, Cibuti'ye, Eritre'ye, Etiyopya'ya, Gambiya'ya, Gana'ya, Kenya'ya, Malawi'ye, Mozambik'e, Senegal ve Sudan'a gönderildi. 2010 sonunda, Tahran'ın ev sahipliği yaptığı ve kırk Afrika devletinin katıldığı İran-Afrika Forumu iktaraflı ilişkilerde yeni bir çağ başlatmayı hedefliyordu. Ama temasların çoğalmasına ve İran'ın Afrika ülkeleriyle yakınlık söylemine rağmen bu politikanın sonuçları zayıf kaldı. Güvenlik Konseyi'nin Afrikalı üyeleri (Gabon, Nijerya, Uganda) nükleer dosyası konusunda İran'a karşı uygulanan yaptırımlar konusunda lehte oy kullandı. Fas'ın 2009'dan 2014 sonuna kadar, Gambiya'nın 2010'da veya

Senegal'in 2011'de yaptığı gibi bazıları İran'la diplomatik ilişkilerini kesti. Ticaret alanında, 2012'de daha sert uluslararası yaptırımların kabul edilmesiyle kıtayla olan ticarî alışveriş tamamen çöktü. Ahmedinejad'ın görev süresinin sonunda, 2013'te ticaret hacmi İran'ın dış ticaretinin çok düşük bir oranı olarak ancak 288 milyon doları bulmuştu. Cumhurbaşkanı Ruhanî ise (2013'ten günümüze) Afrika'ya pek ilgi göstermedi. Tahran, kendisini Suudi Arabistan ile karşı karşıya getiren gerilimin izinde Tanzanya, Etiyopya, Cezayir veya Fas gibi Afrika ülkeleriyle son zamanlarda ilişkilerini geliştiriyor gibi gözükse de, 90'lı yıllardan beri Tahran'a yakın duran Sudan'ın 2016 başında 180° dönerek Suudi Arabistan yanında yer almasıyla büyük bir diplomatik başarısızlık yaşadı. Riyad gibi 2014 yılında İran kültür merkezini kapatıp kültürel ataşelerini ve diğer sorumluları sınır dışı eden Hartum 2016 Ocak'ında İran'la diplomatik ilişkilerini kesti. Tahran'la zaten diplomatik ilişkileri olmayan Tunus ile Mısır Suudi krallığını desteklediler. Somali, Cibuti ve Komor Adaları da 2016 Ocak'ında İslâm Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkilerini koparma kararı aldıklarından İran'ın Afrika stratejisi ve özellikle Batı Afrika ile Kızıldeniz bölgesindeki nüfuzu büyük bir darbe almış olmaktadır. Riyad aynı zamanda Tahran'a yakın duran Eritre'ye yönelik bir etkileme taarruzu da başlatmış durumdadır. Afrika'da diğer yerlerde Suudi Arabistan İslâm Cumhuriyeti'nin önünü kesmek için Güney Afrika'ya yakınlaşmıştır. Nihayet Nijerya'da İran ile Suudi Arabistan, Riyad'ın lehine dönmeye başlarmış gibi duran bir nüfuz mücadelesi vermektedirler; çünkü ideolojisi Tahran'a yakın gibi duran Nijerya İslâmî Hareketinin karizmatik Şii şeyhi İbrahim Zakzakî, İran rejiminin aleyhine olacak şekilde 2015 Aralık'ında yetkililerce tutuklanmıştır.

“Arap Baharları”nın İran üzerindeki sonuçları nelerdir?

Tahran 2011 yılı Arap ayaklanmalarını büyük bir ilgiyle gözlemledi. Hatta söylemini yeniden gözden geçirme zorunluluğundan önce bu ayaklanmaları 1979 İslâm Devriminin bir uzantısı olarak takdim ederek bunlardan ideolojik olarak yararlanmak istedi. Oysa eylemlerin gerçekleştiği yerlerde İslâm Devrimine gönderme hiç olmadı, hatta Tunus'taki Ennahda veya Mısır'daki Müslüman Kardeşler gibi İslâmcı partiler tarafından reddedildi. “Arap Baharları” yerine Tahran “İslâmî uyanış ve yeniden doğuş”tan söz etmeyi tercih ediyor ve bu tema çerçevesinde 2011 yazından beri İran'da uluslararası konferanslar düzenleniyordu.

Bu söylemin dışında olayları değerlendirmesi hep aynı olmadı. Tahran, Tunus, Mısır, Libya, Bahreyn veya Yemen'deki Batı'ya yakın rejimleri ilgilendiren gösterileri alkışlarken, Orta Doğu'daki tek müttefiki Suriye'yi tehlikeye atan gösterileri lânetliyordu. Suriye krizi iç savaşa dönüşünce Tahran ne pahasına olursa olsun Başar el-Esad'ı desteklemeye karar verdi, bu da kendisini bir Arap ülkesindeki kardeş savaşının içine sürükledi. Suriye çatışması kısa sürede bölgesel ve uluslararası bir boyut kazandı. Suudi Arabistan, Katar veya Türkiye gibi küresel olarak ABD ve Batılı devletler tarafından desteklenen Başar'a karşıt

tarafın önünde İran, Irak ve Rusya ile ittifaka girdi. Bölgede İran'ın müdahalesi başlangıçta askerî malzeme ve finans yardımı şeklinde olurken çok kısa zamanda Tahran Suriye güçlerini desteklemek üzere asker göndermek zorunda kaldı. Devrim Muhafızlarının varlığı resmen İranlı milislerin doğrudan katılımı olarak değil, ama Suriye makamları nezdinde danışmanlar olarak, sonra da Şam'ın banliyösünde yer alan Seyyide Zeyneb'in Şiîlerce kutsal türbesinin koruyucuları olarak açıklanıyordu. Bu açıklamalar resmen devam ederken, 2014'ten sonra kurbanlar düzenli olarak artmaya başladı ve İslâm Cumhuriyeti ölenlerin naaşları ülkelerine geldikçe resmî cenaze törenleri düzenlemek zorunda kaldı. Öte yandan, 2013 ilkbaharından itibaren İran'a yakın Lübnanlı Hizbullah milisleri de Başar el-Esad'ın kuvvetlerini desteklemek üzere Suriye'de çatışmalara girmiştir. Bunlardan sonra Iraklı, Afgan veya Pakistanlı Şiîler de İran tarafından önemle desteklenerek ve donatılarak Suriye'ye müdahale ettiler.

Başar el-Esad rejimini hiç kesintisiz destekleme İran için yüksek insan kaynakları ve ekonomik maliyete yol açsa da en önemli amacı, Tahran'ın Doğu Akdeniz ve Arap Orta Doğu'sundaki nüfuzunu yaymasına imkân veren en önemli diplomatik başarılarından biri olarak gördüğü Tahran-Bağdat-Şam-Hizbullah eksenini korumaktır. Öte yandan bu politika İran'a Suudi Arabistan ile onun Sünnî koalisyonuna karşı birleşik bir cepheyi ayakta tutmayı sağlamaktadır. Bu politikası Arap kamuoyundaki görünümünü bozuyor, Türkiye ve Hamas ile olan ilişkilerini etkiliyor olsa da İslâm Cumhuriyeti bu politikayı bırakmaya hazır görünmemektedir. 2015 sonbaharında Rusya'nın savaşa girmesi ve Suriye krizine siyasî bir çözüm aranması ile uluslararası görüşmelerin göz ardı edilemeyecek bir oyuncusu olan İran bu gelişmeyi bir zafer olarak görmektedir.

Bununla birlikte “Arap Baharları”nın izinde İslâm Cumhuriyeti, çağdaş Müslüman âleminde tek devrimci rejim olarak üstünlüğünü kaybetmiştir. Ancak, aynı zamanda Arap devrimlerinin neredeyse tamamının başarısız kalması, buna ilâveten Afganistan ve Irak’taki savaşların fecî sonuçları da eklenince beklenmeyen bir netice ile karşılaşıldı: artık İran Orta Doğu karmaşasında istikrarlı nadir ülkelerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan İran, en temel insan haklarına saygısız olan politikasını hiç değiştirmeden, Batılı ülkeler tarafından terörist olarak kabul edilen örgütlere desteğini, Amerikan ve Batı karşıtı söylemini hiç bırakmadan ansızın birçok Batılı karar verici tarafından saygı duyulan bir devlet hâline gelmiştir. Artık İran, kendisiyle görüşmeler yapılan ve bölgenin ihtiyacı olduğu kırılğan da olsa bir düzeni sağlamak üzere kendisinden yardım istenen bir ülke hâline dönüşmüştür. Bu gelişme nükleer konusundaki anlaşmanın yapılmasını kolaylaştırmıştır.

Şiî hilâli bir efsane mi?

Son otuz yıldır Orta Doğu'da Sünnîlik ile Şiîlik arasındaki denge Şiîlik lehine bozulmaya başlamış gibidir. Söz konusu olan demografik bir değişiklik değil, daha çok Şiîliğin siyasî uyanışıdır. Bu gelişme esas olarak İslâm Devriminin İran'da başarılı olmasına, Lübnan'daki Şiî topluluğun -özellikle İran'ın müttefiki Hizbullah çevresinde- birinci derecede oyuncu olarak ortaya çıkarak dönüşümüne bağlıdır. Bu iki gelişmenin dışında Şiîlik için en önemli olay hiç şüphesiz 2003 yılında Irak'ta Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesidir. Gerçekten de Baas rejiminin düşüşü, nüfus olarak çoğunluğu oluşturan ama siyaseten kenara itilmiş Iraklı Şiî topluluğun artık kendi ülkelerinde birinci derecede rol oynamalarına imkân vermiştir. Yerleşmeye başlayan yeni siyasî sistemde, Irak'ın çağdaş tarihinde ve Arap âleminde ilk defa Şiîler yönetimi ellerine almış oluyorlardı. 2005'ten 2014'e kadar başbakan olan, muhafazakâr İslâmcı Şiî ve İran'ın dostu Nuri el Malikî Sünnîlerin aleyhine olacak mezhepçi bir politika sürdürmüştü.

1979'dan sonra siyasî güç oranında meydana gelen bu değişim bir "Şiî hilâlinin" oluşumundan korkan Sünnî yöneticileri endişelendirmektedir. Irak savaşı sonrasında ve Şiîlerin iktidara gelişinden sonra 2004'te Ürdün kralı II. Abdullah bu endişeyi açıkça dile getiren ilk kişi olmuştur. 2006 Nisan'ında, eski Mısır Başkanı Mübarek Arap

Şiîleri hakkında dikkat çeken bir açıklamada bulunmuş ve yaşadıkları ülkelerden ziyade İran'a sadık oldukları yönünde kendi görüşünü dile getirmişti. Daha sonra yalanlanmış olsa da bu açıklamalar bazı Arap yöneticilerin kaygılarını yansıtmaktadır. Söz konusu kaygılar aynı zamanda, Şiîlerin İslâm'ın dışında kaldığını düşünen bazı Sünnîlerin, onları İslâm'ı içten yıkmaya çalışan bir grup olarak nitelemedikleri zaman bile şeytanlaştırılmalarına yol açmaktadır. Sünnîlerin bu yukarıdan bakışı Şiîliği İslâm'ın bir "Fars" sapkınlığı ve bütün Şiîleri İran ajanları olarak düşünmeye sevk edecek kadar ileri gitmektedir.

Bununla birlikte, tamamen birbirine bağlı bir Sünnî dünyası olmadığı gibi türdeş bir Şiî dünyası da söz konusu değildir. Şartların oluşumuna göre Şiîler yakınlaşabilir, anlaşabilir ve hatta ittifaklar kurabilir; bu Şiî dünyasının çok çeşitli kalmasına da hiç engel değildir.

Şiîlerin durumu bir ülkeden diğerine değişir ve bunlar Şiî beraberliğinden ziyade millî önceliklere göre davranırlar. Böylece Irak'ta, Lübnan'da, Bahreyn'de uzun zaman kenara itilmiş bir çoğunluk daha iyi bir temsil talep ederken, Suudi Arabistan'da sapkın olarak düşünülen bir azınlık ancak haklarını isteme noktasındadır. Pakistan'da Vehhabî -ve dolayısıyla Sünnî- etkinliği Şiîlere karşı uygulanan baskıları güçlendirmiş olup Şiîler arasında cemaat bağlarının sıkılaştırılması görülmektedir.

Her grubun millî aidiyeti dışında Şiîler Arap olanlar ve olmayanlar, Farsça konuşanlar, Türkçe konuşanlar, yedi imamcılar, Zeydîler veya oniki imamcılar... olarak bölünmüş durumdadır. Aynı zamanda coğrafi bağlam da ele alınabilir ve örneğe Hint alt-kıtasının Şiîleri ile Basra Körfezi Şiîleri ayırt edilebilir. Kutsal mekânlar anlamında, daha önce gördüğümüz gibi Irak İran'dan daha önemli bir konumdadır. Buna karşılık, özellikle XIX. yüzyılda yerleşmiş

olan aşama sıralı ve ulusötesi bir ruhban sınıfının varlığı Şiîliğe sınır ötesi bir boyut kazandırmaktadır.

Aslında “Şiî hilâli” kavramının kökeninde, Arap devletlerini Tahran’ın karşısında safları sıklaştırma maksatlı bir Sünnî düşüncesinin yattığı sanılmaktadır. İslâm dünyasının lideri ve İsrail’e karşı mücadelenin öncüsü olarak kendisini daha iyi takdim etmeyi düşünen İran’ın bir Şiî gettosuna sıkışıp kalmak istemeyeceği aşikâr olduğundan bu kavramın Arap ülkelerince kullanılmasından hiç de hoşnut değildir. Üstelik bu efsane veya daha çok bu slogan diyelim, bir şekilde çıkarlarına ve ihtiraslarına yarıyor olsa da... Öte yandan, İran’ın Lübnan, Irak, Suriye, Yemen veya Bahreyn gibi Arap ülkelerine gerçek veya tahmin edildiği şekilde nüfuz etmesi Suudi Arabistan’ı Tahran karşısında Sünnî ülkeleri arasında bir yakınlaşmayı cesaretlendirmeye itmiştir. Bunun sonucunda 2011’de Ürdün ile Fas, Körfez İşbirliği Konseyi’ne katılmışlardır. Riyad 2015’te, Yemen’e olan askerî müdahalesinde (Kessin Fırtına harekâtı), Tahran’a bağlı olmakla suçlanan Zeydî Şiîler Hutîlere karşı on iki kadar Sünnî devletin bir askerî koalisyonunun oluşumunu sağlamıştır.

İran-Suudi Arabistan: yeni bir soğuk savaş mı?

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Basra Körfezi'nin kıyıdaş güçlü ülkeleri olan İran, Irak ve Suudi Arabistan arasında üçlü bir oyun yavaş yavaş sahneye kondu. İslâm Devrimine kadar sosyalist tarafa daha yakın duran cumhuriyetçi ve Baasçı bir Irak'ın karşısında, Batılılara daha yakın olan Tahran ile Riyad birçok vesilede politikalarını koordine etmişlerdi. 1970'li yılların ilk yarısında İngilizlerin Basra Körfezi'nden doğan boşluğu doldurmak maksadıyla Amerikalılar, İranlılar ile Suudilerin bölgedeki düzenin sağlanmasını üstlenmeleri için "iki dayanak" stratejisini hazırlamışlardı. 1979 devrimi hesapları altüst etti.

Devrimci bir rejim olan İslâm Cumhuriyeti, Arap petrol monarşilerini ve özellikle Amerikancı bir İslâm uygulamakla suçlanan Suudi Arabistan'a cephe alarak Batı karşıtı bir politika benimsemişti. İran-Irak savaşının 1980'de başlaması işleri düzeltmedi, İranlılar durmadan Suudileri Saddam Hüseyin'in savaş çabalarını desteklemekle suçluyorlardı. 1987 Temmuz'unda Mekke'de hac farızasında bulunan Şii hacıları Suudi güvenlik güçleriyle karşı karşıya getiren ve onlarca kişinin ölümüyle sonuçlanan olay gerilimi daha da arttırdı. Tahran'daki Suudi Arabistan Büyükelçiliği saldırıya uğradı ve Humeynî Suudi hanedanının

devrilmesi için çağrıda bulundu. Dört yıl boyunca diplomatik ilişkiler kopuk kaldı.

Humeynî'nin 1989'da ölümünden sonra Cumhurbaşkanı Rafsancanî, 1997'de İslâm Konferansı Örgütü'nün zirvesini Tahran'da düzenleyecek kadar bir yakınlaşmaya girişti. 1999'da yeni Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemî Suudi Arabistan'a resmî ziyarette bulundu. İki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi, Riyad ile Tahran'ın yaklaşık yirmi yıldır karşı karşıya geldikleri OPEC bünyesinde daha yumuşak bir havanın oluşmasını sağladı. Yumuşama politikası aynı zamanda İranlıların Mekke'ye yıllık hac ziyareti meselesinin de düzelmesine yol açtı. Ama iki ülkenin ABD ile ilişkileri ve Basra Körfezi bölgesinde yabancı güçlerin bulunması meselesinde görüş ayrılıkları devam etti.

2000'li yıllarda Irak'ta Şiîlerin iktidara gelmesi ve İran nükleer programı meselesi ikitaraflı ilişkiler üzerinde ağırlığını hissettirdi. Bağdat'ta bir Şiî iktidarın yerleşmesi bölgesel dengeyi bozdu ve İran'dan başlayarak Suriye ve Lübnan (araya giren Hizbullah vasıtasıyla) üzerinden Akdeniz'e uzanan gerçek bir "Şiî ekseninin" oluşmasından endişe eden Riyad'ın aleyhine Tahran etki alanının imkânlarını güçlendirdi. Bütün bunlara, ikitaraflı ilişkileri daha da bozan "Arap Baharları"nın bağlamı da eklendi. Gerçekte İran Batılılara yakın Arap yöneticilerin -özellikle Mısır'ın- düşmesinden sevinirken, Riyad tam tersine derinlemesine endişe ediyordu. Tahran aynı zamanda Bahreyn'deki, çoğunluğu Şiî halk protestosuna taraf olurken, Suudi Arabistan ayaklanmayı bastırmak için silâhlı kuvvetlerini gönderiyor ve iktidardaki Sünnî hanedanı destekliyordu; bu da İran iktidarına karşı Arapların eleştirilerini getirdi. Önce Suriye, sonra Yemen krizi çerçevesinde Tahran ile Riyad birbirlerine tamamen zıt

konumlar aldı. Tahran'ın dış politikasının kendiliğinden inanç üzerine oturmasıyla İran Orta Doğu'da her yerde Şiî davalarının savunucusu oldu ve iki ülke artık bölge satranç tahtasında karşıt cephelere geçmiş oldu. Vehhabî krallığı ile İslâm Cumhuriyeti arasında candan bir anlaşma artık hiç de gündemde değildir. Tam tersine, 2016 Ocak'ında Riyad tarafından, doğu eyaletinde (Hasa) yaşayan Şiî lider Nimr Bağır el-Nimr'in idamı ve bunun sonucu olarak Tahran'daki Suudi Büyükelçiliğine yapılan saldırı ile Suudi Arabistan İran'la olan diplomatik ilişkilerini sonlandırdığını açıkladı.

Irak İran'ın gölgesinde mi yaşıyor?

Amerika'nın 2003'te Irak'a müdahalesinden beri bütün gözlemciler Irak savaşının esas galibinin İran olduğunda hemfikirdirler. Baas rejiminin devrilmesiyle İslâm Cumhuriyeti azılı düşmanı Saddam Hüseyin'den kurtulmuş oldu. Amerikalılar, Tahran'ın Irak-İran savaşı sırasında başarılı olamadığı yerde galip gelmişlerdi. 31 Aralık 2011 günü gerçekleşen Amerikan kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra askıda kalan mesele İslâm Cumhuriyeti'nin bundan böyle komşusu içinde oynayabileceği rol oluyordu. Hiç şüphesiz, yöneticilerinden bir kısmı İran'da sürgünde yaşamış olan Şiîler şimdi Bağdat'ta iktidardaydılar ve 2003'ten beri Irak'ta siyasî, ekonomik ve dinî çoktaraflı bir varlık geliştiren Tahran orada çok faal idi. İlk defa İslâm Cumhuriyeti birçok nüfuz kaldırıcına sahipti.

2003'ten beri Tahran'ın Irak politikası doğrudan Devrim Muhafızları ve özellikle ülke dışında müdahalelerden sorumlu El Kudüs Gücü tarafından yönetilmektedir. Bu konuda iki araç kullanılmaktadır: Iraklı Şiî milislere destek ve Şiî inancındaki seçkin politikacılarla sürdürülen bağlar. Amerikalıların ülkeyi terk edişine kadar Tahran'a yakın Şiî milislerin görevi hem Amerikan kuvvetleri üzerinde baskı kurmak, hem de İslâm Cumhuriyeti'ne yatkın siyasî hareketlerin güçlenmesine katkı vermektir. Siyasî seçkinlerle olan ilişkilere gelince, İran rejimine yakın şahsiyetlerin

iktidara gelmesine yardımcı oldular. Böylece 2010'da, genel seçimlerde ikinci sırada gelmesine rağmen Nuri el Malikî, Irak'ta Amerikan işgali hâlâ devam ederken Tahran'ın şaşmaz desteği sayesinde başbakanlık makamına oturdu. Ama 2014 Haziran'ında Musul'un IŞİD tarafından alınması sonrasında Tahran, ardılı Haydar el Abidî'nin atanmasına itirazı bırakmak zorunda kalan el Malikî'yi desteklemeyi bıraktı. IŞİD'in Irak topraklarında ilerleme kaydetmesinden itibaren Şiî milisleri görevlerine yeni bir hedef eklediler: son derece Şiî karşıtı olan bu köktenci harekete karşı mücadele etmek.

Bugün Irak'ta hiç kimsenin Tahran'ın iradesi veya onun desteği olmadan hükümsüremeyeceği gibi bir görünüm vardır. Irak'ın en önemli dinî şahsiyeti olan Ayetullah Sistanî, çelişik gibi gözükse de İran nüfuzunu önleyebilecek tek baraj olarak ortaya çıkmaktadır, ama çok yaşlıdır ve belirlenmiş bir ardılı yoktur. Buna rağmen, Irak'ta Tahran tarafından yapılacak çok büyük bir işe karışma riskli bir davranış olur. Irak'ın diğer komşuları gibi İran da ülkenin istikrarsızlığından acı çekebilecektir: sığınmacı göçü, şiddetin sıçraması, silâh ticareti vb. Geri çekilmiş olmalarına rağmen Amerikalılar Irak'ta önemli bir rol oynamaya devam etmektedirler. Amerikan şirketleri enerji sektörüne yatırım yapmakta, inşaat şantiyelerinden öncelikli olarak iş kapmakta, askerî malzeme satmakta, böylece ülkenin birinci ortağı olmaya devam etmektedirler. Musul'un düşmesinden sonra ABD hava kuvvetlerinin ve müttefiklerinin bombardımanları aslında IŞİD'in ilerlemesinin durdurulmasında önemli bir katkı sağlamıştır. Bu harekete karşı daha fazlasına yapma yönünde sıkıştırılan Obama yönetimi Irak sahasında asker sayısını arttırmayı düşünmekte, böylece Bağdat'ı, müttefiki ABD ile bu gelişmeye karşı çıkan Tahran arasında zor bir konumda

bırakmaktadır. Bir de Irak ulusal duygusunu göz ardı etmemek gerekir. İran'ın çok fazla müdahil olması bu duyguyu harekete geçirebilir. Zaten bu duygu Şiîler ve Sünnî Iraklılar arasında oldukça fazla bulunmaktadır. Nihayet, 2015 sonbaharında yapılan gaz arılaşmalarının gösterdiği gibi işbirlikleri mümkün olsa da, arz fazlalığının söz konusu olduğu petrol konusunda Irak ile İran ortaktan ziyade rakip durumundadır, hele Irak'ın petrol üretiminin yaptırımların kurbanı olan İran'inkini geçtiği şu zamanlarda bu durum daha ön plana çıkmaktadır. Bu etmen orta vadede iki ülkenin ilişkilerini zorlayabilir. İranlılar Irak'taki konumlarını güçlendirmiş olsalar da bu onların orada her istediklerini yapacakları anlamına gelmez. Irak kolay bir ülke değildir. Amerikalılar için de öyle olmamıştır, İranlılar için de hiç öyle olmayacaktır.

Hindistan İran'ın önemli bir ortağı mıdır?

Hindistan, İran'a en yakın Asya ülkesidir. Tarihten, coğrafyadan ve kültürden kaynaklanan sebeplerden dolayı bu iki âlem arasında çok eski zamanlara kadar uzanan temaslar İngilizlerin bölgeye gelmesine kadar kesintisiz sürmüştür. Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti ilişkileri kötüleştirmiş, ama Hindistan'ın bağımsızlığından sonra (1947) bağlar yeniden kurulmuştu. O zamandan beri ilişkiler bir yükselmiş, bir alçalmıştır. 1950'li yıllarda İran'ın Pakistan'la kurduğu iyi ilişkiler ve Batı'ya yakınlaşması, bağlantısızlık siyasetini seçen ve Sovyetler Birliği ile ayrıcalıklı bir ilişki kuran Hindistan ile olan münasebetleri kolaylaştırmamıştır. 1970'li yıllarda daha çok yakınlaşma eğilimi görülmektedir. Ama İslâm Devrimi, sonra İran-İrak savaşı ve Tahran'ın İslâmcı davaların -özellikle Hint Müslümanları ve Keşmir meselesinde- lehinde pozisyon alması iki ülkeyi birbirinden uzaklaştırdı.

İlişkiler ancak 1990'lı yılların başında iyileşmeye başladı. Bunun birçok sebebi vardır: soğuk savaşın bitmesi, Sovyetler Birliği'nin çökmesi, ortak güvenliklerini yakından ilgilendiren, Orta Asya'da siyasî istikrarsızlık ve Sünnî İslâmcı köktencililiğin gelişme göstermesi gibi tehditlerin varlığı. Hindistan için İran'la olan ilişkiler Pakistan tarafından İslâm dünyasında yayılan Hint karşıtı söylemi dengelemekte işe yaramakta ve görüntüsünü düzetmektedir.

Tahran için Yeni Delhi, kendi diplomatik yalnızlığına son veren yararlı bir ortaktır.

1990'lı yılların ortasında Afganistan'da, Pakistan tarafından desteklenen Şiî karşıtı Taliban'ın iktidara gelmesi, gayretlerini bir araya getirmede İran ile Hindistan'a bir fırsat yaratmıştır. Bugün dahi iki ülke Afgan meselesi üzerinde işbirliği yapmaya devam etmekte olup, söz gelişi, Afganistan'dan hareketle Hint Okyanusu'na açılan ve Hintli şirketlerin ağırlıklı olarak yerleşmiş olduğu İran limanı Şabahar'a yönelik ulaşım yolları açılmıştır. Bu altyapılar Pakistan'ın aleyhine olacak şekilde Afgan ticaretini İran ve Hindistan yönüne açmaya yaramaktadır. Yeni Delhi için Afganistan ve Orta Asya ile ticarî ilişkilerin en ekonomik geçiş yolunu oluşturan Şabahar liman tesislerini geliştirmek üzere Hindistan yeni yatırımlar yapmaya çok ilgi göstermektedir; Pakistan ise Çin'in desteği ile kendi Gwadar Limanı'nı geliştirmektedir. İran nükleer programı üzerinde Hindistan önce düşük profille yaklaştı ve hem İran'ı, hem de ABD'yi idare etmeye çalıştı. 2005'te UAEA'da İran aleyhine bir karara kabul oyu verdi, ama Tahran'a karşı Batılı yaptırımlara katılmayı reddetti ve petrol ambargosunu tanımadı. 2012'de Hindistan, İran ham petrolüne 12 milyar dolar ödeyerek, yani tüketiminin % 12'sini İran'dan karşılayarak, Çin'den sonra ikinci müşterisi durumuna gelmişti. Ne var ki, 2012'de Batılılar tarafından uygulanan petrol alımı yasaklamalarının etkisinde, uluslararası baskılar sonucu petrol ithalatını azaltmak zorunda kaldı. Gene de Hindistan 2015'te, Çin'den sonra İran'ın en büyük petrol alıcısı olarak kaldı, ama Tahran 2010-2011 döneminde ikinci büyük petrol ihracatçısı iken artık beşinci sıraya düşmüştü.

2005'te, yirmi beş yıl boyunca Yeni Delhi'ye yılda beş milyon ton sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) sevkiyatı imzalanmıştı. İran üzerinde uygulanan yaptırımlardan dolayı

hiçbir şey gerçekleşmedi. 1990'lı yılların başında tasarlanan Pakistan üzerinden İran ile Hindistan'ı birleştiren bir gaz boru hattı projesi de vardı (IPI projesi). Ama bu proje, Yeni Delhi ile İslâmabad arasındaki alışlagelmiş gerilimler, Pakistan'ın güvenlik problemleri çıkaran Belucistan bölgesinden geçiş zorunluluğu ve özellikle Amerikalıların bu projeye muhalefet etmesi gibi çeşitli sebeplerden hayata geçirilmekte gecikti. Nihayet üç ortak nakliye maliyetleri konusunda anlaşmakta ortak karara varamadılar. Sadece İran ile Pakistan bu projeye sahip çıktı. Bununla birlikte 2016'dan itibaren yaptırımların giderek kaldırılması ilkesel olarak bu boru hattı projesinin yeniden canlanmasına imkân tanıyabilir. 2015 kışında, İran'ı Umman Denizi ve Hint Okyanusu'nu aşarak Hindistan'ın batı kıyısında Gucerat'a bağlayan bir denizaltı gaz boru hattının -maliyetinin 4,5 milyar dolar olacağı sanılmaktadır- inşa edilmesiyle ilgili görüşmeler devam etmekteydi.

Azerbaycan ile ilişkiler neden zor olmaktadır?

Azerbaycan Cumhuriyeti aslında ilkesel olarak İran'a en yakın Kafkasya ülkesi olmalıdır. İki ülke bu bölgede en uzun ortak sınıra sahiptir ve ayrıca tarihî, kültürel ve dinî bağılıkları vardır. Azerbaycan halkının büyük çoğunluğu da Şii mezhebindedir ve Azerî Türkçesi konuşan önemli bir nüfus İran'da yaşamaktadır. Buna rağmen 1991'den ve eski Sovyet cumhuriyetinin bağımsızlığından beri Tahran ile Bakü arasındaki ilişkileri belirgin kılan güvensizliktir ve sık sık gerilimlere rastlanmaktadır.

Bakü'nün Batı ile sıkı ilişkileri vardır. Azerbaycan NATO'nun ortak ülkelerinden biridir ve ABD ile olduğu kadar İsrail ve Türkiye ile askerî alan dâhil iyi ilişkilere sahiptir. Bütün bunlar Tahran'ı endişelendirmektedir. Bu ideolojik ayrılıklar iki ülkenin çoğunlukla, güvensizliğini de besleyen karşıt stratejiler geliştirmelerine yol açmıştır.

Hazar Denizi'ndeki hidrokarbon kaynaklarının işletilmesi sorunu da aralarındaki görüş farklılıklarını arttırmaktadır. Azerbaycan, sadece açık denizlerde uygulanabilen (millî sektörlerin bölünmesi) uluslararası deniz hukuku koşullarını Hazar'a uygulayarak açık deniz (*off-shore*) kaynaklarının paylaşılmasını savunmaktadır. Kıyılarının boyutu ve yapısından dolayı Hazar Denizi'nin millî sektörlerle ayrılması durumunda dezavantajlı duruma düşecek

olan İran ise, söz konusu kaynakların işletilmesini, bütün kıyıdaş ülkeleri bir araya getiren uluslararası bir makamın denetimine bırakmayı istemektedir. Böylece deniz altı kaynaklarının daha önemli bir payına sahip olacağını hesap etmektedir. Bu sahadaki gerilimler bu zamana kadar tırmanmadan durdurulmuş olsa da, Bakü son olarak İsrail'den savaş gemilerine karşı füzeler satın alarak Hazar Denizi'ndeki savunma kapasitesini güçlendirme "tedbirini" almıştır.

Nihayet iki ülke tarihleri ve kimlikleri bakımından taban tabana zıt görüşleri taşımaktadır. İranlılar İran'ı Asya'nın ve dünyanın en eski tarihî devletlerinden biri olarak algılarken, millî meselelere Sovyet etnik yaklaşımının etkisinde kalarak yaklaşan Azerî seçkinlerin bir başka kendi tarih görüşleri vardır. Büyük Azerbaycan efsanesi etrafında bir söylem geliştirmişlerdir. Bu bakış açısında, tarihin birbirlerinden ayırdığı iki Azerbaycan vardır: kuzeyde, sadece 1918'den beri Azerbaycan olarak adlandırılan, Türkçe konuşan eski Sovyet cumhuriyeti ve güneyde ise İran'ın kuzeydoğusunda yer alan İran Azerbaycanı. Azerbaycan'da bazıları bu iki toprağın "yeniden birleşmesini" istemektedirler. Bu görüş İranlılar için elbette kabul edilemezdir ve zaten İran Azerbaycanı hakkında anlamlı bir yankı bulmamıştır. Bu "Azerîleri birleştirme" politikası kimi zaman İran karşıtı bir Türkleri birleştirme (Pantürkizm) düşüncesiyle birleşmektedir. Bunların hepsi İslâm Cumhuriyeti'ni zayıflatmak için "etnik etmeni" kullanmayı tercih eden Amerikan yeni muhafazakâr ortamlar tarafından da desteklenmektedir.

2011'den beri iki ülke arasındaki ilişkiler daha da kötüleşmiştir. Azerbaycan silâh alımı için (1,6 milyar dolar) İsraililer ile bir anlaşma imzalamıştır. Tahran bu silâhların bir

kısımının kendisine karşı kullanılabileceğini düşünmektedir, Bakü ise bunu yalanlayarak silâhların ancak Ermenistan ile çatışma durumunda kullanılacağını belirtmektedir. Öte yandan Azerbaycan İran'ı kendi topraklarında İslâmcı hareketleri desteklemekle suçlamaktadır. Bakü aynı zamanda Tahran'ı Ermenistan'da İsrail ve Amerikan çıkarlarına karşı suikastları kışkırtma hazırlıkları yapmakla itham etmiştir. 2012 Ekim'inde Bakü'de yirmi iki Azerbaycanlı İran lehine casusluk yapmak ve suikast girişiminde bulunmaktan dolayı yargılanmıştır. Cumhurbaşkanı Ruhanî iktidara geldiğinden beri iki ülke arasındaki gerilimleri yumuşatmak üzere başarılı çabalar gösterdi. Öte yandan Bakü de İran'ın uluslararası sahneye dönme hazırlığı bu dönemde birçok alanda çok ilginç ikitaraflı işbirliklerine yol açabilecek girişimler olarak bu yeni yakınlaşmaya çok yatkın gözükmektedir. Ekonomik düzeyde temaslar 2015 sonbaharında çoğaldı. Bu arada Azerbaycan, Bakü'den kırk kilometre ötede yer alan Nardaran köyünde meydana gelen 2015 Kasım'ı olaylarından sonra, Tahran'ın köktenci Şiî çevrelerinde oynayabileceği etkiye karşı son derece dikkatli durmaktan geri kalmamaktadır.

İran İslâm Cumhuriyeti Hristiyan Ermenistan ile neden sıkı ilişkilere girmektedir?

İki ÷lke tarihî olarak birbirlerine baēlıdır. İran'da yüz-yıllardır önemli bir Ermeni topluluēu yaşamaktadır. Bazıları İslâm Devriminden sonra ÷lkeyi terk etmiştir, ama Ermeniler her zaman İran'da en önemli Hristiyan topluluēu olmuştur.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1991'de baēımsızlığına kavuşmasından sonra Tahran ile Erivan dostane ilişkiler kurmuşlardır. Karşı karşıya gelmelerine yol açacak hiçbir tartışma yoktur ve ortak çıkarları paylaşmaktadırlar. Ermenistan'ın iki komşusuyla -Türkiye ve Azerbaycan-sınırları da kapalıdır. Bu bakımdan Ermenistan'ın diēer komşusu Gürcistan ve İran ile uyum içinde yaşamasının çok geçerli sebepleri vardır. Öte yandan Azerbaycan ile ilişkileri bulanık olan İran, geçerliliğini hep koruyan eski "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" ilkesine göre Ermeni kartını oynamaktadır. Buna karşılık Ermenistan ve biraz daha zayıf ölçüde de olsa Tahran Rusya'ya yakındırlar. Ama Tahran'ın aksine Erivan ABD ve AB ile yakınlığını hep korumuştur.

İki ÷lke arasındaki dostluk iklimi ekonomik ve ticarî ilişkilerin gelişmesini teşvik etmiştir. 2015'te İran, Ermenistan'ın, AB, Rusya ve Çin'den sonra dördüncü

ticarî ortağı oldu. İran nükleer krizinin çözümlenmesi ve İran'ın uluslararası sahneye geri dönüşü söz konusu iki taraflı ekonomik ilişkilerin daha da artmasına katkıda bulunabilecektir. Ermenistan üyesi olduğu Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin pazarlarına olduğu kadar, kimilerine göre Avrupa Birliği ve hatta Amerika'ya yönelik olarak Tahran'ın mallarının ticaret ve geçiş kapısı da olabilecektir. Bölgesel alanda üç taraflı ekonomik ilişkiler de komşu Gürcistan ile (mesela elektrik konusunda) güçlendirilebilecektir. Son yirmi yıldır gerçekleştirilen projeler arasında enerji alanındakiler -Ermenistan tarafından sağlanan elektriğe karşı İran doğalgazı- önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte bu işbirliğinin gelişmesi, bu hassas sektörde ve bu bölgede elini güçlü tutmak isteyen Rusya'nın muhalefetiyle karşılaşmaktadır.

Hint Okyanusu ve Kızıldeniz İran'ın yeni nüfuz alanları mıdır?

1971'de İngilizler Basra Körfezi bölgesinden çekildiler. Çağdaş dönemde İran ilk defa bölgesel güç mertebesine yükseliyordu. O dönemde Şah, artık ülkesinin “güvenlik alanının” Hürmüz Boğazı ile sınırlı kalmayacağını, Hint Okyanusu'na uzandığını açıklıyordu. İslâm Devriminden sonra bu emel yeni rejimin öncelikleri arasında yer almıyordu. Bununla birlikte son yıllarda kapsamı büyük ölçüde değişmiş olsa da İran yeniden dünyanın bu kısmında etkin bir politika sürdürmeye başlamıştır.

Gerçekten de İslâm Cumhuriyeti Hint Okyanusu'na açılan deniz altyapılarını güçlendirmiştir. Deniz üsleri modernleştirilmiş veya yeni kurulmuştur. Son olarak ele alınan proje, Umman Körfezi kıyısında, Pakistan sınırı yakınında Pasa Bandar şehrine yakın deniz üssü kurulmasıdır. İran deniz kuvvetleri varlığını güçlendirdiği Basra Körfezi ötesinde, artık İran kıyıları ve Arap yarımadası boyunca Hint Okyanusu'nda devriye gezmektedir. İran deniz kuvvetleri Kızıldeniz'de, Aden Körfezi'nde ve 2008'den beri korsanlara karşı mücadelede ve kurtarma harekâtında diğer ülkelerle birlikte Somali kıyılarında sık sık adını duyurmaktadır. Siyasî ve ekonomik alanlarda İran, Komorlar -Tahran Mayotte'un Komor bölgesine girmesini desteklemektedir-, Sri Lanka, Madagaskar veya Maurice

adası ile Doğu Afrika'nın pek çok ülkesiyle ilişkiler sürdürmektedir.

Kızıldeniz'de 2000'li yıllar boyunca İran Eritre ile Sudan'a yaklaşmıştır. Bu iki ülkeyle ilişkileri ticarî alışverişleri için kendisine yararlı olmaktadır. Ama bu ilişkiler kendisine özellikle çeşitli yerlere silâh teslimi gibi gizli operasyonlar kurma imkânı da vermektedir: içinde Şîî Hutî hareketinin yer aldığı muhalefet hareketlerine olası yardım için Yemen'e; Kızıldeniz üzerinden veya önce Sudan, sonra Mısır topraklarından Sina'ya doğru Filistin topraklarına; nihayet, bazı haber alma kaynaklarına göre İslâmcı Eşşebab militanlarına ulaştırılan İran silâh sevkiyatı için Somali'ye...

Yemen anlaşmazlığı bağlamında gözlemciler Tahran'ın, asi Hutîlere çeşitli biçimlerde yardım sağlamak üzere Eritre'yle olan bağlarını -mevcut bir anlaşma kendisine bu ülkenin limanlarının, özellikle Assab Limanı'nın imkânlarını kullanma hakkını vermektedir- kullandığını düşünmektedirler. El-Kudüs kuvvetlerine ait unsurlar bu harekete malzeme sevk edilmek üzere Dahlak takımlarını kullanıyor olmalıdırlar. Tahran'ın, Hutî savaşçıları için Eritre'de barınma, eğitim ve tıbbî tedavi merkezleriyle silâh ambarları bulunduruyor olması da ihtimal dâhilindedir. Eritre Dışişleri bakanı bu iddiaları kesin bir dille reddetmektedir. Tahran Eritre'den başka Sudan (günümüzde Kuzey Sudan) hükûmetini de silâh üretimini geliştirme maksadıyla kendisine malzeme, mühimmat, danışman ve teknisyen sağlayarak malî ve askerî alanlarda yoğun olarak desteklemiştir. Buna karşılık bu ülkeden Filistin veya Yemen'e yönelik temaslarını ve silâh sevkiyatını kolaylaştıracak özellikle Port-Sudan'dan deniz bağlantıları temin etmiş olmalıdır. Ama Hartum ile olan ilişkiler, Sudan'ın 2014'te kendi topraklarında bulunan

İran kültür merkezlerini kapatma ve ülkeyi terk etmeleri için İranlı diplomatlara altmış dört saat süre vermesiyle bozulmuştur. Hartum daha sonra Yemen'deki Hutîlere karşı savaşmak üzere Riyad tarafından kurulan askerî koalisyona katılmıştır. Sudan'ın bölgesel politikasındaki bu kesin dönüşümü ve Suudi Arabistan'ın yanında yer alması Tahran için gerçek bir yenilgi oluşturmaktadır. Hartum İran medyası tarafından şiddetle eleştirilmiş ve 2015 yazında İran Sudan'ın büyük kalkınma projelerini finanse etmekten vazgeçmiştir.

İran Afganistan’da nasıl bir oyun oynuyor?

İran 1980 ve 1990’lı yıllarda önem verilmeyen bir konumdan, Afganistan’da Amerikan kuvvetlerinin boy göstermesinden sonra rolünün arttığını fark etti. 11 Eylül 2001’in hemen sonrasında İran bu müdahaleyi hoş gören bir tarafsızlığı benimsedi. Afgan meselesi üzerinde Washington ile işbirliği, Başkan Bush’un 2002 Ocak’ında İran’ı “Kötülük Eksenî” içine dâhil ederek son vermesine kadar İran-ABD ilişkilerinde geçici bir rahatlama şeklinde kendisini gösterdi. Ama komşusunun istikrara kavuşmasında büyük çıkarı olan Tahran, Afganistan’ın geleceğini hazırlayan görüşmelere etkin bir şekilde katıldı. Aynı zamanda, Amerikalılarla yakınlıklarına rağmen önce Karzai, sonra Ghani hükûmetine sürekli destek oldu. Buna paralel olarak, Hizb-i İslâmî gibi bazı siyasî oluşumlar, Abdullah Abdullah gibi şahsiyetler ve Afgan Şîî azınlığı (Hazaralar) ile sıkı ilişkiler kurarak teminatlar sağladı. Aynı zamanda, yardım kuruluşları veya kültürel işbirliği ve eğitim konusunda gerçekleştirdiği faaliyetlerle Afgan halkı üzerinde nüfuzunu arttırmaya çalıştı. Amerikan etkisini engellemek isteyen Tahran İran yanlısı bir lobinin oluşmasına ön ayak oldu. Bu seçenek 2014-2015 olarak programlanmış Batılıların geri çekilmesi çerçevesinde daha da güçlendirildi. Amerikan etkisini sınırlamak maksadıyla olduğu kadar,

kendisine Afgan hükûmeti ile bu hareket arasında siyasî bir kaldıraç sunan Taliban ile gizli temaslar kurmaktan da geri kalmadı.

Gene de az gerilim olmamıştır. 2007’de İran kendi topraklarında bulunan çok sayıda Afgan sığınmacıyı sınır dışı etmişti. Öte yandan, bazı Taliban gruplarına İran desteği olduğu söylentisi dolaşmaya başlayınca Kabil hükûmeti bundan rahatsız oldu. Sınırdaki Helمند Nehri’nin suyunun kullanılması da iki ülke arasında bir başka anlaşmazlık konusu olmuştur. Çünkü Tahran bu nehrin sularının kullanılmasını Afganistan’a komşu İran eyaleti Sistan-Belucistan’ın ekonomik hayatı ve tedarik imkânlarına karşı bir tehdit olarak görmektedir. Her şeye rağmen Afgan yönetimi can sıkıcı komşusunun rahatsız etme gücünün çok iyi farkındadır. Tahran’ı idare etmek ve onunla iyi ilişkiler sürdürmek niyetindedir, ama aynı zamanda Amerikalı koruyucusundan da bazı özgürlüklerini geri alma çabasındadır. Yüksek düzeyde iki taraflı görüşmeler 2001’den beri çoğalmıştır. Cumhurbaşkanı Karzai ile Eşref Ghani birçok defa Tahran’ı ziyaret etmiş ve İran cumhurbaşkanları da Kabil’e gitmiştir.

Afganistan’daki durumun istikrarının bozulması İran’ı doğu topraklarındaki askerî tesisleri güçlendirmeye yöneltmiştir. Uyuşturucu ticareti alanında Kabil ile işbirliği yapmakta ve birçok sektörde malî yardım sağlayarak Afganistan’ın yeniden yapılanmasında yer almaktadır. Tahran, ana karayollarının ve demiryolu hatlarının inşası/modernleştirilmesinde yatırımlar yaparak sınır bölgeleri arasında ticarî alışverişlerin gelişmesine katkı sağlamaktadır. 2015’te resmî İran medya organlarına göre İran ihracat değerleri 2,5 milyar doları aşmış olup Tahran’ın Kabil’in en önemli ortaklarından biri yapmış olmalıdır. İran aynı zamanda kendi topraklarında çalışan ve kazançlarının bir

kısmını düzenli olarak ülkelerine gönderen Afgan göçmen işçiler sayesinde de ağırlığını hissettirmektedir. Ama 2012 Ekim'inden sonra İran parasının değer kaybetmesi elindeki bu imkânı da zayıflatmıştır. Buna rağmen 2014'te, Dünya Bankası'nın rakamlarına göre, Afgan işçiler Afganistan'a 262 milyon dolar göndermişlerdir.

İran'ın hesaplarında jeopolitik amaçlar hiç de göz ardı edilmemiştir. Altyapının geliştirilmesi Afganistan'ın ulaşım konusunda İslâmabad'a karşı bağımsızlığını arttırmakta ve böylece Pakistan'ın etkisini azaltırken Tahran'inkini arttırmaktadır. Öte yandan, Farsça konuşan ülkeler arasında anlaşma çerçevesinde İran hükûmeti Afganistan ve Tacikistan ile birlikte kültür, ekonomi ve siyaset alanında üç taraflı işbirliğini cesaretlendirmektedir. Bu bakımdan Afgan dosyası İran diplomasisi için büyük bir öneme sahiptir.

Tahran, Afganistan'da NATO ve Amerikan silâhlı kuvvetlerinin varlığını resmen uygun bulmamakla birlikte komşusunda belirli bir istikrarın sürdürülmesinde ve özellikle Taliban'ın tekrar iktidara gelmesini engellemedeki yararı bakımından bu varlığın öneminin bilincine hep varmıştır. Bu bakış açısından 2015 sonunda Amerikalıların askerî varlığının tamamen ayrılması kararı İran'da bazı endişelere sebep olmuş, Suriye'de ve Irak'ta IŞİD'in ortaya çıkışının her yönde Taliban'ın yeniden dirilişini cesaretlendiriyor olması da bu endişeleri daha güçlendirmiştir. Bu gelişmeler sonucu Taliban 2015 Ekim'inde Afganistan'ın kuzeyindeki Kunduz'u kısa sürede ele geçirmiştir. Buna paralel olarak ve Tahran için daha endişe verici bir şekilde IŞİD bu ülkede sempatizanlarını arttırmıştır. Bu bağlamda Barack Obama, Irak'ta yapılan hatayı tekrarlamamaya ve 2016'da Afganistan'da 9.600 askeri ve 2017'den sonra da 5.500

askeri tutmaya karar vermiştir. Bu kararın Tahran tarafından eleştiri konusu yapılmamış olması, Afganistan’da faaliyet gösteren köktenci Sünnî İslâmcı hareketleri sınırlamak bakımından Amerikan varlığının İran çıkarlarına uygun olduğunu göstermektedir. Zaten İslâm Cumhuriyeti hem Cumhurbaşkanı Ghani ve daha gizli olarak Taliban’la IŞİD’e ve onun Afganistan içindeki uzantılarına karşı işbirliği yollarını tartışmaktadır.

İran neden Latin Amerika'da macera peşinde koşmaktadır?

8 Ocak 2015 tarihinde Ahmedinejad, 2005 yılında seçilmesinden beri Latin Amerika'ya altıncı resmî ziyaretini yapıyordu. İlerici rejime sahip dört ülkeyi, Venezuela, Nikaragua, Küba ve Ekvator'u ziyaret etti. Ertesi Haziran ayında, Rio'da sürdürülebilir kalkınma üzerindeki Birleşmiş Milletler konferansı münasebetiyle Brezilya'ya gitti, arkasından Bolivya ve Venezuela'yı ziyaret etti. Brezilya'da Cumhurbaşkanı Dilma Rusef kendisiyle buluşmayı kabul etmedi. Rusef, öncülü Lula'ya göre insan hakları meselesine daha duyarlıydı ve ABD ile olan ilişkisiyle İran'la anlaşması arasında doğru bir dengeyi muhafaza etmeyi tercih ediyordu. İslâm Cumhuriyeti'nin Latin Amerika'da canlı bir politika sürdürmesi büyük ölçüde nükleer meselede Tahran'ın Washington ile güç denemesine girişmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan çok kutuplu bir dünyanın ortaya çıkmasını arzu eden bu bölgede önemli bir yankı bulmuştur. Tahran gibi bu popülist rejimler de ABD'ye karşı çok eleştirel yaklaşmakta ve eleştirilerini iç politika amaçları doğrultusunda kullanmaktadırlar. İran'a yaklaşmak Washington'un vesayetinden sıyrılmak anlamına geliyordu.

Bu uzlaşma hiç de yeni değildi. Şah'ın İran'ı OPEC çerçevesinde Venezuela ile sıkı ilişkiler geliştirmişti.

Devrimden sonra Tahran Küba ve Nikaragua'ya yakınlıktı ve 1998'de Hugo Chavez'in Venezuela cumhurbaşkanlığına seçilmesi kendisine yeni bakış açıları açtı.

Burada çifte amaç güdüüyordu. Tahran bir yandan uluslararası sahnede yalnızlığına son vermeye çalışırken, öte yanda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve UAEA (Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı) gibi örgütler bünyesinde destek arayışını sürdürüyordu. Aynı zamanda, ABD'nin kendi arka bahçesi olarak gördüğü çok uzak topraklara etki alanını genişletmeyi de arıyordu.

Politikalarını iyi bir şekilde sürdürmek isteyen İranlılar ekonomik işbirliğini de hedefliyorlardı. İlk sırada Venezuela vardı. İran'la işbirliğine giren Caracas Venezuela'da geniş bir konut inşaatı projesini ele aldı. Bu iktisatlı işbirliği, petrol arama ve rafinajı için olduğu kadar, finans ve petrol alanlarında uzmanlık alışverişi ve teknolojik gelişmeyi de kapsıyordu. Bazı kaynaklar Devrim Muhafızlarının seçme birliklerinin de bu bölgeye adım atma girişiminde olduğunu öne sürmektedir. İran gizli servisiyle ve Hizbullah'a yakın Lübnan asıllı Latin Amerikalılar arasında bağlar mevcuttur. 1992 ile 1994 arasında Buenos Aires İsrail Büyükelçiliği ile Arjantin'in başkentinde bulunan Yahudi Cemaati Merkezini hedef alan çok kanlı (yüzden fazla ölü) suikastlar meydana gelmiştir. 2006'da gerçekten de bir Arjantinli savcı resmen İran hükûmeti ile Hizbullah'ı suçlamıştır. Bu suçlamalar karşısında Tahran ile Buenos Aires, 2013 Ocak'ında bağımsız bir soruşturma komisyonu oluşturma konusunda anlaşmaya varmışlardır. Birçok gözlemci için bu, dosyayı kapatmak maksadıyla yapılmış bir hareketti. Eski Başkan Cristina Kirchner'in taban tabana zıddını seçen yeni Arjantin Cumhurbaşkanı Mauricio Macri 2015 Aralık'ında Tahran'ın suikast sorumluluğunu engelleyen bu anlaşmayı feshetti.

2011 Aralık'ında İran hükûmeti tarafından, özellikle Güney Amerika'ya yönelik Hispan TV haber kanalının faaliyete geçmesi, o bölgede Güney ülkelerinin çıkarlarını savunan bir İslâm demokrasisi görüntüsünü yansıtmak isteyen Tahran'ın Latin Amerika'ya gösterdiği ilginin bir kanıtıdır. Ne var ki bu yatırımların sürekliliği oldukça kırılgandır, çünkü ALBA ülkelerinde (Amerika'lar için Bolivar Alternatifi) sol popülist siyasî partilerin iktidarda kalmasına ve Venezuela durumunda, Hugo Chavez'in ölümünden ve özellikle 6 Aralık 2015 seçimlerinin sağcı muhalefet tarafından kazanılmasından sonra Caracas'ın alacağı siyasî yönelmelere bağımlıdır. 2015 Eylül'ünde Cumhurbaşkanı Ruhanî İran'ın Latin Amerika ülkeleriyle ve özellikle Brezilya ile işbirliğini ve ilişkilerini genişletmeye hazır olduğunu açıklamıştır. Ne olursa olsun, hâlâ büyük ölçüde sembolik olan İran ile Latin Amerika ülkeleri arasındaki ilişkilerin geleceği, nükleer krizin çözülmesinden sonra Tahran'ın uluslararası sahneye ne tarzda döneceğine karar vermesiyle yakından ilintilidir.

İran büyük bir askerî güç müdür?

2014 sonu itibariyle silâh altında 475.000 kişilik mevcuduyla -350.000'i millî ordu (Arteş) saflarında ve 125.000'i rejimin koruyucu gücü Devrim Muhafızları (Pasdaran) olarak- İran, Basra Körfezi bölgesinde yer alan ülkelerin silâhlı kuvvetleri içinde birinci sırayı işgal etmektedir. Orta Doğu ölçeğinde ise İran'ın önünde Türk ordusu (510.000 kişi) gelir. Bu kuvvetlere, daha çok iç düzeni sağlamakla yükümlü, ama geçmişte askerî bir rol oynamış olan (mesela İran-Irak savaşında) Basic'i veya "seferîyi" katmak gerekir. Bunların elinde, tahminen bir milyonu muharip olan 12 milyon kişi bulunduğu öne sürülmektedir. Ayrıca İran, Devrim Muhafızlarının seçkin gücü El-Kudüs sayesinde dış ülkelerdeki bağlantı ve silâhlı kollarına da güvenmektedir. Bunlara örnek olarak, söz gelimi, Lübnan Hizbullah'ı, Bedr Örgütü (Irak'ta) veya Tahran'ın Irak veya Suriye'de "Arap Baharları"ndan beri koruyuculuğu altında gelişmiş olan pek çok milis kuvvetleri verilebilir.

Bununla birlikte, bu sayılara rağmen İran çok sayıda uzmanın kanaatine göre, askerî alanda zayıf bir ülkedir. Bir millî ordu kurulması oldukça yenidir (Pehlevî hanedanı döneminde). İran'ın savaşçı geleneği yoktur ve komşusu Türkler gibi silâh sanatlarına hevesli olmamıştır. İran tarafından bakıldığında kendilerine "dayatılmış" olarak gözüken 1980-1988 Irak savaşı dışında çağdaş dönemde

askerî tecrübeleri yoktur. Donanımlarının nitelik ve niceliği Basra Körfezi komşularınıninki veya Türkiye'ninkilerle karşılaştırılacak gibi değildir; kaldı ki, Tahran'ın etkinliğini 2003'te Irak'a karşı yürütülen savaşta gözlemlediği Basra Körfezi bölgesindeki Amerikan askerî kapasitesinden söz etmeye bile gerek yoktur. Askerî harcamalar konusunda İran'ın petrol zengini monarşiler karşısında bile zayıflığı göze çarpmaktadır: 2014'te İran'ın harcamaları GSMH'nin % 3,9'u iken, Irak için bu değer % 8,9, Umman için % 11,95 veya Suudi Arabistan için % 10,38'dir. *Military Balance 2015*'in rakamlarına göre toplamda İran'ın askerî harcamaları 2014'te petrol zengini monarşilerinkinden yaklaşık yedi kat daha azdı (o yıl için Katar ile Birleşik Arap Emirliklerinin yer almadığı Basra Körfezi komşularının 115,06 milyar dolar harcamasına karşılık sadece 15,7 milyar dolar).

Öte yandan İslâm Cumhuriyeti döneminde daha çok iç güvenliğe ve rejimin korunmasına ağırlık verilmişti. İşte bu bakımdan Tahran kendisine bağlı Devrim Muhafızları (Pasdaran) ve yarı-askerî Basic milislerini oluşturmuştur. 1979 Nisan'ında kurulduğu andan itibaren İslâm Cumhuriyeti, iktidara ve onun korunmasına çok sıkı bağlı olan bu ideolojik orduya muazzam yatırım yapmıştır. Rejimin koruyucusu bu muhafızların yanında millî ordu (Arteş) fakir akraba durumundadır. İslâmcı rejim orduyu uzun süre yakından denetledi ve bazı gözlemcilere göre Devrim Muhafızları ile aralarında üstü örtülü bir rekabet söz konusudur. Böyle bir durum, mevcut şartlar altında İslâm Cumhuriyeti için ciddi bir zafiyet doğurabilir.

Birçok askerî uzmana göre İran'ın konvansiyonel kara, hava ve deniz kuvvetlerinin kapasiteleri sınırlıdır, ama ülkeyi işgal etmek isteyen her güce önemli zorluklar çıkarmaktan da geri kalmazlar. Devrim Muhafızları gibi ordu da gerilla savaşı yapmaya ve bir yıpratma savaşında asimetrik

operasyonlar sürdürmeye yetecek kapasitelere sahiptir. Ama sahip oldukları konvansiyonel silâhların çoğu Şah döneminden kalmadır. Bunlara modası geçmiş ve kötü kaliteli olarak bakılmaktadır. Bu bakımdan İran asimetrik araçlar ve strateji ("mozaik" savunma, araçların dağıtılması, kumanda yapılarının farklı merkezlere kaydırılması, tehditkâr söylem, blöf yapma) ve kıyı savunması ve caydırıcı unsur olarak füzeleler hedefleyerek bu zayıflığın üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Kendi kendine yeterliliği amaç edinen İran, ürettiği nitelik ve teknolojik üstünlük bakımından sınırlı kalsa da bir silâh sanayii geliştirmiştir. Konvansiyonel imkânları kendisine ABD ve Basra Körfezi Arap müttefikleri karşısında caydırıcı gerçek bir kapasite vermemektedir. Buna rağmen İran şu son yıllarda imkânlarını modernleştirmiş, söz gelişi ileri telekomünikasyon sistemleri ve kendi topraklarına olabilecek bir saldırıyı körleştirmek maksadıyla uydu sinyali karıştırıcıları edinmiştir. Böylece savunma kapasitesini arttırmış olmaktadır. Askerî stratejisi esas olarak savunma üzerine dayanmış olduğundan saldırı kapasitesi bakımından kuvvetlerini yönlendirecek fazla imkâna sahip değildir. Buna karşılık Basra Körfezi'nde petrol tankerleri dolaşımını bozabilir -ama petrol akışının uzun süre durdurulması o kadar basit değildir ve İran da bundan zarar görecektir- veya çatışma durumunda dış müttefiklerini kullanarak düşmanları üzerinde baskı kurabilir. Bununla birlikte İran'ın askerî kapasitesinin kesin olarak değerlendirilmesi pek kolay değildir. Öte yandan askerî konularda uzmanlaşmış araştırma enstitülerinin elinde güvenilir bilgi eksikliği vardır. Diğer yandan İranlılar füze denemelerini veya Hürmüz Boğazı'ndaki manevralarını medya organlarında abartma yoluna gitmektedirler. Bu politika hem hayatî bir caydırma stratejisine katkı sağlamakta, hem de rejimin iç propagandasına hizmet etmektedir.

EKONOMİ

İran ekonomisinin modernleşmesi ne zaman başladı?

Modernleşme ılımlı bir şekilde Nasıreddin Şah döneminde (1848-1896) başladı. Altyapılar (limanlar, karayolları) gelişti, telgraf hatları çekildi ve birkaç idarî reform yapıldı. Dış ticaret gelişti. İran ekonomisi giderek dünyaya ayak uydurdu. Ama bu değişiklikler başta özellikle Rus ve İngiliz yabancı tüccarlara yaradı, bundan istifade eden finans grupları iktidarı borçlandırarak her seferinde daha fazla imtiyazlar elde etti. İmtiyazlar çeşitli protestolara yol açtı; bunların en önemlisi Şah'ın İngiliz şirketi Imperial Tobacco'ya verdiği imtiyazdan sonra 1891'de patlak veren tütün grevidir.

XX. yüzyılın başında anayasa devrimi (1906-1911) sonra Birinci Dünya Savaşı bir modernleşme politikasının yürürlüğe konmasını engelledi. Altyapıların geliştirilmesi ve sanayileşme olarak iki önemli hedef koyan Rıza Şah'ı (1925-1941) beklemek gerekecektir. 1927 ile 1938 arasında araç geçişine uygun yolların uzunluğu üç katına çıktı. 1938'de tamamen İran tarafından finanse edilen ve Basra Körfezi'ni Hazar Denizi'ne bağlayan demiryolu açıldı. Büyük şehirleri birbirine ve ülkeyi de dış ülkelere bağlayan havayolları tesis edildi. Telefon 1930'da kuruldu ve 1939'da Tahran Radyosu yayıma başladı. Özel teşebbüs cesaretlendirildi ve sermaye eksikliğini gidermek

için Devlet doğrudan sınaî kalkınmaya dâhil oldu. Maden kaynaklarının işletilmesinde ilerlemeler kaydedildi. 1927'de Millî Bankanın kurulmasından sonra başka uzman bankacılık kuruluşları oluşturuldu. 1935'te Tahran Üniversitesi'nin açılması nitelikli personel sağlanmasına yardımcı olacaktı. Ancak Rıza Şah'ın modernleşme bilançosu tarım konusunda zayıf kalmıştır; aynı şeyi, sektöre tamamen hâkim olan Anglo-Persian Oil Company ile tatmin edici bir uzlaşma bulunamayan petrol alanı için de söylemek mümkündür.

İkinci Dünya Savaşı'ndan ve Azerbaycan krizinin (1946/1947) sonundan ve petrolün millîleştirilmesinden (1951-1953) sonra ekonomik modernleşme programının yeniden ortaya sürülmesi için 1950'li yılların ikinci yarısını beklemek gerekecektir. Birçok yedi yıllık kalkınma planı ortaya kondu. 1963 ile 1977 arasında İran ekonomisi altın çağını yaşadı. Bu dönem sırasında GSMH yılda yaklaşık % 10,5 arttı: dünyada görülen en hızlı büyüme-lerden biriydi. Bu sadece petrol fiyatlarındaki artışın bir sonucu değildi. Petrol dışı sektör daha hızlı bir büyüme yakalamıştı. İran Merkez Bankası'na göre kişi başına gelir yılda 250 dolardan muazzam bir şekilde artarak yılda 1.500 doları bulmuştu (1974 sabit fiyatlarıyla). Bununla birlikte bu görülmemiş büyümenin meyveleri faaliyet gösteren sektörler (özellikle tarım sektörünün aleyhine olarak) ve halkın çeşitli katmanları arasında (gene burada kırsal kesim halkının aleyhine) eşit şekilde dağılmıyordu; bu durum 1970'li yılların sonunda ekonomik zorluklar çeken ülkede devrimci hareketlenmeye müsait bir alan sunacaktı.

İran’da ne zaman petrol bulundu?

26 Mayıs 1908 günü sabah dörtte, ülkenin güneydoğusunda yer alan Irak’a yakın Kuzistan eyaletinde Mescid-i Süleyman yakınında İran toprakları sarsıldı. Söz konusu olan deprem değil, ilk defa fışkıran petroldü. Bu buluş İran’ın ve Orta Doğu’nun tarihî akışını değiştirecekti, çünkü dünyanın bu bölgesinde ilk defa bir kuyudan petrol çıkıyordu.

Yedi yıl önce William Knox d’Arcy adında bir İngiliz vatandaşı, İran devletinden arazisinin dörtte üçünde petrol arama imtiyazı elde etmişti. Avustralya’da madencilik alanında servet yapmış olan d’Arcy bir oyuncuydu. İran’da parasını riske atacağı yönünde kendisini inandırmıştı. Asırlardır petrolün şuradan buradan sızdığı zaten biliniyordu. 1882’de Fransız jeolog Jacques de Morgan yayımladığı raporunda potansiyelin muazzam olduğu işaret ediliyordu. Bununla birlikte arama hiç de kolay değildi. Verimsiz arama yıllarından sonra tam aramalara son verilecekken Mescid-i Süleyman kuyuları büyük rezervlerin varlığını ortaya çıkardı. 1909’da d’Arcy’nin imtiyazı yeni bir yapıya kavuşturularak Anglo-Persian Oil Company (APOC) oluşturuldu. Şirket 1935’te isim değiştirerek Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) sonra 1955’te British Petroleum Company (BP) oldu.

Çok kısa sürede İran petrolü İngiltere için hayati öneme sahip bir kaynak oldu. Özellikle Winston Churchill’in

gayretiyle Amirallik Royal Navy'yi (İngiliz donanması) modernleştirme ve kömürü terk ederek petrole dönme kararı aldı. 1912'de İngiliz hükûmetinin kendisi de İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar İran petrol sektörüne ege-men olacak APOC'un hissedarı oldu. Savaş sırasında Hitler sadece Kafkasya petrol kaynaklarını (Bakü petroleri) ele geçirmeyi değil, Hindistan'a yüklenmeden önce Irak ve İran'a saldırmaya ("Blau" harekâtı) karar vermişti. Stalingrad muharebesi kendisini bundan vazgeçmeye zorladı. Ama İran kendi petrol sektörüne tamamen hâkim olmayı ancak 1970'li yıllarda başardı.

İran otuz beş yıl öncesine göre daha mı zengindir?

İran gerçek ekonomik büyümeyi 1960'lı yılların başı ile 1970'li yılların ortalarında yakaladı. 1960 ile 1972 arasında, yani İran için büyük bir şans olan petrol krizinden önce İran'ın büyüme oranı, aynı dönemde Japonya'nınkiyle eşitlenerek yılda % 9,4'e çıkmıştı. Tahran'ı o zamanlar sadece Tayvan ile Libya geçiyordu. Bazı analizcilere göre İran 1970'li yıllarda Batı ekonomileri düzeyini yakalamak üzereydi. 1976'da İran'da kişi başına düşen gelir, on iki Batı Avrupa ülkesi ortalamasının % 64'üne erişmişti.

Bu erişim tartışmalı kalmıştır. Bazı ekonomistler bu ekonomik gidişin aynı dönmemdeki diğer kalkınmakta olan ülkelerinkinden çok farklı olmadığına dikkat çekmektedirler. Peki, o zamandan itibaren, daha sonra gelen İslâmcı rejimin ekonomik performansları hakkında nasıl bahsedilecektir? Bununla birlikte 2014 yılında Amerikan yönetiminin tahminlerine göre İran'da kişi başına gelir (satın alma paritesine göre hesaplanmıştır) 17.400 dolara yükselmişti. Önemle belirtelim ki, bu sonuç İran'ı, Türkiye (19.700 dolar) ve Güney Kore'nin (35.400 dolar) hemen arkasında dünyada 96. sıraya yerleştiriyordu; çünkü İran 1960'lı yıllarda kalkınma düzeyleri birbirine yakın olan bu ülkelerle karşılaştırılıyordu. Öte yandan, gene 2014'te İran'daki ortalama kişi başı gelir AB kişi

başı gelir ortalamasının % 44,1'ine denk geliyordu ki bu rakam 1970'li yılların performansına göre çok düşük kalmaktadır. İran nüfusunun yaklaşık % 40'ı, resmî olarak 450 avro ve bağımsız ekonomistler olarak 580 avro olarak belirlenen yoksulluk eşiğinin altında yaşamaktadır. Nihayet, Türk veya Güney Kore ekonomilerinin tersine İran'ın şu anki performansı İslâm Cumhuriyeti'nin gerçek bir ekonomik dinamizminden çok 2000'li yılların muazzam petrol girdilerine dayanmaktadır. Bu pencereden bakıldığında son on yılda hiç bu kadar petrodolar girişi olmamıştı. Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının (2005-2011) ilk yedi yılında, piyasadaki petrol fiyatlarının yüksekliğinden dolayı Tahran'ın kasasına 560 milyar dolar girmiştir, yani ülkenin 1908'de petrolün bulunmasından beri kazandığı 1.100 milyar doların yarısı bu dönemde kazanılmıştır!

Ancak 2012 yılından itibaren ülkenin ekonomik durumu açık bir şekilde bozulmuştur. Petrol sektörü üzerinde uygulanan uluslararası yasaklamalar güçlendirilmiş olduğundan İran'ın ihracatı % 50 dolayında azalmıştır. 2014'te İran ekonomisi karşısına bir başka zorluk çıkmıştır: petrol fiyatı önemli ve kalıcı bir düşüş yaşamıştır. 2015 sonunda varil fiyatı 40 doların altına inmiştir (2016 Ekim'inde 52 dolar civarındadır – R.U.). Beklendiği gibi İran ekonomisi üzerinde ağırlığını hissettiren yaptırımlar 2016'da yavaş yavaş kalkarsa ülkenin ekonomik performansında bir iyileşme beklenebilir ama hızlı bir ekonomik mucize beklememek gerekir. Uluslararası piyasada petrol ve gaz fiyatı İran'ın üzerinde etki yapamayacağı dış etmenlere bağımlıdır. Bu fiyat, enerji sektörünü yeniden inşa etmek ve modernleştirmek için İran'ın acilen ihtiyaç duyduğu yabancı yatırımlarını da etkilemektedir. Üstelik bu faaliyetten elde edilen gelirlerle İran'ın başka ekonomik alanlardaki yatırımları gerçekleştirilebilecektir.

İran, çöküş hâlinde bir enerji devi mi?

BP'nin istatistik dergisine (2015) göre 2014 yılı sonu itibariyle İran'ın dünya rezervlerinin % 9,3'üne denk gelen 157,8 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi vardır. Tahran Venezuela, Suudi Arabistan, Kanada'nın arkasında dördüncü sırayı işgal etmekte ve hemen Irak'ın önünde yer almaktadır. 2014'te İslâm Cumhuriyeti günde 3,614 milyon varil ham petrol üretimiyle dünya petrol üretiminin % 4'ünü temsil etmekteydi. Bu üretim onu, Suudi Arabistan, Rusya, ABD, Kanada ve Çin'in arkasında dünyada altıncı sıraya oturtuyordu. İran petrol üretim sahası ülkenin güneybatısında, esas olarak Kuzistan'da ve Basra Körfezi'nde açık denizde bulunur. İran-Irak savaşına kadar ülkenin marka petrol şehri, XX. yüzyılda İngilizler tarafından kurulmuş olan Abadan'dı. Buşehr şehrine elli kilometre kadar uzakta yer alan ve İran'ın tek nükleer santralini barındıran Hargadası petrol ekonomisi için birinci sırada rol oynar. Burası aslında ülkenin birinci petrol terminalidir. İran'ın petrol ihracının % 80'i bu adadan geçerek sağlanır. Doğal gaz gelince, gene BP'ye göre Tahran 2014 sonunda 34.000 milyar (yani 34×10^{12}) metreküp kanıtlanmış doğal gaz rezervine sahip olup, dünya rezervlerinin % 18,2'sini temsil etmekte ve Rusya'nın önünde birinci sıraya yerleşmektedir. 2014'teki gaz üretimi, dünya üretiminin % 5'ine karşılık gelen 172,6 milyar metreküp olmuştur. Gaz

üretimi konusunda İran, ABD, Rusya ve Katar'ın ardından dördüncü sırada gelmekte ve Kanada'nın hemen önünde yer almaktadır. İran gazı genel olarak petrol yataklarına bağlıdır. En önemli gaz yatağı, Basra Körfezi'nde hemen Katar'ın karşısındaki Güney Pars sahasıdır.

Bu rakamlar gerçekten etkileyicidir, ama bunların ayırtısına inmek gerekir. İran petrol üretimi önemli boyutta olsa da iç tüketimi de önemlidir -2014'te günde 2 milyon varil- ve bu durum ihracat değerlerini olumsuz etkilemektedir. 2014'te, OPEC'e göre İran günde ancak 1,109 milyon varil petrol ihraç edebilmiştir -yani Batılılar tarafından konan petrol alım yaptırımlarının kabul edilmesinden önceki ihracatın yarısından azı. Bu rakam onu petrol ihraç eden ülkeler arasında dünyada on ikinci sıraya yerleştirmektedir. Günümüzde yaptırımlardan dolayı sınırlanmış olması göz önüne alınsa da İran'ın ihracat kapasitesi günümüzde Şah dönemine göre daha düşük kalmaktadır. İç tüketim önemli ölçüde artmış ve yaşanan İran petrol sahaları yenileştirilmek için çok büyük yatırımlar gerektirir olmuştur. Ne var ki bu yatırımlar, yaptırımlardan dolayı bir türlü gerçekleştirilememektedir. 14 Temmuz 2015 anlaşmasından sonra yaptırımların kaldırılması uluslararası yatırımları kolaylaştırabilir. Aynı zamanda, hiç şüphesiz İran üretiminin ve ihracatının artmasını sağlayacaktır. Ama İran petrolünün zaten fazla arz olan petrol piyasasına geri dönmesi fiyatları daha da aşağı çekebilir. Dünya Bankası'na göre, İran'ın tam olarak dünya piyasasına dönmesinin günlük petrol üretimini 1 milyon varil daha da arttıracak, bu da varil başına fiyatları 10 dolar daha aşağı çekebilecektir...

Gaz konusunda İran'ın üretimi büyüktür (2014'te 172,6 milyar m³), ama tüketimi de öyledir (170,2 milyar m³). Tahran potansiyelinin çok altında gaz ihraç edilmektedir; 9,6 milyar metreküplük ihracatı esas olarak

Türkiye, Ermenistan ve Nahcivan'a olmaktadır. Buna paralel olarak Türkmenistan'dan ithalat yapmaktadır (2014'te 6,5 milyar m³). Önemli bir gaz ihracatçısı olma isteğine rağmen -bu potansiyele sahiptir- gerçekleşmeler zayıf kalmaktadır. Hiçbir gaz sıvılaştırma (LNG) projesi hayata geçirilememiştir, oysa bu sektörde yoğun yatırımlar yapan Katar birkaç yılda dünyanın birinci LNG ihracatçısı olmayı başarmıştır. Uluslararası yaptırımlar bu durumu büyük ölçüde açıklamaktadır. Tahran gerekli teknolojilere sahip değildir ve bunlar esas olarak Batılı veya Batı'ya yakın Asyalı (Japonya, Güney Kore) şirketlerin elinde olduğundan temin de edememiştir. Yapılması planlanan büyük gaz iletim hatları çalışmalarının hiçbirine başlanılamamıştır. Bunlara örnek olarak Avrupa'ya (Nabucco projesi ilerlememiştir) ve Asya'ya yönlenecek gaz boru hatları (İran'ı Pakistan'a ve Hindistan'a bağlayacak olan IPI projesinde yalnızca Pakistan yönünde, hâlâ işlevsel hâle gelmemiş bir olumlu gelişme yaşanmıştır çünkü İslâmabad kendi payına düşen kısmı henüz inşa etmemiştir) örnek gösterilebilir. Orta Doğu ülkeleriyle, İran-İrak-Suriye projesi işler durumda değildir. Bununla birlikte Irak ve Umman ile ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu iki ülke uzun vadede İran gazı ithal edebilir. Nükleer dosyası üzerinde varılan uzlaşma sonrası İran'ın uluslararası topluluk ile ilişkilerinin iyileşme imkânlarına göre, bugün gereğinden az işletilen ve hatta çökme noktasına gelen İran'ın enerji potansiyelinin gelecekte etkin bir şekilde değerlendirileceği düşünülebilir.

Yaptırımların İran ekonomisi üzerindeki etkileri neler oldu?

İranlı yöneticiler yaptırımların etkisini uzun zaman inkâr ettiler. Ama 2012 yazı sonunda Batılıların kendi ülkelerine karşı yürüttükleri feci sonuçları olan “ekonomik savaşı” itiraf etmek zorunda kaldılar. 2012 Aralık’ında Ekonomi bakanı ABD ve AB tarafından uygulanan yaptırımların petrol gelirlerini % 50 düşürdüğünü açıkladı. Gözlemcilere göre İran’ın ayda 5 milyar dolar kaybetmiş olması muhtemeldi. İran muazzam indirimler sayesinde üretiminin bir kısmını aktarabilse de -özellikle Asyalı müşterileri (Çin, Hindistan, Japonya, Güney Kore) ve Türkiye’ye doğru-, Batılılarca uygulanan petrol ve bankacılık ambargosu hem petrol satışlarını hem de petrodolarların ülkeye dönmesini önemli ölçüde engelliyordu. Etkisi yıkıcı oldu. Yıllık döviz kaynaklarının % 80’den fazlası, kamu yatırımlarının % 70’i ve devletin bütçesinin yaklaşık yarısı petrol ihracatı ile sağlanıyordu. İran ekonomisi rantiyeye dayanır. Petrol ihracatının düşmesi paranın çökmesine, azan bir enflasyona - İran Merkez Bankası’na göre resmen % 24,9 ile dünyadaki en yüksek enflasyonlardan biri-, sanayi üretiminin düşmesine, zincirleme fabrikaların kapanmasına (2012’de İran kaynaklarına göre 566) ve süratle yükselen işsizliğe yol açmıştı. Yaptırımlardan ağır şekilde etkilenen sanayinin başında Orta

Doğu'nun en büyüğü olan İran otomobil sanayii geliyordu. Bir yılda üretimde % 40 ile 50 arasında düşüş oldu.

Bundan endişe duyulabilirdi, ancak İran ekonomisi esas olarak döviz girdilerine dayandığından dolar ölçüm birimi hâline gelmişti. Her şey dolarla hesaplanıyordu: emlak, araba, bilgisayar vb. fiyatları. Döviz rezervleri azalırsa Merkez Bankası ulusal parayı destekleme durumunda olamazdı. Bu şartlar altında İran millî parası riyalin değer kaybı kaçınılmazdı. 2 Ekim 2012'de riyal üçte bir değer kaybetti. 1 dolar için 26.000 değil, 36.000 riyal ödemek zorunda kalınmıştı. Haber yayılır yayılmaz Çarşı'da grev başladı, arkasından başkent'in merkezinde gösteriler meydana geldi. Hükûmet Tahran'daki serbest döviz alımını durdurmak zorunda kaldı. 6 Ekim'de Merkez Bankası resmî döviz satıcılarına 28.500 dolar değişim oranını ilân etti, ama bunların elinde satacak döviz kalmamıştı. Karaborsada yeşil banknot 32.000 ilâ 34.000 riyal arasında satılıyordu. 2013 Şubat'ında bir dolar için 40.000 riyal ödemek zorunda kalınmıştı. 1979'da devrim sırasında bir dolar almak için sadece 70 riyal ödendiğini hatırlatmak isteriz. Bu düşüş 2011 Aralık'ından beri dolar karşısında riyalin % 80'den fazla değer kaybetmesine yol açmıştı. Tüketim maddelerinin büyük kısmı yurt dışından dolarla alındığından değer kaybı ithal edilen malların fiyatlarında artışı da getirdi. Birinci derecede temel ihtiyaç maddeleri dâhil tüketim fiyatları süratle arttı ve böylece birçok İranlının günlük hayatı daha da zorlaştı. Bunun sonunda çok gerekli bazı ilaçların fiyatı dörtle çarpıldı. Yurt dışından okuyan birçok öğrencinin masrafları ailelerince karşılanamaz duruma geldiğinden bunlar dönmek zorunda kaldı. Riyalin hâlâ değer kaybedeceğini bilen halk karaborsada döviz veya altına hücum etti.

Böylece bu yaptırımlar ortalama vatandaşların hayatını muazzam ölçüde etkilemiş ve hiç şüphesiz, dövizlere erişim imkânından yararlanan ve en elzem malların ithalatı üzerinde tekel durumunda olan Devrim Muhafızları gibi kısmen yöneticilerin işine gelmiştir. Yaptırımlar karaborsanın çok önemli bir sıçrama yapmasına da yol açmıştır. İktidar bile yaptırımları, halkı seferber etmek ve İran ekonomisinin hâlen içinde bulunduğu zavallı durumdaki kendi kötü yönetiminin ezici payını halkın gözünden kaçırmak suretiyle ülkenin her tarafında görülen ekonomik zorlukları da yaptırımların üzerine atmakta kullanmıştır.

Yaptırımlar ne yazık ki açık çatışmayı engelleyecek tek seçenek olmuştur. Hiç kuşkusuz sivil halkı ve İran özel sektörünü büyük ölçüde zor durumda bırakmadan çok daha iyi bir şekilde odaklama yapılabilirdi; böylece iktidarın destekçilerinin -özellikle Devrim Muhafızlarının ekonomik imparatorluğunun, ruhban sınıfının, Devlet kurumlarının, iktidar sahiplerinin ve yakınlarının, Ali Hamaney'e yakın mollaların, rejime bağlı vakıfların (*Bonyad*) vb.nin ekonomik ve malî çıkarlarına doğrudan dokunan yaptırımlar uygulanamaz mıydı? Ama alınan önlemler iktidar yöneticileri hiziplerinin içindeki çatlakları büyütmüş, İslâm Cumhuriyeti sorumlularının hesaplarını ve tercihlerini yeniden gözden geçirmeye ve müzakereleri göz önüne almaya zorlamıştır. Aynı zamanda nükleer programın sürdürülmesini finansal olarak zorlaştırmıştır. İran Merkez Bankası'nın döviz rezervleri, kısmen de olsa, yaptırımların etkilerine dayanma imkânı vermiş olsa da 2005'ten 2015'e kadar, yani İran'ın bir yıllık GSYH'sine denk gelen 480 milyar avro eksilmiştir.

İran'ın güncel kaynakları nelerdir?

Daha önce gördüğümüz gibi petrol sanayii İslâm Cumhuriyeti ekonomisinin temel direğidir. Muhakkak gazın da bir rolü vardır, ama çok önemli değildir, çünkü gaz sektörü iyi gelişmemiştir. Hidrokarbonların dışında İran dünya mineral kaynaklarının % 7'sine sahiptir ve mineral bakımından öndeki zengin on beş ülke içinde yer almalıdır. Topraklarında altmıştan fazla çeşitli cevher bulunmaktadır. Ülkede 40'tan fazla mineral ürünü işletilmekte ve yaklaşık 20 metal veya maden hammaddesi İran'da arıtmakta veya imal edilmektedir (alüminyum, çinko, kromit, bakır, kurşun, manganez, molibden, nadir topraklar). İran'da, çoğu özel sektöre ait 3.000'den fazla maden ocağı bulunur. Ama geri kalmış donanım kullanılmaktadır. Uzmanlara göre maden potansiyeli hâlâ geniş ölçüde işletilmemektedir. Nitekim Ticaret bakan yardımcısının 2015 Kasım'ında yaptığı açıklamaya göre madencilik sektörü gelecekte İran'a petrolden daha fazla gelir getirebilir.

Hidrokarbonlardan (ham petrol, rafineri ürünleri) ve petrokimyadan çıkan ürünlerden (polietilenler, halkalı olmayan alkoller) başka İran, dünyaca tanınmış İran halıların olduğu kadar antepfıstığı, safran, havyar da ihraç eder. Gerçekten bütün bu lüks ürünler ülkenin petrol dışındaki en önemli ihraç ürünleri olmuştur. Şu son yıllarda bakır, demir, kimyasal ürünler, hatta tarım ürünleri sayesinde gene de sınaî malların payı artmaya devam etmiştir. 2015 Mart'ında başlayan İran yılı 1395'in ilk sekiz ayında, İran

resmen bu şekilde 29,63 milyar dolar petrol dışı ihracat yapmıştır. Bununla birlikte gelecekte en önemli kaynağı insan sermayesi olacaktır. Aslında İran Orta Doğu'da bilimsel araştırmaya en büyük yatırım yapan ülke olmaya devam etmektedir. Başta teknik olmak üzere bazı okulları dünyada yükseköğretimin en iyi kuruluşları arasında yer almaktadır. Bunlardan Tahran'daki, Şah tarafından Aryamehr University of Technology olarak kurulmuş olan ve 2014 yılında matematikte Nobel ödülüne denk Fields madalyasına hak kazanan dünyada ilk kadın matematikçi Meryem Mirzahanî'nin mezun olduğu Şerif Üniversitesi örnek gösterilebilir. Uluslararası baskılara ve önemli beyin göçüne rağmen Tahran bu insan sermayesiyle otomobil (petrolden sonra İran ekonomisinin ikinci en önemli sektörü), inşaat, havacılık, telekomünikasyon, nükleer, tezgâh makineleri veya petrokimya ürünleri gibi çeşitli sektörlerde sanayi ve imalât yeteneklerini geliştirmede başarılı olmuştur. İranlıların kök hücreler, bilişim veya nanoteknoloji üzerindeki tıbbî araştırmalar gibi yüksek teknoloji ve ileri bilimler sanayilerindeki uzmanlıkları ve becerileri ekonomik büyüme için gelecekte ümit vaat etmektedir. Demek ki İran'ın kozları eksik değildir. Jeoekonomik konumu mükemmeldir. Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında bağlantı sağlayan ülke kara ve denizlerdeki on beş sınırı ile kendisini Avrupa, Orta Doğu, Asya, Hint Okyanusu ve Kafkasya kavşağına yerleştirmektedir. Nitelikli ve iyi eğitilmiş iş gücü, ticarî gelenekleri çok eskilere dayanır. Sanayi sektörü olduğu kadar tarım, hizmet, turizm sektörleri de hâlâ büyük potansiyele sahiptir. İran yükselen ülkeler içinde yer almaya hazırdır. Ama rejimin dış politikadaki yönelimleri, kamu sektörünün ve Devrim Muhafızları gibi rejimle bağlantılı grupların lehine özel sektörü zayıflatan ekonomik tercihleri, yapısı ve yükselen bir ülke olmak için gerçek bir açılma gerektirecek olan irade eksikliği olağanüstü kozlarını kullanmasının önündeki en önemli engelleridir.

14 Temmuz 2015 anlaşmasından sonra İran ekonomisi için gelişmeler nasıl olacaktır?

14 Temmuz 2015 tarihli anlaşmanın imzalanmasından sonra İran'ın ekonomik bakış açıları netleşebilecektir. Gerçekten de bu ülke küresel ekonomiye tamamen dâhil olmamış ve yaptırımlardan dolayı Batılıların burada bulunmadığı bir ülkedir. Basra Körfezi'ndeki yedi komşusunun toplamından fazla, 80 milyondan fazla nüfusu ile (2014), bir başka deyişle göz ardı edilemeyecek orta sınıfı ve tüketmeye ve dış dünya ile yeniden ilişki kurmaya aç çok sayıda genciyle, hiç kimsenin sunacağı fırsatları kaçırmak istemeyeceği çekici bir pazardır. İlgi çekici coğrafi bir konumdan yararlanan -Basra Körfezi ve Orta Doğu, Kafkasya, Hazar Denizi, Orta Asya ve Güney Asya bölgelerine dokunan eksen bir ülke olarak- İran aynı zamanda önemli fırsatlar sunan doğal kaynakları zengin bir ülkedir. Altyapılar, ulaşım (havayolu, demiryolu ve karayolu), enerji -sadece gaz ve petrol alanında Tahran'ın gelecek beş yılda 230 ilâ 260 milyar dolara ihtiyacı olacaktır-, konut, sanayi, madenler, eczacılık, tıp sektörü, gıda tarımı... gibi sektörlerde çok büyük yatırımlara ihtiyacı vardır. Nitekim 14 Temmuz anlaşmasının resmîyet kazanmasından sonra, özellikle Avrupalı pek çok ülke heyetleri turizm, taşımacılık, teknolojiler, gıda maddeleri,

havacılık, makine ve pek tabii gaz ve petrol alanlarında çeşitli imkânları araştırmak üzere İran'da arka arkaya boy göstermeye başlamışlardır. İran tarafında ise iyimserlik girişimciler arasında kendisini göstermektedir. Zaten Tahran da Avrupalı şirketleri ekonomisinin yeniden açılımına hazırlanmaları için davet etmiştir.

Ama bu iyimserliğe ve İran pazarının kazançlı olmasına rağmen ekonomik işbirliğinin gelişimindeki önemli engelleri de göz ardı etmemek gerekir. İran ekonomisinin yapısal zayıflığı dışında rüşvet, bürokratik ağırlıklar, kamu hizmetlerinin zayıflığı, saydamlık noksanlığı, Ruhanî yönetiminin iyileştirmeye çalıştığı hukukî çerçeveye bağlı zorluklar göze çarpmaktadır. Özellikle 2015 Kasım'ında çıkartılan İran Petroleum Contract, ekonomik korumacılık ve ulusalcılık -bazı sektörler tahsis edilmiş ve yabancı yatırımlara kapanmıştır, Devlet tekeli uygulanmaktadır- fikrî mülkiyetin korunmasındaki problem, internet kontrolüne bağlı zorluklar, altyapıların zayıflığı, siyasî riskler, vb. hâlâ ciddi engelleri oluşturmaktadır. Son zamanlarda görülen işadamlarının tutuklanmaları bu açıdan dış yatırımcılara gönderilen iyi bir işaret değildir. *Doing Business 2015* raporunda Dünya Bankası, iş kurma ve geliştirme bakımından İran'ı 189 ülke içinde 130. sırada göstermektedir. Bu akılda tutulması gereken bir etmendir. İran ekonomisinin İslâmcı rejim altında muazzam ölçüde devletleştirildiğini de gözden kaçırmamak gerekir. Özel sektör ekonominin ancak % 20'sini elinde tutmaktadır ve sınırlı bir etkiye sahiptir. Bunun tersine iktidara bağlı bazı gruplar -dinî vakıflar, Devrim Muhafızları veya Basiciler- çıkar sahibi olmuş ve ülkenin ekonomisinden önemli paylar almıştır ve bu çıkarlarını bırakmaya hiç de niyetli değildirler. Bunlar, İran pazarına girmeye çalışan her oyuncu için ürkütücü rakiplerdir.

Somut olarak dış ülkelerde dondurulmuş olan İran varlıklarının bir kısmı serbest bırakılabilir ve bunun tutarını tahminlere göre 50 ilâ 150 milyar doları bulur. Bu para Tahran için gerçek bir oksijen maskesi olacaktır. İranlı yetkililer dünya ile olan ekonomik ilişkilerinde “yeni bir sayfa” açmaya hazırlandıklarını duyurmaya çalışmaktadırlar. Bunun sonucunda Millî Petrol Şirketi (NIOC) yaptırımların kalkmasından sonra 40 proje için ihale dosyası çıkarmaya hazırlanmaktadır. Batılıların da içinde olduğu uluslararası yatırımcılar İran’ın sunduğu imkânlarla ilgilenmektedir, ama ihtiyatlı davranarak hemen İran’a koşacak değildir. Ruhanî yönetimi de kendisini iktidara taşımış olan halka olduğu kadar, kuşkulu kalan İranlı siyasî seçkinlere de bu anlaşmanın doğurabileceği kendi ekonomik paylarını göstererek, muhafazakârların karşısında konumunu güçlendirmeyi de amaçlamaktadır. Muhafazakârlar ise kendi taraflarında, 2016 Şubat’ında yapılacak olan Parlamento seçimlerinde ılımlıların siyasî kazanç sağlamaması için ekonomik yararları, en azından seçimlere kadar frenlemeye çalışmaktadırlar. Sonuçta, yapısal zayıflıkları göz önüne alındığında ekonominin gerçek atılımı zaman olacaktır. Yaptırımların kalkmasıyla ekonomi % 3 ile 7 arasında büyüme gösterecektir -2015’te sıfır olacaktır- ama bu işsizlik oranını düşürmek için yeterli olmayacaktır (2014’te resmen % 11,4, ama ekonomistlere göre % 30’a yakın bir değerdir, çünkü haftada bir saat çalışan her kişi “işsiz” olarak kabul edilmemektedir). Nihayet Tahran üzerine konan yaptırımların yavaş yavaş kaldırılacağını ve İran tarafından anlaşmanın hükümlerine uyulmaması durumunda yeniden uygulanacağını da unutmamak gerekir.

İran ekolojik bir facianın tehdidi altında mı?

İran'ın çevresel durumu şu son yıllarda öylesine bozulmuş olmalı ki, genellikle ülkenin karşı karşıya kaldığı ağır meseleler üzerinde ketum davranan siyasî makamlar bugün bu durumu açıkça ifade etmeye mecbur kalmışlar ve hatta “büyük facia” (*facia-i bozorg*) olarak söz etmeye başlamışlardır. Bu gelişimin başlangıcında iklimsel ısınma ve nüfus artışı gelmektedir, ama bu etmenler tek başlarına facianın boyutunu anlatmaya yeterli değildir. Gerçekten İranlı yetkililer, ekolojik durumun bozulmasına yol açan “doğal” sebeplerin kötü etkilerini azaltabilecek etkin bir politika sürdürmek yerine tam tersine şimdiki trajik durumuna sürükleyecek kararlar aldılar. Büyük İran şehirlerinde halk sağlığını tehdit eden ve düzenli olarak okulların kapanmasına sebep olan hava kirliliği ile yıkıcı kum fırtınaları bunun en göze çarpan belirtileridir. Bunun sonucunda, 2015 Aralık'ında Tahran havadaki kirlleticilerin çok yüksek bir orana erişmesinde dolayı -Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlediği kabul edilebilir düzeyin yedi kat üzerinde!- kırmızı alarm verildi. Ama hava kirliliğinden daha vahimi, ülkenin geleceğinin bağımlı olduğu temel mesele olan su kaynaklarının azalmasıdır.

Ülkenin en geniş ve dünyanın ikinci en büyük tuzlu gölü olan Urumiye'nin ve ülkedeki diğer başka göllerin

birkaç yıl içinde kuruması nasıl açıklanacaktır? İran'ın en uzun nehri olan Karun Nehri'nin tamamen kirlenmiş, tuzlanmış ve bütünüyle yok olma tehdidi altında olması nasıl kabul edilecektir? Zayande Rud Nehri'nin, XVII. yy. Safevî mimarisinin şaheserlerinden İsfahan köprüleri altından ancak ara sıra akması nasıl anlaşılabilir?

Bu durumun kökeninde her şeyden önce, aslında keh-zirlerin (kanat) kullanımı kapsamında binlerce yıldır İranlılar tarafından gayet iyi bilinen yöntemler olan suyun tasarruflu kullanılması hakkında bilimsel ve teknik ölçütlere dayanan akla uygun bir politikanın devlet tarafından terk edilmesi yatmaktadır. Bunlara bir de genel olarak ülke ekonomisinin ve özel olarak tarım sektörünün kötü yönetimi ile kalkınma konusunda alınan kararlarda ideolojik düşüncelerin işe müdahil olması eklenmektedir. Bir başka ifadeyle İran'daki su krizinin açık siyasî boyutları vardır.

İran-İrak savaşının sonu (1980-1988) ve Rafsancanî'nin cumhurbaşkanlığı (1989-1997) yeniden millî yapılanma programının başlamasına denk gelmektedir. Bu iddialı politika, ön incelemeler yapılmadan ve çevre üzerine olabilecek etkileri ölçülmeden, karasal iklime sahip bir ülkede tutulacak suyun buharlaşma meselesi dikkate alınmadan büyük bir hızla barajlar ve bentlerin inşasına başlanmasını kapsıyordu. İslâm Cumhuriyeti sorumlularının, o dönemde Güney ülkelerinde çok sayıda baraj yapımının taşıyacağı riskler konusunda ortaya konan eleştirilere tamamen kulak tıkamış gibi gözükmektedir. Feci sonuçları olan baraj projeleri içinde 2011'de açılan, her bakımdan akla yatkın olmayacak şekilde tuzlu tepeler ve dağlar ile çevrili bir bölgede kurulan Gotvand Barajı sayılabilir. Baraj ve bentlerin yapımına paralel olarak, bütün ülke yüzeyinde, izinli, izinsiz tamamen düzensiz bir şekilde artezyen kuyularının açılmasına da şahit olundu; böylece

yeraltı su örtülerinin giderek kurummasının da önü açılmış oldu. Rafsancanî tarafından başlatılan su kaynaklarının aşırı kullanımı politikası Hatemî'nin cumhurbaşkanlığı döneminde de (1997-2005) devam ettirildi ve Ahmedinejad (2005-2013) ile son kertesine erişti.

Ülkeyi bugünkü su krizine sürükleyecek olan bu strateji, bir önceki rejim döneminde yapılan kadar ve hatta ondan daha fazla ölçüde kalkınma projeleri gerçekleştirebileceklerini kanıtlamaya çalışan İslâmcı rejimin arzusunu da yansıtmış oluyordu. Bir başka deyişle, 1960-1970 yıllarında Şah'ın iktidarını meşru kılan bir etmen olan kalkınmacı politikasını önemsiz gösterme çabasıydı. Bu hedefe daha ideolojik bir başka düşünce de eklenmişti. Devrimden önce genellikle uluslararası uzmanlık talep edilir ve barajların inşası yabancı şirketlerle birlikte yapılırken ancak otuz sekiz yılda on dört baraj inşa edilebilmişken, İslâm Cumhuriyeti yirmi beş yılda beş yüzden fazla baraj ve bent inşa edecekti. Bu projelerin büyük çoğunluğu Devrim Muhafızlarının inşaat ve mühendislik şirketleri tarafından gerçekleştirilmişti. Böylece ekonomik kalkınma ve baraj inşaatı rejimin güvenliğinden sorumlu organın ellerine geçmiş oluyordu. Artık dış uzmanlık, kamuya açık ihale ve dahası büyük bayındırlık işlerinin ekolojik sonuçlarının bilimsel inceleme ve değerlendirilmesi söz konusu değildi.

Bu tarz çalışmanın izinde milliyetçi ve popülist bir söylem geliyordu. İranlı yöneticilerin açıklamaları gitgide şuna benzeyen cümlelerle cilâlanıyordu: "Yabancıların katkısına ihtiyacımız yok" veya "Büyük çaplı projeleri kendi imkânlarımızla yapmaya tam olarak gücümüz var". Bazı ekonomistler hedeflerinin gerçekleşmesinde sürdürülebilir kalkınma temelli ilkelere saygı göstermenin önemini sorumluların dikkatine sunmaya çalıştıklarında,

bir devrimci ülkede var olma hakkı olmayan Batı kökenli düşüncelerin tesiri altında kalmakla itham ediliyorlardı. Bu milliyetçi söylemin kullanılmasının bir başka amacı da ülkenin içinde bulunduğu uluslararası yalnızlık bağlamında halka güven vermektir. Yabancı ülkeler tarafından dayatılan engellemeleri de değerlendirmek gerekiyordu, çünkü bunlar sonuçta millî bağımsızlığı güçlendirmeye yarıyordu.

Millî bağımsızlık meselesi pek doğal olarak besinde kendine yeterlilik temasının da kökenini oluşturacaktı. Bunu hayata geçirebilmek için pek tabii ekilebilir arazilerin yüzölçümünü arttırmak ve sulama ihtiyacın desteklemek gerekecekti. Barajlar ve bentler suyu yeni tarım alanlarına doğru çevirmede kullanılacaktı. Ama besinde kendine yeterlilik 80 milyonluk bir nüfus için gerçekleştirilmesi imkânsız olmakla kalmamış, üstelik devletin iç güvenliğini tehlikeye sokan bölgesel protestolar boyutunu alan yeni toplumsal gerilimlerin kökenini de oluşturmuştu. Diğerlerinin yanı sıra İsfahan eyaleti çiftçileri, Kuzistan halkı veya Urumiye Gölü çevresinde yaşayanlar, rejimin ileri gelenlerinin ve Pasdaran gibi “devrim kurumlarının” özel çıkarlarının olduğu bölgelere yönlendirilerek kendi nehir ve yeraltı kaynaklarının “çalındığı” duygusuna kapılmaktadırlar. İran’ın besin bağımlılığını azaltmak, hâlen ülke kaynaklarının % 70’i israf edilen, % 90’ını kullanan tarımda su tüketimini ciddi şekilde azaltmaktan ve tarımı su ihtiyacı düşük olan besin ürünleriyle kısıtlamaktan geçmektedir.

Sanki bunlar yetmezmiş gibi, pek çok can sıkıcı siyasî kararın sonucu olarak, su krizinin giderek alarm verici boyutlara yükseldiği 2012 yazında Yüce Rehber Ali Hameney 1989’dan beri yürürlükte olan doğum kontrolü politikasını terk etmeye karar verdi ve hedefi 150 milyon

nüfus olan doğumu teşvik eden bir politikayı tercih ettiğini açıkladı. Pek tabii toplumsal ve ekonomik sebeplerden dolayı böyle bir projenin başarısı hakkında şüpheler söz konusudur, ama rejimin yönetici çevrelerinde ülkenin içinde bulunduğu gerçek durum hakkında ne kadar bilinç noksanlığına sahip olduklarını ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

İRAN'IN AVRUPA VE
TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ

İran-Avrupa ilişkisi önemli midir?

Antik Çağ'dan sonra Perslerin Avrupa hakkında bilgileri ve bildikleri Bizans'ın ötesine geçerek Haçlıların bıraktığı izin arkasından Orta Çağ'da daha da artmıştı. İran'da 1256-1335 arasında hüküm süren Cengizogullarından İlhanlıların hükümdarı Gazân Han'ın sarayında tabip ve vezir olan meşhur tarihçi Raşideddin Tabip'in (1247-1318) kaleme aldığı *Câmiü't-Tevarih*'in bir bölümü olan *Frankların Tarihi (Tarih-i Afranj)* sayesinde ilk defa Avrupa ülkeleri ve bölgeleri ayırt edilmekte ve İskandinavya'dan İspanya ile İtalyan Cumhuriyetlerine kadar, İngiltere, Flander veya Macaristan da dâhil geniş bir arazi hakkında bilgiler verilmektedir. Bu olağanüstü eseri gerçekleştirebilmek için Raşideddin, Tebriz'deki İlhanlı Sarayında bulunan, Cenevizli diplomat Buscarello Ghizolfi veya Pisa'lı Bofeti de Ciolus gibi Avrupalı bilgi kaynaklarından yararlanmıştır. İran ile Avrupa arasında, özellikle Ceneviz ve Venedik başta olmak üzere İtalya ile olan diplomatik ve ticarî ilişkiler aslında o dönemde hiç de göz ardı edilebilecek gibi değildir. Başta Portekiz, İspanya, Fransa, İngiltere, Polonya ve daha az ölçüde Rusya gibi Avrupalı devletlerle olan temaslar daha sonra Safevî hanedanı döneminde (1501-1736), ticaretle olduğu kadar XVI. yy. ile XVIII. yy. arasında karşılıklı temsilciler ve büyükelçilerin gönderilmesiyle daha da güçlenmiştir.

Şah I. Abbas (1588-1629) ve ardıllarının dönemlerinde İran'ı ziyaret eden Avrupalıların sayısı görülür şekilde artmıştı; buna örnek olarak aralarında ilk defa antik Persepolis kalıntılarını ziyaret eden Romalı Pietro Della Valle (1586-1652) sayılabilir. O dönemde temasların çoğalması sayesinde İran'da Avrupa'nın tanınması daha önce hiç görülmemiş bir özenti ve karmaşıklık derecesine erişmişti. Diplomatik alanda Avrupa devletleri ile ilişkilerin düzenli ve kalıcı hâle gelmesi için XIX. yüzyılı ve Kaçar hanedanını (1794-1925) beklemek gerekecektir. Bu dönemden başlayarak İran ile Avrupa ülkeleri arasında seyahatlar, tüccarlar, misyonerler, yüksek görevliler, öğrenciler, arkeologlar, hekimler mekik dokumuşlardır. O döneme ait yazılı eserlerin ortaya koyduğu gibi İran tarafında Avrupa hakkında yazılanlar hep hayranlık doludur. İran'dan veya Hindistan'daki İranlı topluluktan gelen ziyaretçiler Avrupa'nın maddî ilerlemeleri (teknoloji, sanayi), toplumsal hizmetler ve gezdikleri ülkelerde geçerli olan siyasî ve hukukî sistemden çok etkilenmişlerdir. Kısa sürede Avrupalı uluslar İran'ın en önemli ticarî ortakları hâline gelmişlerdir. Avrupa'yla olan bu yakınlaşmanın çok daha olumsuz bir başka sonucu da görülmüştür, zira Asya'daki Batılı güçleri, özellikle İngiltere ile Rusya'yı karşı karşıya getiren emperyal rekabetleri beraberlerinde getirmişlerdir.

Bütün bunlara rağmen İranlı seçkinler bütün XIX. yüzyıl boyunca ve hatta XX. yüzyılda selâmetin Batı'dan geleceğine ve ülkelerinin ve toplumlarının Batılılaşmadan çağdaşlığa, gelişmeye, teknolojiye ve gerçek bir bağımsızlığa erişmesinin imkânsız olduğuna kanaat getirmiş olarak kaldılar. Batı'yla temasların doğası ve biçimleri üzerinde kanaatler çeşitli siyasî duyarlılıklar arasında farklılıklar gösterse de Avrupa kültürüne, fikirlerine, bilim ve teknolojileri için görülen çekicilik İranlı seçkinlerin

önemli bir kısmında değişmez bir öge olarak kaldı. Bununla birlikte XX. yüzyılda , yazarlar Cemad Al-i Ahmed ve 1979 devrimcilerinin dayandığı meşhur eseri *Garb zâdegî* (Batıcılar) gibi yazarlar ile Batı karşıtı bir yerlici eleştiri geliştirmiştir. 1979'da bir İslâmcı hareketin iktidara gelmesi ve bir İslâm Cumhuriyeti'nin kurulması sadece ülkenin uluslararası bağlantı değişikliğini getirmemiş, bunun yanı sıra, bir buçuk yüzyıldan fazla sürede İran kimliğini büyük ölçüde dönüştürmüş olan ruhban sınıfı dışındaki seçkinlerin bakış açısını tartışma konusu yaparak İran tarihinde gerçek bir kopmaya da sebep olmuştur. Bununla birlikte, yeni iktidar, Batılı değerleri sürekli olarak reddetmesine karşın Batı'yla ve özellikle Avrupa'yla olan temasların bıraktığı silinmez izleri tamamen yok etmekte hiçbir zaman başarılı olamamıştır. Zaten, yeni İslâmcı seçkinler Batı karşıtı söylemlerine devam ederken çocuklarını Avrupa ve Amerika'daki üniversitelerde eğitimlerini sürdürmeye gönderiyorlardı. Daha maddî tarzda ticaret ve alışveriş söz konusu olduğunda Batı Avrupa ülkeleri, 2000'li yıllardaki nükleer yüzünden konan yaptırımların genişlemesinden önce Asya ülkeleriyle olan rekabetin giderek daha ciddi olmasına rağmen İran'ın en önemli ortakları olmaya devam ediyorlardı.

1963'te İran Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ticaret ve işbirliği anlaşması imzalayan ilk ülkelerden biri olmuştur. Bu anlaşma sayesinde havyar, fıstık ve halı gibi İran ürünleri üzerinde uygulanan ihracat vergilerinin kaldırılması sağlanıyordu. Ancak 1977'de son buldu ve bir daha yenilenmedi. Devrimden sonra Tahran'daki ABD Büyükelçiliğinin işgali ve İran ile ABD arasındaki ilişkilerin kopması, arkasından İran-İrak savaşı, Lübnan'da rehine alma krizi, Avrupa'da suikastlar, Avrupa ülkelerinde İranlı siyasî sığınmacıların katledilmesi ve daha genel

olarak hukukun en temel ilkelerine saygı gösterilmemesi İran-Avrupa ilişkilerinin siyasî normalleşmesini engelleyecektir. Humeynî'nin ölmesinden birkaç yıl sonra, 1992'de Avrupa Topluluğu gene de İran'la yeni bir siyasî yakınlaşma girişiminde bulunmuştu; buna göre bir "eleştirel diyalog" çerçevesinde Tahran'la ilişkiler için giderek gelişen bir normalleşme zemini hazırlanacaktı. 1997'de Muhammed Hatemî'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle, "yapıcı diyalog" denen bir başka yeni evreye girildi. Hatemî, büyük Avrupa ülkelerine (Fransa, Almanya, İspanya, Yunanistan, Avusturya) resmî ziyarette bulunan İslâm Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı oldu.

Her iki tarafın karşılıklı çıkarlarını dikkate alan ve karşılıklı söz verme siyasetine dayanan bu tercih belirli ölçüde başarılı olmuştur. İran için, Amerikan karşıtı politikasından dolayı içinde bulunduğu yalnızlığı kırmak ve olabildiği ölçüde Avrupa'yı ABD'ye karşı oynamak çok gerekli gözüküyordu. Avrupa devletleri için pek çoğunun eski ve sürekli ticarî ilişkileri olan İran aynı zamanda ekonomik ve jeopolitik alanda önemli bir ülkeydi. Tamamen siyasî bakış açısından Avrupalı hükûmetler, bazı koşullar altında Tahran ile normalleşmenin onu uluslararası işlerde daha ılımlı olmaya sevk edebileceğini ve belki de uzun vadede, rejim içindeki ılımlı akımın güçlenmesine yol açacağını ümit ediyorlardı. Bütün bu "akla yatkın" görünümlere rağmen bu politikanın sınırlı etkileri vardı çünkü Avrupalılar, en azından Barak Obama'nın iktidara gelmesinden sonra ABD'yi kendi yaklaşımlarının yanına çekmek ve İran rejiminin devrimci söylemini yumuşatmak olan amaçlarına ulaşmayı başaramadılar. Bu koşullar altında, başlangıçtaki ümitlerini muhafaza etmelerine rağmen Tahran ile olan ilişkileri görece sınırlı kaldı.

2003'ten sonra nükleer mesele bu ilişiklere yeni bir boyut kattı. Almanya, Fransa ve İngiltere'den oluşan bir

üçlü (troyka) bu konuda Tahran'la müzakerelere başladı. Bu görüşmelerin sonunda uranyum zenginleştirme programı geçici olarak durduruldu. Ama 2005'te muhafazakâr Ahmedinejad'ın seçilmesinden sonra işler karmaşıklaştı. İklim bozuldu, Tahran'ın söylemi, devrimci karakterine dönüş, İsrail Devletinin varlığının tanınmaması ve hatta tarihî Yahudi katliamının Ahmedinejad yönetimi tarafından inkârı öne çıkarılarak radikalleşti. Uranyum zenginleştirme programı yeniden başladı ve bu dönüş ile birlikte İran ile Avrupa arasındaki uzlaşma kayboldu. Bununla birlikte siyasî gerilimlerin büyümesi diplomatik ilişkilerin kopmasına yol açmadığı gibi özellikle enerji alanında ekonomik işbirliklerinin durdurulmasında da görölmedi. Aslında İran'ın sahip olduğu büyük petrol ve gaz rezervleri Avrupalı sanayiler için büyük bir pazar oluşturuyordu, bu da Avrupa devletlerinin çoğunu siyasî anlaşmazlık konularında Tahran ile bir *modus vivendi* (uyuşma) aramaya yönlendiriyordu. Bununla birlikte, Fransa'da Nicolas Sarkozy'nin ve daha az ölçüde Almanya'da Angela Merkel'in iktidara gelmeleriyle birlikte Tahran'ın bu iki büyük AB devleti ile olan ilişkileri bozuldu ve pek az yatırım yapılabilirdi. Doğu Avrupa ülkeleri ise İran'ın enerji rezervleri için olan çıkarları ile yeni ittifakları ABD arasında gidip geliyorlardı. Nihayet İngiltere her zaman İran ile olan çatışmacı tarihî geçmişinden dolayı sıkıntılarını taşıdığından, İslâm Cumhuriyeti ona kendi iç meselelerinin sorumluluğunu yükleyerek en önemli şamar oğlanı olarak kalmaya devam ediyordu. Bu zorluklardan dolayı 2014'te, IMF'nin istatistiklerine göre, Avrupa İran'ın toplam ihracatında sadece % 12,1 ve ithalatında % 9,3'lük pay alıyordu. Avrupa ile İran arasında işbirliğinin yeniden başlatacak yeni pencerelerin açılması için 2015'i ve nükleer üzerindeki tarihî anlaşmayı beklemek

gerekecekti. Ancak, bu kadar uzun süre kendisinin tercih ettiği ekonomik ve kültürel ortakları olan Avrupa ülkeleriyle yeniden bağlar kurmak için sabırsızlanan İran halkının daha önünde uzun ve engellerle dolu bir yol vardır. Nükleer meseleden dolayı İran'a karşı alınan uluslararası yaptırımların kaldırılmış olmasına rağmen, Washington tarafından tek taraflı olarak konmuş ve 1990'lı yıllardan beri uygulanmakta olan yaptırımlar yüzünden Avrupalı bankalar ve şirketler Tahran ile olağan kambiyo işlemlerini yapamamaktadır.

Neden Napolyon İran'la ilgilendi?

Fransa ile İran arasındaki temaslar Orta Çağ'a kadar çıkar, ama ticarî ve diplomatik ilişkiler ancak XIV. Louis döneminde kurulmuştur. Pierre-Victor Michel'in başkanlık ettiği ilk büyükelçilik heyeti 1708'de İsfahan'a geldi ve Muhammed Rıza Beğ'in yönettiği İran heyeti de 1715'te Versailles Sarayında kabul edildi. 1722'de Safevîlerin tahttan düşmesinden sonra İran'ın içinde bulunduğu karışık dönemden dolayı Fransa ile ilişkilerin sürdürülmesinde zorluklar yaşandı. İran'ın belirli bir istikrar ve düzene kavuşacak şekilde kendisini toparlayabilmesi için 1796'da Kaçar hanedanının iktidara yerleşmesini beklemek gerekecekti. Hanedanın kurucusu Aga Muhammed Han taç giydikten bir yıl sonra suikasta kurban gitti. Ardılı Feth Ali Şah (1797-1834) Kafkasya'da Rus tehdidiyle mücadele ederken dış güçlerden destek arayışında idi.

Fransa'da I. Napolyon İngiltere'ye karşı Hindistan'a bir sefer düzenleme fikrini geliştiriyordu. Bu bakımdan Osmanlı Devleti ve İran ile yeniden bağlar kurmayı düşündü ve oralara heyetler gönderdi. 1804'ten beri Rusya ile savaşta olan ve İngiltere'yle olan ittifakına pek güvenmeyen Feth Ali Şah ise St. Petersburg ile anlaşmazlık hâlinde olan İmparator'a yakınlaşma çarelerini arıyordu. Şah, Paris'le Rusya'ya karşı bir ittifak antlaşması imzalanmasına taraftardı ve o sıralar Napolyon'un bulunduğu

Varşova'ya bir büyükelçi gönderdi. 4 Mayıs 1807 tarihinde Fransa ile İran arasında Doğu Prusya'daki Finckenstein şatosunda bir antlaşma imzalandı. Antlaşma İran'ın toprak bütünlüğünü teminat altına alıyor ve Rusya tarafından ele geçirilmek istenen Güney Kafkasya'nın Şah'ın mülkü olduğunu tanıyordu.

Fransa, silâhlar ve silâhlı kuvvetlerinin modernleştirilmesinden yükümlü askerî danışmanlar sağlayarak İran'a St. Petersburg ile olan çatışmasında yardım etmeyi vaat ediyordu. Diğer taraftan Tahran İngilizlerle ilişkilerini koparma ve İngiliz Hindistan'ına müdahale etmek için Fransa ile birlikte koalisyon kurma söz veriyordu. General Gardane hem tam yetkili bakan, hem de İranlı subayları yetiştirmekle görevli olarak İran'a gönderiliyordu. Ama bu arada Rusya ile Fransa Tilsit Antlaşmasını imzaladılar: artık İran ancak İngiltere'ye karşı tasarıları çerçevesinde Napolyon'u ilgilendirir olmuştu. Böylece Gardane'in görevi (1807-1809) devam etti. Gardane Tahran'a geldiğinde Fransa-İran antlaşmasının sadece İngiltere aleyhindeki kısmı geçerli oluyordu. İran'ı İngiltere'ye karşı karasal ablukaya dâhil etme çabaları sonuçsuz kaldı. Kendisini Rusya'ya karşı koruyan Finckenstein Antlaşmasının en önemli avantajından mahrum kalan Feth Ali Şah Londra'ya yaklaştı. 1808 Kasım'ında Rusya ile İran arasında savaş yeniden başladığında Fransızlar Şah'ı desteklemedikleri gibi iki muharip devlet arsasında arabuluculuk yapmayı bile teklif etmediler. Böylece Feth Ali Şah İngiliz heyetini kabul etti ve bunların gelmesiyle kendi varlığının uyuşamayacağına karar veren General Gardane kendiliğinden Tahran'ı terk etmeye karar verdi. İttifakın başarısızlıkla sonuçlanmış olmasına rağmen Gardane'in özel görevi İran'da güçlü bir Fransız etkisinin yerleşmesi yolunu açmıştır.

Fransız gezginlerin yazdıkları İran'ın tanınmasına katkı sağlamış mıdır?

XVII. yüzyıla kadar, coğrafi yakınlığından ve padişahın egemenliğinde olan kutsal yerlerin varlığından dolayı çok daha fazla ziyaretçinin geldiği Osmanlı İmparatorluğu'nun tersine İran'ı ziyaret eden Avrupalılar oldukça enderdir. 1600'den sonra İran topraklarına gelen Avrupalıların sayısı artar, özellikle Jean-Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Raphaël du Mans, Jean Thévenot, François de la Boullaye le Gouz... gibi Fransızlar dikkati çeker.

Bu ilgi önce, Safevî hükümdarları içinde en büyüğü olan Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde İran'ın ekonomik ve askerî gücünün artmasıyla izah edilir. Yolların güvenliği sağlanır ve ülkesini açmak isteyen Şah birçok Avrupalı büyükelçi ve tüccarı kabul eder. Alışverişi cesaretlendirmek maksadıyla, yabancı tüccarları kabul edecek şekilde birçok şehirde depolar kurar. Osmanlı tehdidine karşı çıkabilmek için, Bâbîâli'nin yayılmacı siyasetinden endişe eden Avrupalı monarşilerle yakınlaşma stratejisi izler.

XVII. yüzyıldan itibaren İran yollarını aşındırmaya başlayan bu gezginlerin yazdıkları kendi çağdaşları için bir bilgi kaynağı olmuştur. Daha sonraları İran tarihini incelemek için değerli belgeler olacaklardır. Bu bağlamda, İran'da 1642-1670 ve 1671-1677 yıllarındaki iki ziyareti sırasında gördüklerini anlatan Jean Chardin'in eseri

Les Voyages en Perse zikredilmeye değer. Ülkeyi, hükümdarını, vezirlerini, yönetimi, İranlıları, yiyeceklerini, yaşam tarzlarını, bilgileri, inanışları, zanaatları, kısacası o dönemin başkenti İsfahan'daki günlük hayatı çok ayrıntılı olarak tarif eden bu yazı şaşırtıcı veriler hazinesidir.

Safevîlerin çökmesi sonrasında ne Nâdir Şah'ın (1736-1747), ne de Zend hanedanının (1750-1794) önünü alamadığı uzun bir karışıklık ve düzensizlik dönemi görülmüştü. Ancak XVIII. yüzyılın sonunda Kaçarlar sayesinde ülkeyi yeniden düzene sokmaya çalışacak merkezî bir iktidar oluştu. Bu uzun dönem ne ticarete, ne de gezilere uygun olabilmiştir. Bu bakımdan Ferrières-Sauveboeuf Kontu olan Fransız gezginin, 1807'de yayımlanmış olan ve İran'ın o dönemde içinde bulunduğu çöküşü anlatan *Voyages faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'à 1789*, (1782'den 1789'a Kadar Türkiye, İran ve Arabistan'a Yapılan Geziler) gayet ilgi çekicidir.

XIX. yüzyılın başında pek çok Fransız Doğu'ya ve İran'a geziler yapmıştır. Bunlar arasında Joseph Arthur de Gombey da yer alır. 1854'ye yayımladığı *Essai sur l'Inégalité des Races humaines* (İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerinde Deneme) adlı eseri diğer eserlerini gözlerden kaçırmıştır. Hâlbuki *Trois en Asie* (Asya'da Üç) adlı gezi yazısı, 1855'ten 1858'e kadar, Fransız resmî heyeti birinci kâtabi olarak da bulunduğu İran hakkında kaleme alınmış belki de en güzel sayfaları sunan birkaç eserden biridir. Zaten 1861'de Tahran'a Fransa diplomatik temsilcisi olarak tekrar dönecektir. *Les Religions et philosophies dans l'Asie centrale* (1865) [*Orta Asya'da Dinler ve Felsefeler*] Babîlik (Bahaîliğin kökenindeki inanış) hakkında birinci elden bilgileri ve o dönemdeki gelişimini içerir. Aynı eserde, İslâm âleminde eşî olmayan bir kültürel gösteri mahiyetindeki İmam Hüseyin'in şahadetini anmak üzere yapılan dinî tören olan

taziye'ye ayrılan sayfalar gerçekten okunmaya değerdir. Nihayet, notlarının ve mektuplarının kanıtladığı üzere, yazarın karşılaştığı şahsiyetlerden veya onun yaşadığı tecrübelerden esinlenmiş olan *Nouvelles Asiatiques* (1876) [Asya Haberleri]'ni zikretmek gerekir.

Bir başka Fransız katkısı, bilimsel amaçlı ikonografik devasa bir eser olan *Voyage en Perse* (İran'a Seyahat) adlı eseri mimar Pascal Coste ile birlikte hazırlamış olan Eugène Flandin'in çalışmasıdır.

Bu eser 1843 ile 1854 yılları arasında Paris'te altı cilt hâlinde yayımlanacaktır. 1846 ile 1849 arasında İran'da yaşamış olan Jules Laurens de tarihî anıtlar ve İranlıların günlük hayatı hakkında binlerce resim, akvarel ve krokiler bırakmıştır. Eserleri Paris'teki Güzel Sanatlar Okulunda ve aynı zamanda Avignon ve Carpentras'ta muhafaza edilmektedir. İran'da kalanların yazıları hakkında Nasıreddin Şah'ın 1889'dan 1892'ye kadar şahsî hekimisi olan Doktor Jean-Baptiste Feuvrier'nin Hatıraları ile *Trois ans à la cour de Perse* (İran Sarayında Üç Yıl)'ı hatırlatmak gerekir. Bu eser iktidarın çalışması hakkında pek çok bilgi sunar. Sonuç olarak, misyoner, tüccar, arkeolog, diplomat, şarkiyatçı, desinatör, ressam, mimar veya hekim olarak pek çok Fransız'ın bu ülkenin tanınmasına ve incelenmesine büyük katkı sağladığı söylenebilir.

Fransa ile İran arasında karşılıklı kültürel etkiler var mıdır?

Emperyal siyasetleri ve rekabetleri yüzünden XIX. ve XX. yüzyıllarda İran'ın kaderi üzerinde etkili olan İngiltere ile Rusya'nın tersine Fransa kültürel alan dışında İran'a müdahale etmek istememiştir. Siyasetle ilgilenmemesi sebebiyle İran'da mümtaz bir yer edinmiştir. Fransa, Londra ve St. Petersburg gibi Tahran'ın dış politikasında avantajlı bir konum işgal etmeden, en azından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İran'ın diğer muhataplarından (Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Belçika, ABD...) muhtemelen daha fazla etkileme kabiliyetine sahip olmuştur.

XVII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda hızlanan İranlı seçkinler tarafından Fransız dilinin öğrenilmesi İranlıların Batı dünyası ile daha önce görülmemiş bir şekilde iletişim kurmalarını sağlayacaktır. Bu açılımın Devletin ve İran toplumunun gelişimi üzerinde önemli sonuçları olmuştur. Fransızcanın, kelime aktaran ve taklit eden Farsça'nın söz dizimi ve dil bilgisi yapıları üzerinde de bir tesiri olmuştur. 1935'te kurulan Farsça Dil Akademisi üyelerinin büyük çoğunluğunun Fransızca konuşan kimselerden olmasının eşdeğer kelimeler aranmasında ve yeni kelimeler oluşturulmasında derin tesiri olmuştur.

Başta Fransız dilinden olmak üzere Avrupalı yazarların eserlerinin Farsçaya çevrilmesi Fars edebiyatının

yeniden canlanmasına büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Fransız romanlarının ve tiyatro eserlerinin çevrilmesi Fars dili edebiyatında yeni türlerin ortaya çıkmasının öncüsü olmuştur. Daha sonra Fransız şiiri genç İranlı şairleri etkisi altında bırakacaktır.

Eğitim alanında ilk Lazarist (Katolik tarikatı) okul 1839'da Tebriz'de açılmıştır. Daha sonra İsfahan ve Tahran'da diğer Lazarist okulların açılması takip edecektir. *Alliance Israélite Universelle* (Evrensel Yahudi İttifakı) faaliyetlerine ilk olarak 1872'de başladı ve ülkenin birçok şehrinde okullar kurdu. 1889'dan sonra da *Alliance Française* (Fransız İttifakı) [laik] İran'a yerleşti. İranlılar tarafından kurulan yeni eğitim kuruluşları çoğunlukla Fransız modelinden esinlenmişti. 1851'de devlet tarafından, genç İranlılara tıp, mühendislik, askerî bilimler ve yer bilimi öğretmek üzere kurulan politeknik okul *Darü'l-Fünun* belirli sayıda Fransız profesörün istihdam edilmesini sağlamıştır. Bu yeni kuruluştan mezun olanlar eğitimlerine devam etmek için sıklıkla Fransa'ya gönderilmiştir. İran'a döndüklerinde, daha sonra 1935'te Rıza Şah tarafından Tahran Üniversitesi'nin kuruluş temelini oluşturacak olan eğitim kurumlarının oluşmasını sağlamışlardır.

Fransız arkeolojik araştırması 1884'te Marcel Dieulafoy ve karısı Jane ile özellikle Sus şehrinde başlamıştır. 1895'te Nasıreddin Şah Fransızlara İran'da arkeolojik araştırma tekelini bağışlamıştır. Bir Fransız arkeoloji misyonu kurulmuştur. 1900 yılında imzalanan yeni bir sözleşme ile Fransa'ya kazıları tek başına yapma imtiyazı veriliyordu ve altın veya gümüş eşyalar dışında bulunan eşyaları yetkili makamlara teslim etme zorunluluğu kaldırılıyordu. 1929'da İran hükûmeti bu sözleşmeyi iptal etti. Artık bütün arkeolojik buluntular -kil tabletler hariç- ve değerli eşyalar İran mirası sayılacak ve İran

millî müzesi ile Louvre Müzesi arasında paylaştırılacaktı. Fransız arkeologların çalışmaları Sus, Tepe Siyalk, Tepe Musyan ve daha birçok sit alanının daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca daha sonra kazılara devam edecek olan İranlı arkeologların eğitimi-ne de yardımcı olmuştur. 1969'da paylaştırma sistemine son verildi. Bulunan bütün cisimler artık İran'da muhafaza edilecekti.

Ama kültürel ilişkiler kimi zaman siyasetin iniş çıkışlarına tâbi oldu. Aydınlanma çağı Fransız düşünürlerden etkilenen İranlı aydınlar anayasa devrimine dâhil olduklarında (1906-1911), ülkelerini Rus ve İngiliz nüfuz alanlarına ayıran ve Fransa'nın himayesinde 1907'de imzalanan anlaşmayı da öğrendiler. Bu tutum içlerinden çoğunu hayal kırıklığına uğrattı ve içlerinden bazılarını yeni müttefikler aramaya itti. Ne var ki bu durum -bugün o kadar çok olmasa da- İranlıları Fransa'da eğitim görmekten ve Paris'te süregelen siyasî, kültürel ve sanatsal tartışmaları takip etmekten alıkoymadı.

Diğer yönde, İran'ın Fransız kültürü üzerinde hiç etkisi olmadığı söylenemez. Çok daha eskilere çıkmak, mesela Roma mimarisi üzerinde Sâsânî mimarisinin etkilerini ortaya çıkarmak mümkündür. Biz sadece İran kökenli kumaşlarla yetinelim: İpek Yolu vasıtasıyla Fransa'ya gelen bu kumaşların motifleri meşhur Lyon ipekçilerini etkilemiştir.

XVII. yüzyıldan itibaren Fransa Doğu'ya düşkün oldu. Artık "Türk usulü", "Çin usulü" ve "İran usulü" şeyler modasıydı. İran'a duyulan çekicilik hiç şüphesiz 1686'da Chardin'in *Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse et aux Indes orientales* (Şövalye Chardin'in İran ve Doğu Hindistan'a Seyahat Günlükleri) adlı eserinin yayımlanmasına kadar uzanır. İran'ın Fransa'ya gönderdiği

ilk temsilci Muhammed Rıza Beğ'in 7 Şubat 1715'te Paris'e girişi büyük iz bırakmış ve kalabalığı çekmişti. On iki gün sonra itimat mektuplarını Versailles Sarayında teslim etmişti. Zihinlerde yer eden kabultöreni Saint-Simon tarafından *Mémoires* (Hatıralar)'da tasvir edilmiştir. Bu tören XIV. Louis döneminin son büyük töreni olacaktır.

1721'de Montesquieu'nün eseri *Lettres Persanes* (İran Mektupları) müthiş başarılı bir yayın oldu. Aslında bu eser üstü kapalı bir şekilde Fransız monarşisini eleştiriyordu. Fransa üzerine bir yabancının bakışı İranlı'nın bakışıydı ve bu adam "Nasıl İranlı olunur?" diyecek kadar Fransızları meraklandırıyordu. Bu cümle Fransız edebiyatının en meşhur cümlelerinden biri olacaktır. Montesquieu İran'ı, bilgelik ve hoşgörünün felsefi düşüncenin ekserleri olduğu bir ülke olarak gösteriyordu. 1715'te İran'ın ilk büyükelçisinin Fransa'yı ziyaret etmesinden etkilenen Montesquieu, ters bakış olarak Fransız mutlakçılığını eleştirme imkânı verecek şekilde bu ülkenin idealleştirilmiş bir görüntüsünü kurgular. Bir İran masalından esirilen ve 1747'de yayımlanan *Zadig ou la destinée* (Zadig veya Kader)'de Voltaire, hayatın zorluklarına rağmen insanın kaderinin kendi cesaretine ve dürüstlüğüne nasıl bağlı olduğunu göstermektedir. Hiç kuşkusuz Montesquieu'ye göre İran'ın tarihini ve *Essai sur les mœurs* (Âdetler Üzerinde Deneme) adlı eserinde bahsettiği Zerdüştlüğü daha iyi biliyordu.

Fransa, Antoine Galland tarafından gerçekleştirilen ilk Fransızca çevirisi 1704'ten 1717'e kadar yayımlanan *Binbir Gece Masalları* vasıtasıyla İran masallarının zenginliğini de keşfediyordu. Bu meşhur derleme içinde yer alan masalların tam kökenini bilmek elbette zordur. Bunların Arap dünyasına erişmeden önce ağızdan ağıza Hindistan'dan İran'a yayıldığı sanılmaktadır. Sadece iki esas karakter olan Sultan (Şehriyâr) ve masalcı (Şehrazâd) göz önüne alınsa bile İran etkisi çok açıktır.

İran ile Fransa arasında edebî ve felsefî ilişki 1634'te André Du Ryer'in Sa'di'nin *Gülîstan*'ını çevirmesiyle başlar. Daha sonra arkasından birçok İranlı şair gelecektir. Ömer Hayyam 1867'de Jean-Baptiste Nicolas tarafından Fransızcaya kazandırılacaktır. Firdevsî'nin *Şahnâme* (Kralar Kitabı)'si 1829 ile 1878 arasında Jules Mohl tarafından yayımlanacaktır. 1771'de Abraham Anquetil-Duperron tarafından Zend-Avesta'nın çevrilmesi Zerdüşt düşüncesinin incelenmesine imkân tanımıştır. Johann Wolfgang Göthe'nin *Divan*'ını etkilemiş olan İran şiirinin tanınması genç Victor Hugo'nun *Orientales*'inde olduğu kadar André Gide'de de kendisini gösterir. Marceline Desbordes-Valmore kısa şiiri *Les Roses de Saadi* (Sa'di'nin Gülleri)'nde Sa'di'ye saygılarını sunar. Belçikalı Fransızca konuşan yazar Maurice Materlinck sadece *Oiseau bleu* (*Mavi Kuş*)'u değil Claude Debussy'nin 1902'de müziğini yaptığı *Pelléas et Mélisande* adlı eserlerini yaratabilmek için İran mitolojisinden ve *Şehnâme*'den yararlanır.

İran sanatı bezeme ve resim sanatlarına ilham kaynağı olmuştur. Bu durum, 1911 yılında yapılan ve St. Petersburg'ta Ermitage Müzesi'nde muhafaza edilen Henri Matisse'in *La Famille du peintre* (Ressamın Ailesi) ismini verdiği yağlıboya tablosunda da kendini gösterir. Pierre Loti'nin *Vers Ispahan* (İsfahan'a Doğru) eserinde zikredilen İran müzisyen Charles Koechlin ve onun *Heures persanes*'ına ilham vermiş, bu arada Maurice Ravel *Şehrazâd*'ı bestelemiştir...

Ayrıca Farsçadan gelen Fransızca kelimelerin kullanımı da ortaya çıkarmak oldukça eğlencelidir: *aubergine*, *assassin*, *azur*, *bazar*, *candi*, *carafe*, *caravane*, *échecs*, *derviche*, *divan*, *kaki*, *pyjama*, *citron*, *lilas*, *magique*, *musc*, *orange*, *paradis*, *satrape*, *châle*, *sucre*, *épinards*, *talc*, *taffetas*, *tambour*, *tapisserie*, *tulipe*, *turban*, *sorbet* ve daha birçokları.

Neden Humeynî 1978'de Fransa'ya sığınmayı tercih etti?

Ayetullah Humeynî'yi Paris'e getirme fikri İbrahim Yazdî'ye aittir. ABD'ye yerleşmiş olan bu İranlı hekim, Şah rejimine karşı millî-İslâmcı militanları çevresinde toplayan Mehdi Bazargân'ın etrafındaki İran'ın kurtuluşu için hareketin üyesiydi ve hareketin Fransa'da yaşayan bir başka üyesi ve sonradan İslâm Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olacak olan Abulhasan Beni Sadr ile de yakınlaşmıştı. Humeynî'nin Fransa'ya gelişini organize etmek istiyordu.

Bu tasarı, Humeynî'nin yaşadığı Irak'ın kendisinden komşu bir ülkeye karşı yıkıcı faaliyetlerini bırakması istendiği 1978 Eylül'üne dayanıyordu. İlk zamanlarda Humeynî Suriye ve Lübnan'a gitmeyi düşündü. Ama Yazdî, bu ülkelerin onun devrimci mesajını yaymasına izin vermeyeceğini ileri sürerek onu bundan vazgeçirdi. Kuveyt sınırında sınır dışı edilen Humeynî Paris'e giden Irak havayollarının tarifeli uçağına bindi. 6 Ekim 1978 tarihinde Orly havaalanına indiğinde Beni Sadr onu karşıladı. Ayetullah bir İranlı muhalifin evine yerleşti. Ev, Paris'ten 25 km uzaklıktaki Neauphle-le-Château'da bulunuyordu. Tahran'a muzaffer bir şekilde dönmeden önce bu evde yüz on iki gün kalacaktı.

Bütün bu dönem sırasında Yvelines bölgesinin sakin kasabası Avrupa'nın her yerinden Ayetullah'ı görmek ve

harekete malî yardım yapmak için gelen binlerce İranlı muhalifi gördü. Böylece 5.000 km ötede meydana gelen bir devrimin genel karargâhı hâline gelmişti. Devrimci hareketin medya işleri -Humeynî ve Sadık Ghotbzâde'nin yönettiği medyadan sorumlu ekibinin fevkalâde iyi kullandığı bir araç- için özgürlükler ülkesi Fransa'nın sunduğu imkânların dışında bu seçimin bir başka sebebi daha vardı: o zamanlar Fransa İranlılara vize uygulamıyordu. Halbuki Humeynî ile ailesinin, İran hükûmetinin her zaman yenilediği pasaportları vardı. Aynı durum Batı ülkelerinde yaşayan ve Neauphle-le-Château'ya gelerek Ayetullah'a hizmetlerini sunan çok sayıdaki İranlı muhalif için de geçerliydi. Fransa'ya geliş aynı zamanda, orada yaşayan ve 1964'ten beri Beni Sadr'ın girişimi ile İran'daki siyasî mahkûmların serbest kalması komitesini yöneten Jean-Paul Sartre gibi İran rejimine muhalif Fransız aydınları, gazetecileri veya siyasetçileriyle temaslar kuran İranlı muhalifler tarafından da teşvik edilmişti. Bu ilişkiler, devrim süreci başladığında özellikle Humeynî'ye Batı kamuoyu nezdinde manevî teminat biçiminde ortaya çıkan destekleri elde edebilmek maksadıyla son derece yararlı olacaktır. Bunun sonucunda, 1978'de Jean-Paul Sartre ve Simone de Beauvoir İslâmcı devrim lehine pozisyon alacaklardır. Hâlâ 1968 Mayıs'ı isyan zihniyetini taşıyan Fransa'da kamuoyu üçüncü dünyacı, anti-emperyalist ve Amerikan karşıtı akımların büyük ölçüde tesiri altındaydı. Bu bakımdan Washington'un basit bir kuklası olarak takdim edilen Şah'a karşı muhalefeti organize etmek için çok uygun bir iklim hüküm sürüyordu.

Humeynî, ülke içinde ses kasetleri sayesinde Şah'a karşı son derece sert mesajlar yayarak İslâm Cumhuriyeti'nin kurulmasına çalışırken, Fransa'da medya organlarına verilen mülâkatlarda demokrat din adamı, liberal, barışçı

ve birleştirici bir profil takınıyordu. Muazzam askerî güce sahip ve dünyanın birinci devleti tarafından desteklenen son derece sağlam bir diktatör olarak gösterilen şah'ın karşısında, zalimliğe ve yolsuzluğa karşı dikilen mütevazı, temiz ve dürüst bir adam görüntüsü veriyordu. Batı'daki zihinlere yer etmiş Ayetullah görüntüsü artık yaşlanmış, kırılğan, Gandi gibi dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş, oturduğu iki villanın birine ait bahçede elma ağacı altında topluca vaaz veren ve birkaç halının üzerinde oturarak, çocukların da bulunduğu taraftarlarını kabul eden bir görüntüydü. Gérard Puechmorel'in belgeseli *Les 112 jours de Khomeyni en France* (Humeynî'nin Fransa'daki 112 Günü)'nde kanıtlandığı üzere son derece masraflı bir çifte iletişim stratejisi söz konusuydu.

Fransız aydınları İslâm Devrimini nasıl karşıladılar?

1960-1970'li yıllar boyunca Sosyalist Parti veya Fransa Komünist Partisine yakın duran sol Fransız aydınları Şah ve rejimine karşı son derece eleştirel bir tavır takınmışlardı. İnsan haklarını ihlâl etmekten ve Washington'a yakın olmaktan dolayı eleştiriliyordu. Jean- Jaurès Vakfının Fransız sosyalistlerine ve İran'a hasredilen bir incelemesinde Alain Chenal şöyle not düşer: “Şah'ın ‘kanlı’ rejiminin açığa çıkarılması solun en iyi paylaşılmış ve en az tartışılmış davalarından biridir.” Siyaset adamları da rahat durmuyordu. Mesela François Mitterrand 1977 Nantes Kongresinde Şah'a hücum edecekti. Abulhasan Beni Sadr, Sadık Gotbzâde veya Ahmed Salamatîyân gibi önemli muhaliflerin yaşadığı Fransa'da, sol aydınlar veya siyasî şahsiyetler ile Şah muhaliflerinin çok sık temas ettikleri bilinmektedir.

İran'da Şah rejimine karşı gösteriler 1978 sonbaharında giderek büyüyünce, İtalyan gazetesi *Corriere della Sera* hesabına çalışan Michel Foucault gibi hemen İran'a gelen (Eylül-Ekim 1978) bazıları heyecanlandılar. Bu süre zarfında Ayetullah Humeynî Neauphle-le-Château'da kabul edildi. Orada yabancı veya *Libération*'dan Claire Brière-Blanchet, *Nouvelles littéraires*'den Gilles Anquetil, *le Nouvel Observateur*'den Kénizé Mourad ve daha niceleri

gibi Fransız gazeteciler bir araya gelmişti. Bazıları Ayetullah ile röportaj yapmak için büyük heves duyuyordu. Yüz on iki günde Humeynî dört yüzden fazla röportaj verecekti. Hatta François Mitterrand ile bir buluşma bile düşünülmüştü. Giscard d'Estaing hükûmeti Ayetullah'ın Cezayir'e gönderilmesini dile getirince Millet Meclisindeki sosyalist milletvekilleri bu olasılığı açıkladılar. 1978 sonbaharında çok sayıda aydın Şah karşıtı gösterileri ve onun düşme durumunu sempatiyle karşılıyordu. İranlı demokratların gücü hakkında hayal kuruyorlardı. Fransa'ya dönüp, 1978 Kasım'ında İran'a yeniden giden Michel Foucault daha da ileri gitmişti. Humeynî ve Humeynîciliğin bayraktarlığına soyunacaktı; bu durum tarihçi Maxime Rodinson'un (1919-2004) 1978 Aralık'ında *Le Monde*'da sonra 1979 Şubat'ında *Nouvel Observateur*'de eleştirilerinin teması olacak ve bu yazılarında İran devrimi karşısında Batılı aydınların saflığını ortaya koyacaktı. Sonuç olarak Foucault 1979 Mart'ından itibaren şiddetli eleştiriler artmadan önce *Le Matin* gazetesinde yakındığı tutum bakımından açıkça eleştirtilecekti. Bu arada 1979 Ocak ayında İran'da kitlesel gösteriler ve Şah'ın ülkeyi terk etmesi Fransa ve başka ülkelerdeki aydınların coşkusunu zirveye çıkardı. Buna rağmen bazı aykırı sesler Humeynî ile taraftarlarına karşı uyarıda bulunuyordu. Buna örnek *Nouvel Observateur*'de 1979 Ocak'ında Emmanuel Le Roy Ladurie gösterilebilir. 1979 Şubat'ında Humeynî'nin, Fransız gazetecilerin yer bulabilmek için çırpındıkları Air France uçağı ile İran'a dönmesini takiben tutkunun sönmesi ve yerini, otoriterliğine ve sertliğine rağmen yeni rejime karşı şüphelerin doldurması için zaman gerecekti. 1988 yılında Fereydûn Huveydâ'nın *Revue des Deux Mondes*'da kaleme aldığı, Humeynî karşısında Batılı aydın takımına hasredilmiş yazısında belirttiği

gibi, "gerçekte Batılı aydınların çoğunluğu akıllarını tarihin vestiyerine bırakmışlar ve İran'daki akıl ve adaleti tufan gibi alkışlıyorlardı". İslâm Devriminden otuz yıl sonra, hiç şüphesiz "devrimci" kökenleri ve bilinçdışı Amerikan karşıtlığından dolayı Humeynî tarafından kurulan rejim hâlâ bazı Fransız aydın çevrelerinde büyük bir hoşnutluktan istifade etmektedir.

Tahran-Londra: bulunması zor bir huzur mu?

İngiltere ile İran arasında az veya çok düzenli ilişkiler Safevîler döneminde XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştı. Bu hanedan (1501-1736), sonra Afşarîler (1736-1749) ve arkasından Zendîler (1750-1794) dönemleri boyunca Londra'yı ilgilendiren daha çok ticaretti; bununla birlikte bazı dönemlerde stratejik çıkarlar, özellikle Osmanlılara karşı olası bir askerî işbirliği fikri de hiç de hesapları arasında yok değildir. Ama o dönemde İngilizlerin zihin uğraşları Doğu Hint Şirketi'nin deniz ticaretinin gelişmesini sağlamaktı, dolayısıyla İran'ın güney limanlarına karşı özel bir ilgi duyuyorlardı. Sonuçta bütün o dönemde ilgisizlik olduğu kadar anlık yakınlaşmalar ile belirgin, daha çok ara sıra ortaya çıkan ilişkilere rağmen İngiltere'de İran hakkında bilgiler İngiliz seyyahların veya Anthony Jenkinson (1529-1611), Anthony Sherley (1565-1635), Thomas Herbert (1606-1682), John Fryer (1650-1733), James Fraser (1713-54) veya Jonas Hanway (1712-86) gibi Doğu Hint Şirketi'nin memurlarının bıraktığı yazılı metinler sayesinde gelişme gösteriyordu. XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarında İran teması -esas olarak Antik dönemi kapsamında- bayağı gözde hâle gelmişti. Rönesans çağı İngiliz drama yazarları ile şairlerine ilham kaynağı olmuştu. Farsça kelimeler İngiliz diline girmeye

başladı -bugün yaklaşık 600 kadar Farsça kelime bilinmektedir-, John Greaves (1602-1652) veya Thomas Hyde (1636-1703) gibi Britanyalı bilginler İran tarihi, dili, gök bilimi veya dini ile ilgilenmeye başladılar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Farsçanın Hint-Türk İmparatorluğu'nun kültür lisanı olduğu Hindistan'da İngiliz çıkarlarının gelişme göstermesiyle İngiltere'de İran incelemeleri (dil, tarih, edebiyat) önemli bir ivme kazandı. Bu dönemde William Jones (1746-1794), John Richardson (1740-1795), William Ouseley (1769-1842) veya Francis Gladwin (ölümü 1813)'nin çalışmaları sıralanabilir. Gene Hint etmeni, önce Afgan tehdidi, sonra Napolyon'un doğuracağı tehdit karşısında ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan Rusya ile olan emperyal rekabet Kaçar hanedanı döneminde (1796-1925) Londra'nın İran'ın iç işlerine neden daha çok karışmasını açıklayacak mahiyettedir. Bu etmene bir de 1908'de İran'da bulunan petrolün de dâhil olduğu ticarî çıkarlar katılmıştır. İran'ın bakış açısından İngiltere, Rusya'yla sonra SSCB ile birlikte XIX. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İran'ın kaderinde en fazla ağırlığını hissettirmiş Avrupalı ülkedir; daha sonra onun yerine ABD geçmiştir. 1857'de, kısa bir savaş (1856-1857 İngiliz -İran savaşı) ve Paris barış antlaşmasının imzalanmasından sonra, mesela Londra Tahran'ı Herat (bugün Afganistan'da olan şehir) şehri üzerindeki taleplerinden vazgeçmeye zorladı. İngiltere'nin gerçekten veya tahmin edilen sayısız İran işlerine müdahil olma rolü olmuştur: Reuter imtiyaz meselesi; Karun nehri üzerinde seyrüsefer meselesi; Tütün İdaresi (Reji) konusu; İran'ı nüfuz bölgelerine ayıran 1907 İngiliz-Rus anlaşması; başlangıçta Londra'nın desteklemiş olmasına rağmen daha sonra Anayasal Devrim kapsamında İngiliz geri dönüşü;

İran'ı İngiltere'nin görünüşte koruması altına sokan 1919 İngiliz-İran antlaşmasının imzalanması; milliyetçi gazeteci Seyyid Ziyaeddin Tabatabay ile Kazak tümeninden bir subay, 1925'te Rıza Şah olacak Pehlevî hanedanının kurucusu Rıza Han'ın gerçekleştirdiği 1921 hükûmet darbesi; İran petrolünün İngiliz şirketi *Anglo-Iranian Oil Company* tarafından işletilmeye başlanması, 1941'de İran'ın işgali ve Rıza Şah'ın tahtı bırakması, petrolün millîleştirilmesi krizi ve Musaddık'a karşı hükûmet darbesi... Bunların hepsi İranlılara, her yerde işe karışan, entrikacı ve vefasız bir İngiltere görüntüsü vermiş ve İngiliz sevmezliği takıntıları ile mizahî bir şekilde, İrac Pezeşzâd'ın meşhur romanı *Dayı Can* (Dayım Napolyon)'daki esas şahsiyete verilen Dayı Can adıyla ölümsüzleştirilmiştir.

Muhammed Rıza Şah döneminde (1941-1979) Tahran ile Londra ilişkileri, 50'li yılların başındaki petrol millîleştirme krizi sırasındaki veya ertesi on yılda Bahreyn meselesi etrafındaki gibi gerilim dönemleri yaşamıştır. Ama bütünüyle bakıldığında, özellikle 60'lı yılların sonu, 70'li yılların başında ilişkiler daha çok işbirliği şeklinde olmuştur. İslâm Devriminden sonra ilişkiler yeniden zor bir döneme girmiş ve kriz ve gerilim dönemleri arka arkaya gelmiştir. İngiliz Büyükelçiliği 1979'da birkaç ay kapalı kalacaktır. İran-İrak savaşı sırasında Tahran İngiltere'yi Saddam Hüseyin'i desteklemekle suçlayacaktır. Savaş sonrasında, Humeynî'nin İngiliz yazar Salman Rüşdî için yazdığı *Şeytan Ayetleri* kitabı yüzünden ölüm fetvası çıkarması iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kopmasına sebep olmuştur. Birkaç yıl sonra Tahran ile Londra arasındaki ilişkiler yeni bir karışıklık dönemine girmiştir. 2011 Kasım'ında, İran meselesi dolayısıyla İngiliz hükûmetinin İran'a karşı kabul ettiği yeni yaptırımlara misilleme olarak İslâm Parlamentosu İngiltere'ye diplomatik

ilişkileri daha aşağı düzeye indiren bir karar aldı. Bu kararın ertesi günü onlarca “öğrenci” Tahran’daki İngiliz Büyükelçiliğine ait yerlere saldırdı. 1979 Amerikan Büyükelçiliğinin işgalini hatırlatan bu eylemin sonucunda ikitaraflı diplomatik ilişkiler yeniden koptu. İki ülkenin büyükelçiliklerini yeniden açması için 2015 Ağustos’unu beklemek gerekecektir. Bununla birlikte, söz konusu normalleşmeden daha önce de nükleer müzakereler sırasında karşılıklı diyaloga geçmişlerdi. Durum bu iken, hatta BBC (Farsça Servisi) İran halkı tarafından en fazla dinlenen ve en fazla seyredilen radyo ve televizyonlardan biri olsa da, evrim geçirmiş olmasına rağmen geçmişin gölgesi İranlıların bir kısmı için bu ilişkilerin üzerinde hâlâ dolaştığından, ikitaraflı ilişkiler kırılğanlığını muhafaza etmektedir. Aslında Tahran rejimi, 2004 veya 2007’de Basra Körfezi’nde İngiliz denizcilerini esir alarak veya kendi halkına yönelik propagandasında İngiliz düşmanlığı yaparak -2012’de sahte bir BBC (Persian service) kurarak özellikle İngiliz kraliyet ailesiyle alay ettikleri gibi- Londra’yı aşağılamakta hiç tereddüt etmemiştir. Rejimin en muhafazakâr ve komplo teorilerine en yakın bazı seçkinleri İngiltere’yle karşı gerçekten paranoyak bir ilişki sürdürmektedirler. Günümüzde dahi Londra’yı, bu sefer Amerikalı müttefiki aracılığıyla durmadan İran’a karşı fesat yaratan karanlık bir güç olarak görmeye devam ediyorlar. Bu bakımdan olsa gerek “Brexit” (İngiltere’nin AB’den ayrılması) İran’da çok değişik yorumlanmıştır. İranlı uzmanlar tarafından teşhis edilen Tahran için en önemli avantaj Avrupa Birliği içinde -onlara göre Amerikalıların “Truva Atı” olan- İngiltere’nin rolünün zayıflamış olmasıdır. “Brexit” bazılarına İngiliz düşmanı duygularını ifade etmeleri için yeni bir fırsat sunmuştur. Mesela İran silâhlı kuvvetler genelkurmay başkanı “İngiltere’nin

insanlığa karşı işlediği suçlar ve sömürgeciliği yüzünden cezasını çektiğini” görmekten duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Kuzey İrlanda ve İskoçya’daki AB lehinde oy çokluğunu göstererek ve bunların bağımsızlığına gönderme yaparak “İskoçlar, İrlandalılar ve diğerleri İngiliz kraliyetinin boyunduruğundan kurtulma haklarına sahiptir” diye ilâve etmişti. İngiltere hakkındaki olumsuz görüşlerine rağmen bu ülkenin, Almanya ve İsveç ile birlikte en kalabalık -resmî rakamla 2011’de 85.000- İranlı bir topluluk (bu rakam içinde İngiltere’de doğmuş olan İranlılar dâhil değildir) barındırdığını hatırlamak gerekir.

Tahran'ın diplomasisinde Almanya'nın tercihli bir statüsü bulunmakta mıdır?

Rusya ve İngiltere'nin aksine, XIX. yüzyıldan beri arka arkaya gelmiş bütün İran rejimleri (Kaçar, Pehlevî, İslâm-cı) için iyi niyetli bir ülke olarak kabul edilen Almanya için İran'da her zaman olumlu bir ön yargı vardır. İranlıların bakış açısından emperyal ihtirası olmayan üçüncü bir güç olarak teknik bilgisi ve siyasî çıkar beklemeden ileri bir teknolojiyi her zaman sunma yeteneği olarak takdir görmüştür.

Kutsal Roma Germen İmparatorluğu ile İran arasındaki ilk temaslar XVII. yüzyılın başında Safevî döneminde gerçekleşmişti. Biryandan Habsburglar ile Osmanlılar, öte yandan Osmanlılar ile Safevîler arasındaki rekabet ve savaşlar iki monarşinin ilişkiler geliştirmedeki çıkarının başlangıcını oluşturur. I. Şah Abbas'ın (1588-1629) elçisi 1600'de Prag'da İmparator II. Rodolf (1576-1612) tarafından kabul edildi. O zamandan itibaren her iki tarafın heyetler göndermesi iki ülke arasında az veya çok sürekli bağların oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Daha sonraları, diplomatik çıkarların ötesinde kültürel sebepler Farsça konuşan ülkeler ile Alman dilindeki topluluklar arasındaki yakınlaşmayı tamamlayacaktır. XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında Schegel Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinden büyük kısımları Almanca'ya çevirmiş, bu arada Herder de Sa'di'nin *Gülüstan*'ının

çevrilmesine gayret göstermiştir. Aynı dönemde başka Avrupa ülkelerinde de mevcut olan bu çeviri akımı, Almanya'da daha güçlü bir şekilde kendisini gösteren bir çeşit "İrancılık sevgisine" dönüşmüştür. 1814'te Goethe, şarkiyatçı Joseph von Hammer Purgstall'ın yayımlanmış çevirisini okuyarak Şirazlı Hafız'ın şiirini keşfetmiştir. Hafız'dan esinlenerek en son büyük eserlerinden olan ve 1819 ile 1827 yılları arasında on iki cilt olarak yayımlanan *West-östlicher Divan* (Batı-Doğu Divanı) oluşturmuştur.

Yeni Alman İmparatorluğu ile İran arasında diplomatik ilişkilerin kurulması, Nasıreddin Şah'ın 1873'te Berlin'i ziyareti sırasında iki ülke arasında imzalanan dostluk, deniz ticareti ve ticaret antlaşmasına dayanır. Bu ümit verici başlangıca rağmen, İranlılar arzu etmiş olsa da Berlin, Rusya'yı kızdırmamak için İran'ın işlerine karışmadı. 1885'te Almanya Tahran'da sürekli bir temsilcilik açtı, ama Şah hükûmetinin kendisinden istediği askerî uzman ve eğitimcileri resmî bir görevle göndermeyi kabul etmedi. İkitaraflı ilişkiler XIX. yy. boyunca sınırlı kalacaktır; oysa İngilizler ile Rusların kendisine uyguladığı baskıları hafifletmeyi arzulayan İran, Berlin'i üçüncü bir güç olarak İran işlerine dâhil etmeyi hep istemişti. Almanya'nın Doğu'da ve İran'da girişimlerinin yoğunlaşmasını görebilmek için Fransa ve İspanya'nın lehine sonuçlanacak ve Berlin için diplomatik bir bozgun olacak 1906 yılını ve Algeciras Konferansını beklemek gerekecekti.

1905 yılı sonunda İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sınır anlaşmazlığı baş gösterdi. 1873 antlaşmasına dayanan Tahran Almanya'nın arabuluculuğunu talep etti. 1906 Ağustos'unda Berlin Bâbıâli üzerinde diplomatik baskı kurmayı kabul etti. Kısmen bu baskı sonucunda söz konusu anlaşmazlık 1911 Aralık'ında iki komşu ülkenin sınırlarını belirleyen yeni bir antlaşma ile son buldu. Öte yandan

ticaret, bankacılık ve deniz taşımacılığı alanlarında Almanya Tahran'ın isteklerine cevap vermeye çalışıyordu. Ama çoğu zaman bu işbirliklerinin hayata geçirilmesi Rusların veya İngilizlerin ve kimi zaman her ikisinin birden muhalefeti ile karşılaşılıyordu. Ama bu baskılar İran'ı Almanya ile ayrıcalıklı bir ilişki kurmaya daha da cesaretlendiriyordu. Bir yanda Tahran, ne Londra'dan ne de St. Petersburg'dan isteyemeyeceği ve talep etmek de istemediği Almanya'nın sahip olduğu teknik yardıma ihtiyaç duyarken, öte yandan Berlin, hammadde bakımından zengin, sömürge olmamış ve kendisinin Doğu'da genişlemesine yardımcı olabilecek İran'la ilgileniyordu. Bu karşılıklı ilgi iki ülke arasında XX. yy. başından itibaren şekillenecek yakınlaşma politikasının sürdürülmesinin başlangıcını oluşturmuştur.

1 Kasım 1914 günü Osmanlı İmparatorluğu Almanya ile Avusturya-Macaristan yanında savaşa girerken Ahmed Şah İran'ın tarafsızlığını ilân etti, ama bunu sağlayacak imkânlara sahip değildi. Gerçekten de Rus ve İngiliz orduları önceden beri İran topraklarında bulunurken, savaşa yeni aktörlerin girmesi İran'a başkalarını da -Osmanlılar ve Alman ajanları- çekmişti. Ruslar ve İngilizlerle savaşan Almanlar İran halkının büyük kısmının sempatisinden de yararlanmasını bilmişlerdi. Bu sempatiyi arttırmak isteyen Berlin, cömertçe finanse ettiği Seyyid Hasan Takizâde tarafından yönetilen bir Sürgünler Komitesi (*Komita-yi mellîyûn-i İran o Alman*)'nin kurulmasını kolaylaştırmıştı. İngilizlere karşı Berlin'den gönderilen Alman ajanları -en meşhurları "Alman Lawrence'i" denen Wilhelm Wassmus (1880-1931)- milliyetçi güçlere, jandarmaya ve ülkedeki bazı aşiretlerin elemanlarına güveniyorlardı. Afganları olduğu gibi İranlıları da İtilâf devletleri tarafına çekmek istiyorlardı. Bunlar Müttefiklere

soğuk terler döktüreceklerdi. Ama 1916'dan sonra rüzgâr aleyhlerine döndü.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Sovyetler Birliği olan Rusya karşısında İran ve Almanya yeniden siyasî ve ekonomik alanda ortak çıkarlar geliştireceklerdi. 1920'den itibaren Alman mühendis ve teknisyenleri çağdaş İran sanayiinin kurulmasına destek oldular. O yıllardan sonra ve İran'ın İngiltere ile Sovyetler tarafından 1941 Ağustos'unda işgal edilmesine kadar İran-Alman ilişkileri daha önce görülmemiş bir genişleme göstermişti. Yüzlerce Alman danışman, teknisyen, eğitim görevlisi ve profesör İran'da çalışıyor ve Rıza Şah Pehlevî tarafından başlatılan altyapı modernleştirme programına katkıda bulunuyordu. İki ülke arasındaki ticarî alışverişler de daha önce görülmediği kadar bir büyüme göstermişti. İran dış ticaretinde Almanya'nın payı İkinci Dünya Savaşı'nın hemen başında % 45'e erişmişti. 1939 Eylül'ünde İran Avrupa'da patlak veren savaşta tarafsızlığını ilân etti. Ama 1941 ilkbaharında SSCB'nin Alman işgaline uğraması, Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırmak için İran topraklarının önemini kavrayan Müttefikler Tahran'ın Berlin ile olan yakınlığından da iyice rahatsızdı. Alman teknisyenlerin varlığı İran topraklarını işgal etmek, Alman "danışmanları" kovmak ve Rıza Şah'ı tahtından indirmek için kendilerine yeterli gerekçeyi sağlayacaktı. Savaş sonrasında, İran'ın Bonn'da ilk diplomatik temsilciliğini açması için 1952 yılına gelmek gerekecekti. Kısa sürede Almanya yeniden en önemli ticarî ortağı olacaktı. Bu konumunu da 1972'ye kadar koruyacaktı. Bu tarih ile İslâm Devrimi arasındaki dönemde ABD ile İran arasındaki ekonomik ilişkiler bazen üste geçecekti. 1979'da monarşinin devrilmesinden sonra Almanya yeni İslâmcı rejim ile az veya çok normal ilişkiler sürdüren ender Batılı ülkelerden biri olmuştur. 1984'te Hans-Dietrich

Genscher devrimden sonra İran'ı ziyaret eden ilk Avrupalı Dışişleri bakanı olmuştur. İran-Irak savaşı (1980-1988) sırasında Almanya, her iki savaştan ülkeyle ekonomik ilişkilerini muhafaza ederken silâhlı çatışmaya bir çözüm bulmak için müdahil olmuştur. Ama 1992'de, Berlin'de *Mykonos* lokantasında Kürt muhaliflerin İran gizli servisleri tarafından öldürülmesi ikitaraflı ilişkilerin bozulmasına yol açmıştı. Bir Berlin mahkemesi, söz konusu suikastta İslâm Cumhuriyeti'nin en büyük ölçüde sorumlu olduğunu ortaya koymuştu. 1997'de reformcu Hatemî'nin cumhurbaşkanlığına gelmesiyle iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden düzelme yoluna girmiştir.

2003'te İran'ın, yıllardan beri nükleer silâhların yayılmasını önleme antlaşmasını bozarak bir nükleer program yürüttüğü açıklık kazanınca ve ABD Güvenlik Konseyi'ni toplama hazırlığına girince İngiltere, Fransa ve Almanya Dışişleri bakanları krize bir çözüm bulmak amacıyla Tahran'a geldiler. Avrupa üçlüsünün bir üyesi olan Almanya artık, 14 Temmuz 2015 anlaşmasıyla sonuçlanacak olan İran nükleer dosyası üzerindeki müzakerelerin bütün aşamalarında yer alacaktır. Tahran, Güvenlik Konseyi'nin beş daimî üyesinin yanında Almanya'nın yer almasını her zaman desteklemiş olmasının sebebi sadece Berlin ile sürdürmüş olduğu özel ilişkiler dışında Berlin'in diğerlerinden farklı olarak nükleer silâha sahip olmayan tek ülke olmasıdır.

Çağdaş İran tarihinde İstanbul şehri hangi rolü üstlenmiştir?

XV. yüzyıldan itibaren ve hiç şüphesiz daha öncelerden beri İranlı tüccarlar Osmanlı ve İran İmparatorluklarını bağlayan kervan yolları boyunca olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Erzurum, Bursa, İzmir ve tabii ki İstanbul gibi şehirlerine yerleşmişlerdir. 1820'li yılların sonuna doğru Tebriz-Trabzon-İstanbul ticaret yolunun açılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde yaşayan, daha çok İran'ın Türkçe konuşulan kuzey eyaletlerinden -bilhassa Tebriz ve Hoy şehirlerinden- gelmiş tüccar ve zanaatçılardan oluşan topluluk iki ülke arasındaki ticaretin büyümesiyle genişlemişti. XIX. yüzyılın sonunda İstanbul'da yaşayan İranlıların dörtte üçü -İran konsolosluk kayıtlarına göre yaklaşık 16.000 kişi- İran Azerbaycanı kökenli olup geri kalanları da İsfahan'dan geliyordu. O dönemde İranlılar Osmanlı İmparatorluğu'nda başka yerlerde de (Adana, İzmir, Halep, Samsun, Van, Trabzon, vd.) yaşıyordu. XIX. yüzyılda İstanbul'da itibarlı tüccarlar Kapalı Çarşı yakınında yer alan "Valide Hanı"nda kalırlardı. Bu İranlılardan, Türkçe konuşan çoğunluğu, kendi yurtlarıyla temaslarını devam ettirirken bu şehirde kendilerini mutlu hissediyorlardı. Zaten bazıları Osmanlı uyruğuna geçecek ve Türk toplumu içinde eriyecekti. İki devlet arasındaki ticarete ekonomik işlevinin, aynı zamanda İran ile Avrupa arasındaki -ve İkinci Dünya Savaşı'na kadar süregelen

Amerika'ya sevk edilen halılar gibi- aracı pazar olmasının yanı sıra Osmanlı başkenti XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında, ülkeye Batılı emperyalizmin girmeye başladığı ve özellikle Anayasa Devrimi sırasında (1905/1906-1911) yaşanan iç dönüşümlerin olduğu dönüm noktası sayılan dönemde İran için büyük bir rol de oynamıştır. Gerçekten de İstanbul o dönemde farklı biçimlerde modern Batılı (liberal ve demokratik fikirler) ve İslâmcı düşüncelere ("Nah-da" hareketi, ceditler ve Cemaleddin el-Afganî Asadabadî tarafından yayılan modernleşmeci İslâm) sahip İranlıların önemli bir buluşma yeri oldu. İstanbul'a gelenler arasında Masonluk -ki İstanbul'da görevli diplomatlar arasında çok yaygındı- ve pek tabii Osmanlı reformcu hareketleri (*Tanzimat*, *Jön Türkler*) ile ilgilenenler de bulunuyordu. Buna örnek olarak Malkom Han veya Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr gösterilebilir. Mirza Hüseyin 1858-1871 arasında Osmanlı başkentinde İran büyükelçisi olarak bulunurken, Fuad Paşa gibi Tanzimat reformcularıyla ilişkiler sürdürmüş ve İran'a döndükten sonra kendi ülkesini modernleştirmek maksadıyla onların modelinden ilham almıştı. Daha sonraları, Mirza Ağa Han Kermanî gibi İran "Anayasacı" hareketin bazı liderleri "Jön Türk" hareketinin ilerici fikirlerinden etkileneceklerdi. Mirza Ağa Han Kermanî ile 1863'te İstanbul'da yaşayan ve alfabe reformu üzerindeki fikirleri sonuçta Mustafa Kemal Türkiye'si tarafından uygulanacak olan Fethullah Ahundzâde modern İran milliyetçiliğinin kuramcıları olarak kabul edilmektedirler. Pek çok tarihçi için Osmanlı başkenti gerçek bir "Avrupa'ya açılan pencere" idi ve azımsanmayacak sayıda İranlı aydın orada kendi ülkelerini modernleştirecek çareler için ürettikleri düşüncelerini geliştirecek çok şey buldular. O dönemde İstanbul İran'dan gelen çok sayıda sürgün ve siyasî muhalifi ağırladı; bunlar orada maddî imkânlardan, daha açık bir ortamdan ve özellikle orada yaşayan İranlı tüccar topluluğunun desteklerinden

ve Kaçar devletinin mutlakiyetçiliğine karşı edebî ve entelektüel faaliyetlerinin devamına yatkın olan Osmanlı liberal aydınlarının yakınlığından istifade ettiler.

İstanbul'da yaşayan, James Morier'nin İsfahanlı Hacı Baba'nın Maceraları'nı Farsçaya çeviren şair ve dil bilimci Mirza Habip Esfehanî veya reformcu ve *Seyahatnâme-yi İbrahim Beg* (İbrahim Bey'in Seyahatnâmesi) romanının yazarı Zeynelabidin Marageyî gibi yazarlar diaspora bünyesinde Fars edebiyatının yenilenmesine ve serpilmesine katkıda bulunmuşlardır. İstanbul aynı zamanda, Aga Muhammed Tahir Tebrizî tarafından 1876'da kurulan *Akhtar* (Yıldız) gibi nitelikli ve çok etkin Farsça basına da imkân tanımış, bu gazete Osmanlı makamları tarafından 1895-1896 yıllarında kapatılınca kadar yayın hayatında bulunmuştur. Aynı gazete İran dışında yayımlanacak ilk Farsça gazetelerden biri olacaktır. En iyi "Anayasacı" gazete ve İran'da Tanzimat insanlarının düşüncelerini yayan organ olarak kabul edilmektedir. İran Anayasa Devrimi'nin heyecanlı ortamı sırasında (1905/1906-1911), 1908'de kurulmuş ve Seyyid Hasan tarafından yönetilen *Şems* (Güneş) veya İstanbul'da oturan İranlıların kurduğu ve İran anayasa davasının ilerlemesine adanmış *Encümen-i Saadet*'in resmî organı olarak bilinen, Ali Ekber Dehodâ'nın kısa ömürlü *Sorûş* (1909 Haziran-Kasım) gibi başka önemli basın organlarının çıktığı da görülecekti. 1908 ile 1912 arasında faal olan *Encümen-i Saadet İttihat ve Terakki Komitesinin* de desteğinden yararlanacaktı. Bu dönemde İstanbul'da yayın hayatına girmiş, *Pars*, *Dâniş* veya tarihçiler tarafından oynadığı rol iyi incelenememiş olmakla birlikte *Âzâd* gibi başka gazeteler de bilinmektedir. Nihayet, bazı büyük Avrupalı şarkiyatçıların İstanbul'da yaşayan İranlı topluluk ve İstanbul aracılığıyla sadece İran kültürüne değil, XIX. ve XX. yüzyıllar İran siyaset, din ve kültür hayatı ile temasa geçme imkânı bulduklarını belirtelim. Bunlara örnek olarak, İran Anayasa Devrimi'nin (1906-1911) önemli tanığı ve

Bâbî/Bahâî hareketinin tarihçisi, 4 ciltlik dev eser *Literary History of Persia* (İran'ın Edebiyat Tarihi) yazarı Edward Granville Browne (1862-1926) gösterilebilir.

Sonuç olarak İstanbul, İranlıların tarihinin bu kilit döneminde büyük bir rol oynamıştır. Üstelik bu son defa olmayacaktır. İkinci defa XX. yüzyılda, 1979 İslâm Devrimi sırasında ülkesinden kaçmış pek çok İranlı için yeniden bir sığınma ve transit geçiş bölgesi olacaktır. Bunlar arasında, yeni rejimden kaçan ve kendilerini kabul edecek bir ülkede yeni bir hayat bulma beklentisinde olan siyasî muhalifler veya basit vatandaşlar da olacaktır. İstanbul daha küçük ölçekte aynı rolü, 2009 “Yeşil Hareket” başkısının sonucu olarak İran’dan çıkan yeni bir dalga sırasında da üstlenecektir. Daha az trajik bir şekilde İstanbul aynı zamanda İranlı turistlerin ayrıcalıklı bir ziyaret noktası olmuştur. Her yıl bir milyon kadar İranlı turist -kadınlar büyük çoğunluktadır- İstanbul’u ziyaret etmektedir. Hem kültürel olarak İran’a yakın, hem de dünyaya açılışı ile “egzotik” olan modern, kozmopolit ve çokinançlı bu şehrin Batılı hayat tarzı ve Tahran’a göre daha serbest atmosferinin yarattığı çekim gücünün ötesinde İranlı turistlerin akın akın gelmesi bu seyahatlerin zorlu gümrük formaliteleri gerektirmemesi ve Türkiye’nin İranlılar için dünyada vize istemeyen nadir ülkelerden biri olması ile açıklanabilir. İranlı turistlerin çoğu İstanbul’da alışveriş yapmakta, sürgündeki aile fertlerini bulmakta, evlenmekte, İslâm Cumhuriyeti’nden yasaklanmış tatları denemekte veya sadece iyi vakit geçirmekte ve 1979 kopması olmasaydı İran’ın nasıl olacağını hayal etmektedir. Daha yalın anlatımla çok sayıda İranlı iş adamı kendi ülkelerinden yapmanın çok zor olduğu para transferlerini gerçekleştirmek için banka kolaylıklarını kullanmak, iş kurmak veya şehrin son derece cazip konut sektöründe yatırım yapmak için de İstanbul’a gelmektedir.

İran ile Türkiye müttefik midirler? Yoksa rakip mi?

İki ülke arasındaki ilişkiler karmaşıktır. Tarihî olarak bu iki komşu ülke birbirlerine benzer ve özellikle tarihî ve kültürel düzeyde pek çok ilgi alanını paylaşır. Her ikisi de birbirine rakip iki büyük imparatorluktan türemiş, birbirleriyle sık sık savaşmış ama anlaşma zemini bulmakta da zorluk çekmemiştir. Nitekim sınırlarını 1639'da Osmanlılar ile Safevîler arasında imzalanan bir antlaşmayla belirleyen (Kasr-ı Şirin veya Zuhab Antlaşması) ilk iki Müslüman devlet bunlar olmuştur. XX. yüzyılda da benzer bir siyasî gelişme yaşamışlardır: İran'da 1906 Anayasa devrimi gibi 1908'de Jön Türk devrimi iki ülkenin siyasî görünümünün dönüşmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra her iki ülkenin yürürlüğe koyduğu modernleşme programlarında da benzerlik vardır. 1923'te Atatürk tarafından kurulmasından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin benimsediği otoriter modernleşme politikası, 1925'te Pehlevî hanedanının yerleşmesinden sonra Rıza Şah'ın uyguladığı benzer politikaya büyük ölçüde ilham kaynağı olmuştur. Aslında Şah'ın yurt dışına yaptığı tek ziyaret, hayranı olduğu Mustafa Kemal ile karşılaşmak üzere 1934 yılında Türkiye'ye olmuştur. 1937 Temmuz'unda Türkiye ile İran yanlarına Irak ile Afganistan'ı alarak Saadabâd Saldırmazlık Paktını imzaladılar.

Anlaşma aynı zamanda “toplumsal yıkıma” karşı mücadelede koordinasyonu öngörüyordu, bu da henüz çok yakın ortaklar olmadan da her iki ülkenin ortak çıkarları paylaştığını gösteriyordu. İkinci Dünya Savaşı’nın sonundan itibaren ve bütün Soğuk Savaş döneminde 1979’daki İslâm Devrimine kadar, SSCB’nin ortak tehdidine karşı Ankara ile Tahran önce Bağdat Paktı (1955-1958) sonra Irak krallığının devrilmesinden sonra Cento Paktı (1958-1979) bünyesinde yakınlaştılar. Ayrıca, 1964’te kurulan, faaliyetleri 1979’dan 1985’e kadar askıya alınan, sonra tekrar başlayan bölgesel bir teşkilât olan ECO içinde askerî alanda olduğu kadar ekonomik alanda da işbirliği yaptılar. Bu teşkilât bilhassa ekonomik alışverişlere yararlı altyapıların kurulmasına katkı sağlayacaktır. Bu dönemde paralel giden bir hizalanmaya rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler, çelişkiler hatta belirli ölçüde güvensizliklerden tamamen sıyrılmış olmayacaktır. Mesela Türkiye tarafında, özellikle Şah’ın Basra Körfezi’ndeki ihtirasları veya Irak Kürtlerine yardımı, İran tarafında da Ankara’nın Kıbrıs’taki eyleminden dolayı zaman zaman güven sarsıcı bir ortam oluşmuştur.

1979’dan sonra, yapıları çok farklı biri laik, diğeri dinî iki siyasî sistem, bir arada yaşamak zorunda kaldılar ve bu da hiç de kolay olmadı. Yeni İran rejimi laikliği yasaklamakta, Kemalizm’i reddetmekte, Türk toplumunun Batılılaşmasını kınamakta ve Türkiye’nin ABD ve NATO ile ve daha sonraları İsrail ile olan bağlarını da eleştirmekteydi. Uluslararası siyaset alanında İran “bağılantısızlar” hareketini seçmiş ve bölgede ve Müslüman âleminde bulunan neredeyse bütün rejim biçimlerini reddeden bir “İslâmî diplomasi” yaklaşımı içine girmişti. Ama İran-İrak savaşıyla (1980-1988) birlikte Tahran daha gerçekçi bir politika izlemek zorunda kaldı, böylece İran-Türk iktaraflı ticaret ilişkileri de gelişme imkânı buldu. Savaşın ardından, uzun

yıllar boyunca iki ülkeyi ayıran derin ideolojik uçuruma rağmen iki ülke ticarî alışverişlerini geliştirecekler ve doğrudan bir çatışmayı önlemek üzere siyasî gerilimlerin her türlü ağırlaşmasından kaçınacaklardı.

2002'de Türkiye'de ılımlı İslâmcı parti AKP'nin iktidara gelmesiyle işbirliği yeniden alevlendi. 2000'li ilk on yıl hiç görülmemiş bir yakınlaşma evresi ile belirgindir. Siyasî bağlar güçlendi, resmî ziyaretler çoğaldı, enerji alanındaki işbirliği sağlamlaştı ve ekonomik alışverişlerde hiç görülmemiş bir patlama yaşadı. Ticaret hacmi 2000'de 1 milyar dolar iken 2011'de 11 milyarı bulmuştu. İran Türkiye'nin ikinci enerji sağlayıcısı hâline geldi. Amerikan yaptırımları İran ile Dubai arasındaki ilişkileri etkileyince Türkiye İranlı şirketler için geri çekilme üssü rolü oynadı. Türkiye'deki İranlı şirketlerin sayısı tam patlama gösterdi. Diplomatik alanda, Brezilya ile işbirliği yapan Türkiye İran nükleer meselesinde arabuluculuğa soyundu. Bununla beraber Tahran için Ankara'nın bu eylemi Batılı baskılar karşısında diplomasisinin yükünü hafifletmiş oldu. 2010 Haziran'ında, İran'a karşı yeni yaptırımları getiren Güvenlik Konseyi'nin 1929 sayılı kararına karşı oy kullanan Türkiye, Tahran'a olan desteğini teyit etmiş oldu.

Ne var ki Arap Baharları ve özellikle Suriye krizi ile iki ülkenin konumları birbirinden uzaklaşmaya başlayacaktır. Kısa sürede gerilimler baş gösterecektir. Suriye hükûmetini reformlar yapması için boşuna zorlayan Ankara bu sefer muhalefete destek olacaktır. Oysa İran'ın Doğu Akdeniz'deki bütün politikası Tahran-Şam eksenine otuyordu. Bu bakımdan İran sıkı bir şekilde Başar el-Esad'ı desteklemeye devam edecekti. Türkiye ise kendi topraklarında füze savunma kalkını kurulması için NATO'ya izin verdi ve Suriye sınırındaki çatışmalar sonrasında Patriot füze savunma bataryalarının kurulmasını talep etti. İslâm

Cumhuriyeti bu kararlara karşı çıktı çünkü kendi bakış açısına göre söz konusu tesisler kısmen kendisine karşı yönelikti. İran rejimi için, Türkiye kuşkuya yer kalmayacak şekilde 2003'te Irak'a müdahale için Amerikalılara kolaylıklar sağlanmasını reddettiği zaman başlayan ABD'ye karşı bağımsızlık politikasını artık terk etmişti. 2015 Temmuz'unda Türkiye IŞİD'e karşı bombardımana katılan Amerikan uçaklarının İncirlik üssünden havalanmasına izin veriyordu. Bu karar, Şiîlere kökten bir şekilde karşı olan bu hareketin ilerlemesini sınırlandırmaya yardımcı olsa da Tahran'ın pek hoşuna gitmemiştir çünkü burada kendi çıkarlarına aykırı olarak, Ankara ile Washington arasında bir yakınlaşma unsuru görüyordu. 2015 kışında iki ülke Suriye konusunda, karşılıklı olarak birbirlerini terörist hareketleri desteklemekle suçlayan gerçek bir "söz düellosuna" girdiler. Ankara -ve özellikle Cumhurbaşkanı Erdoğan- Türkiye'nin IŞİD'den ham petrol satın alıyor olması gibi iddiaların İran medyasında yayımlanmasından hiç hoşnut değildi.

İran ile Türkiye bölgesel meselelerin tümü üzerinde birbirlerine ters düşseler de ekonomik alışverişlerini tamamen tartışma konusu yapmadılar. Ankara İran'dan petrol ve gaz alımını sürdürürken Tahran Türk tüketim mallarını ithal etmeye ara vermedi. Ama iktaraflı ilişkiler üzerinde siyasî aykırılıkların tesiri olduğunun bir işareti olarak 2012'den beri ticaret hacminin düştüğü gösterilebilir. 2012'de 21,89 milyar dolar olan ticaret hacmi 2014'te 13,7 milyar dolara ve 2015'te, daha önce iki ülkenin ticaret hacmi olarak belirlediği 35 milyar doların çok altına inerek sadece 9,7 milyar dolar oldu. 27 Kasım 2015 günü Türk avcı uçakları tarafından Rus uçağının düşürülmesi sonrası Ankara ile Moskova arasında meydana gelen krize çözüm bulmak üzere İran hiç kuşkusuz

Türkiye ile iyi ilişkileri tesis etmek üzere hemen arabuluculuk teklifinde bulunmuştur. 2016 ilkbaharında her iki taraf için de belirli bir faydacılık rüzgârının kanıtı olarak Tahran ile Ankara turizm konusunda bir anlaşma imzalamış ve petrol ile gaz alanında “stratejik” bir işbirliğinin imkânlarını konuşmaya başlamışlardı.

İran ile Türkiye arasında özellikle Irak konusunda bugün var olan rekabet eskiden, Osmanlılar ile Safevîler arasında XVI. ve XVII. yüzyıllarda Mezopotamya’da görülen rekabeti hatırlatmakta ve İranlılar ile Türkler ağır bir krize dönüşebilecek gerilimleri azaltmak ve engellemekte büyük bir yarar görmektedirler.

Bibliyografya

- Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Abrahamian, E., *Khomeinism. Essays on the Islamic Republic*, Londres, IB Tauris, 1993.
- Afary, Janet, *Sexual Politics in Modern Iran*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2009.
- Afary, Janet, *The Iranian Constitutional Revolution (1906-1911). Grassroots Democracy, Social Democracy & the Origins of Feminism*, New York, Columbia University Press, 1996.
- Afkhami, Gholam R., *The Life and Times of the Shah*, Berkeley, University of California Press, 2009.
- Akhavan, Niki, *Electronic Iran. The Cultural Politics of an Online Evolution*, New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 2013.
- Algar, Hamid, *Religion and State in Iran (1785-1906). The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley, University of California Press, 1969.
- Alvandi, Roham, *Nixon, Kissinger and the Shah. The United States and Iran in the Cold War*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2014.
- Amanat, Abbas, *Pivot of the Universe. Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy (1831-1896)*, Berkeley, University of California Press, 1997.
- Amini, Iradj, *Napoléon et la Perse : les relations franco-persanes sous le Premier Empire dans le contexte des rivalités entre la France, l'Angleterre et la Russie*, préface de Jean Tulard, Paris, Fondation Napoléon, 1995.

- Amuzegar, Jahangir, *The Islamic Republic of Iran. Reflections on an Emerging Economy*, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, 2014.
- Ansari, Ali M., *Modern Iran since 1921. The Pahlavis and After*, Londres, New York, Longman, 2003.
- Ansari, Ali M., *Iran. A Very Short Introduction*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2014.
- Atabaki, Touraj, Zürcher, Eric J. (éd.), *Men of Order. Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, Londres, New York, IB Tauris, 2004.
- Axworthy, Michael, *Revolutionary Iran. A History of the Islamic Republic*, Londres, Allen Lane, Penguin Books, 2013.
- Bast, Oliver (dir.), *La Perse et la Grande Guerre*, Téhéran, Institut français de recherche en Iran, 2002.
- Bausani, Alessandro, *The Persians, from the Earliest Days to the Twentieth Century*, traduit de l'italien par J.B. Donne, Londres, Elek, 1971.
- Bausani, Alessandro, *Religion in Iran. From Zoroaster to Baha'ullah*, traduit par J.M. Marchesi, New York, Bibliotheca Persica Press, Winona Lake, 2000.
- Bayandor, Darioush, *Iran and the CIA. The Fall of Mosaddeq Revisited*, Houndmills, Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan, 2010.
- Behrooz, M., *Rebels with a Cause. The Failure of the Left in Iran*, Londres, New York, IB Tauris, 1999.
- Berard, Victor, *Révolutions de la Perse. Les provinces, les peuples et le gouvernement du roi des rois*, Paris, Armand Colin, 1910.
- Bosworth, Edmund, Hillenbrand, Carole (éd.), *Qajar Iran. Political Social, and Cultural Change (1800-1925)*, Édimbourg, Edinburgh University Press, 1983.
- Briant, Pierre, *Darius, les Perses et l'Empire*, Paris, Gallimard, « Découvertes », 1992.
- Briant, Pierre, *Histoire de l'Empire perse*, Paris, Fayard, 1996.
- Bromberger, Christian, *Un autre Iran : un ethnologue au Gilân*, Paris, Armand Colin, 2013.
- Browne, Edward Granville, *A Literary History of Persia*, nouvelle introduction de J.T.P. de Bruijn, Bethesda, Iranbooks, 1997.

- Browne, Edward Granville, *The Persian Revolution of 1905-1909*, nouvelle édition par Abbas Amanat, Washington DC, Mage Publishers, (1910) 2006.
- Buchta, Wilfried, *Who Rules Iran ? The Structure of Power in the Islamic Republic*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, Konrad Adenauer Stiftung, 2000.
- Byman, Daniel L., Chubin, Shahram, Ehteshami, Anoushiravan, Green, Jerrold, *Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, Rand Publication, Santa Monica, 2001.
- Canfield, Robert L. (éd.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1991.
- Chehabi, H.E., Khosrokhavar, Farhad, Therme, Clément (éd.), *Iran and the Challenges of the Twenty-First Century. Essays in Honor of Mohammad-Reza Djalili*, Costa Mesa, Mazda Publishers, 2013.
- Christensen, Arthur, *L'Iran sous les Sassanides*, 2e éd. revue et augmentée, Copenhagen, E. Munksgaard, 1944.
- Christensen, Janne Bjerre, *Drugs, Deviancy and Democracy in Iran. The Interaction of State and Civil Society*, Londres, Tauris Academic Studies, 2011.
- Chubin, Shahram, *Whither Iran ? Reform, Domestic Politics and National Security*, Londres, The Institute for Strategic Studies, Adelphi Papers, n° 342, 2002.
- Chubin, Shahram, *Iran's Nuclear Ambitions*, Washington DC, Carnegie Endowment for International Peace, 2006.
- Constitution de la république islamique d'Iran (1979-1989)*, traduction, introduction et notes par Michel Potocki, Paris, L'Harmattan, 2004.
- Corbin, Henry, *En islam iranien. Aspects spirituels et philosophiques*, 4 vol., Paris, Gallimard, 1971.
- Coville, Thierry, *Iran, la révolution invisible*, Paris, La Découverte, 2007.
- Coville, Thierry, *L'Économie de l'Iran islamique, entre ordre et désordre*, Paris, L'Harmattan, 2002.
- Cronin, Stéphanie, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran (1910-1926)*, Londres, New York, Tauris Academic Studies, 1997.

- Cronin, Stephanie (éd.), *The Making of Modern Iran. State and Society under Riza Shah (1921-1941)*, Londres, New York, Routledge, Curzon, 2003.
- Cronin, S. (éd.), *Reformers and Revolutionaries in Modern Iran. New Perspectives on Iranian Left*, Londres, Routledge, 2004.
- Cronin, Stéphanie (éd.), *Iranian-Russian Encounters. Empires and Revolutions since 1800*, Milton Park, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, 2013.
- Curzon, George Nathaniel, *Persia and the Persian Question*, 2 vol., Londres, Longman and Co, 1892.
- Dabashi, Hamid, *Persophilia. Persian Culture on the Global Scene*, Cambridge, Harvard University Press, 2015.
- Daftary, Farhad, *Les Ismaéliens. Histoire et traditions d'une communauté musulmane*, Paris, Fayard, 2003.
- Daniel, Elton L., *The History of Iran*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 2001.
- Delfani, Mahmoud (éd.), *L'Iran et la France malgré les apparences*, Paris, Europeperse, 2008.
- Devictor, Agnes, *Politique du cinéma iranien. De l'âyatollâh Khomeyni au président Khâtamî*, Paris, CNRS Éditions, 2004.
- Digard, Jean-Pierre, Hourcade, Bernard, Richard, Yann, *L'Iran au xxe siècle : entre nationalisme, islam et mondialisation*, nouvelle édition revue et mise à jour, Paris, Fayard, 2007.
- Djalili, Mohammad-Reza, *Religion et Révolution. L'islam shi'ite et l'État*, Paris, Economica, 1981.
- Djalili, Mohammad-Reza, *Diplomatie islamique, stratégie internationale du khomeynisme*, Paris, PUF, 1989.
- Djalili, Mohammad-Reza, *Iran : l'illusion réformiste*, Paris, Presses de Sciences Po, 2001.
- Djalili, Mohammad-Reza, *Géopolitique de l'Iran*, Bruxelles, Complexe, 2005.
- Djalili, Mohammad-Reza, Monsutti, Alessandro, Neubauer, Anna (dir.), *Le Monde turco-iranien en question*, Geneve, Institut des hautes études internationales et de développement, Paris, Karthala, 2008.
- Djalili, Mohammad Reza, Kellner, Thierry, *Histoire de l'Iran contemporain*, Paris, La Découverte, « Repères », 2010.

- Djalili, Mohammad Reza, Kellner, Thierry, *L'Iran et la Turquie face au printemps arabe : vers une nouvelle rivalité stratégique au Moyen-Orient ?*, Bruxelles, Groupe de recherche et d'information sur la paix, 2012.
- Dudoignon, Stéphane A., *Voyage au pays des Baloutches : Iran oriental, an XXVIII (xxie siècle) de la République islamique*, Paris, Cartouche, 2009.
- During, Jean, *Musiques d'Iran : la tradition en question*, Paris, Geuthner, 2010.
- Encyclopaedia Iranica*, édité par Ehsan Yarshater, Londres, Boston, Routledge & Kegan Paul, Winona Lake, distribué par Eisenbrauns Inc., 1982, www.iranica.com.
- Farkhondeh, Sepideh, *Société civile en Iran : mythes et réalités. Théocratie et crise sociale*, Paris, L'Harmattan, 2008.
- Fath, Sébastien, *L'Iran et de Gaulle : chronique d'un rêve inachevé*, Neuilly, EurOrient, 1999.
- Floor, Willem M., *Safavid Government Institutions*, Costa Mesa, Mazda Publishers, 2001.
- Floor, Willem M., *A Social History of Sexual Relations in Iran*, Washington DC, Mage Publishers, 2008.
- Floor, Willem M., Herzig, Edmund (éd.), *Iran and the World in the Safavid Age*, Londres, New York, IB Tauris, 2012.
- Foltz, Richard, *Iran, creuset de religions. De la préhistoire à la république islamique*, Sainte-Foy, Presses de l'université Laval, 2007.
- Foltz, Richard, *Iran in World History*, Londres, Oxford University Press, 2015.
- Fuller, Graham E., *The "Center of the Universe". The Geopolitics of Iran*, Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1991.
- Ghani, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, Londres, New York, IB Tauris, 1998.
- Giles, Keir, *Prospects for Iran's New Direction*, Carlisle, PA, Strategic Studies Institute and US Army War College Press, 2015.
- Grousset, René, Massignon, Louis, Masse, Henri, *L'Âme de l'Iran*, Paris, Albin Michel, 1990.

- Habibi, Mariam, Panhuys, Henry, *L'Interface France-Iran (1907-1938) : une diplomatie voilée*, préface de Pierre Milza, Paris, L'Harmattan, 2004.
- Hellot-Bellier, Florence, *France-Iran. Quatre cents ans de dialogue*, Paris, Association pour l'avancement des études iraniennes, 2007.
- Hourcade, Bernard *et al.*, *Atlas de l'Iran*, Paris, Reclus/La Documentation française, 1998.
- Hourcade, Bernard, *Iran. Nouvelles identités d'une République*, Paris, Belin/La Documentation française, 2002.
- Hovannisian, Richard G., Sabagh, Georges (ed.), *The Persian Presence in the Islamic World*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Hovsepian-Bearce, Yvette, *The Political Ideology of Ayatollah Khamenei. Out of the Mouth of the Supreme Leader of Iran*, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, 2016.
- Humbert, Morgane, *Diplomatie nippo-iranienne. Enjeu énergétique et interférences américaines. Concilier l'inconciliable*, préface de Thierry Kellner, Paris, L'Harmattan, 2015.
- L'Iran. Des Perses à nos jours*, Paris, Pluriel/L'Histoire, 2012.
- Issawi, Charles Philip (éd.), *The Economic History of Iran (1800-1914)*, Chicago, University of Chicago Press, 1971.
- Jackson, Peter, Lockhart, Lawrence (dir.), *The Cambridge History of Iran*, 7 vol., Cambridge, Cambridge University Press, 1968-1991.
- Jahanbegloo, Ramin (éd.), *Iran between Tradition and Modernity*, Lanham, Boulder, New York, Lexington Books, 2004.
- Jahanbegloo, Ramin, *Democracy in Iran*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2013.
- Kashani-Sabet, Firoozeh, *Frontier Fictions. Shaping the Iranian Nation (1840-1946)*, Princeton, Princeton University Press, 1999.
- Katouzian, Homa, *State and Society in Iran. The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*, Londres, New York, IB Tauris, 2000.
- Katouzian, Homa, *The Persians. Ancient, Mediaeval and Modern Iran*, New Haven, Yale University Press, 2009.
- Katouzian, Homa, *Iran. Politics, History and Literature*, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, 2013.

- Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Persia (1864-1914). A Study in Imperialism*, New Haven, Yale University Press, 1968.
- Keddie, Nikki R. (éd.), *Religion and Politics in Iran. Shi'ism from Quietism to Revolution*, New Haven, Londres, Yale University Press, 1983.
- Keddie, Nikki R. (éd.), *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*, avec Yann Richard, New Haven, Yale University Press, 2006.
- Khosrokhavar, Farhad, Roy, Olivier, *Iran : comment sortir d'une révolution religieuse ?*, Paris, Seuil, 1999.
- Khosrokhavar, Farhad, *Avoir vingt ans au pays des ayatollahs : vivre dans la ville sainte de Qom*, avec Amir Nikpey, Paris, Robert Laffont, 2009.
- Kian, Azadeh, *L'Iran : un mouvement sans révolution ? La vague verte face au pouvoir mercantile-militariste*, Paris, Michalon, 2011.
- Ladier-Fouladi, Marie, *Population et politique en Iran. De la monarchie à la République islamique*, Paris, Institut national d'études démographiques, 2003.
- Ladier-Fouladi, Marie, *Iran : un monde de paradoxes*, Nantes, Atalante, 2009.
- Letters from Tabriz. The Russian Suppression of the Iranian Constitutional Movement*, traduit du persan par Hasan Javadi, Washington DC, Mage Publishers, 2008.
- Louer, Laurence, *Chiisme et politique au Moyen-Orient : Iran, Irak, Liban, monarchies du Golfe*, Paris, Autrement, 2008.
- McLachan, Keith, *The Boundaries of Modern Iran*, Londres, UCL Press, 1994.
- Mahdavi, Shireen, « Shahs, Doctors, Diplomats and Missionaries in 19th Century Iran », *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol. XXXII, n° 2, novembre 2005, p. 169-191.
- Maloney, Suzanne, *Iran's Political Economy since the Revolution*, Brookings Institution, Washington DC, New York, Cambridge University Press, 2015.
- Manafzadeh, Alireza, Ahmad Kasravi. *L'homme qui voulait sortir l'Iran de l'obscurantisme*, Paris, L'Harmattan, 2004.
- Manafzadeh, Alireza, *La Construction identitaire en Iran*, Paris, L'Harmattan, 2009.

- Marashi, A., *Nationalizing Iran. Culture, Power and the State (1870-1941)*, Seattle, University of Washington Press, 2008.
- Marschall, Christin, *Iran's Persian Gulf Policy. From Khomeini to Khatami*, Londres, Routledge, Curzon, 2003.
- Martin, Vanessa (éd.), *Anglo-Iranian relations since 1800*, Londres, New York, Routledge, 2005.
- Matthee, Rudolph P., *The Pursuit of Pleasure. Drugs and Stimulants in Iranian History (1500-1900)*, Washington DC, Mage Publishers, 2005.
- Mazzaoui, Michel (éd.), *Safavid Iran and Her Neighbors*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2003.
- Melville, Charles, *Safavid Persia. The History and Politics of an Islamic Society*, Londres, New York, IB Tauris, 1996.
- Mervin, Sabrina, *Les Mondes chiites et l'Iran*, Paris, Karthala, 2007.
- Milani, Abbas, *Eminent Persians. The Men and Women who Made Modern Iran (1941-1979)*, 2 vol., Syracuse, Syracuse University Press, New York, Persian World Press, 2008.
- Milani, Abbas, *The Shah*, New York, Palgrave Macmillan, 2011.
- Milani, Abbas, Diamond, Larry (éd.), *Politics and Culture in Contemporary Iran. Challenging the Status Quo*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 2015.
- Minoui, Delphine (dir.), *Jeunesse d'Iran. Les Voix du changement*, Paris, Autrement, 2001.
- Minoui, Delphine, *Je vous écris de Téhéran*, Paris, Seuil, 2015.
- Mirsepasi, Ali, *Democracy in Modern Iran. Islam, Culture and Political Change*, New York, New York University Press, 2010.
- Mohebi, Melody, *The Formation of Civil Society in Modern Iran. Public Intellectuals and the State*, New York, Palgrave Macmillan, 2014.
- Mousavian, Hossein, *Iran and the United States. An Insider's View on the Failed Past and the Road to Peace*, avec Shahr Shahidsaless, New York, Bloomsbury, 2014.
- Murray, Williamson, *The Iran-Iraq War. A Military and Strategic History*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2014.
- Naficy, Hamid, *A Social History of Iranian Cinema*, 4 vol., Durham, Duke University Press, 2011-2012.
- Nahavandi, Firouzeh (éd.), *L'Iran dans le monde*, Paris, L'Harmattan, 2013.

- Nahavandi, Houchang, Bomati, Yves, *Shah Abbas empereur de Perse (1587- 1629)*, Paris, Perrin, 1998.
- Nahavandi, Houchang, Bomati, Yves, *Mohammad Reza Pahlavi, le dernier shah (1919- 1980)*, Paris, Perrin, 2013.
- Nahavandi, Houchang, Bomati, Yves, *Les Grandes Figures de l'Iran*, Paris, Perrin, 2015.
- Najafi, Modjtaba, *La Face féminine du mouvement vert iranien. De l'Internet a la rue*, préface de Shirin Ebadi, Paris, L'Harmattan, 2015.
- Newman, Andrew J., *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, Londres, New York, IB Tauris, 2006.
- Nooshin, Laudan, *Iranian Classical Music. The Discourses and Practice of Creativity*, Londres, City University London, Surrey, Ashgate, 2015.
- Pahlavi, Christian, Pahlavi, Pierre-Cyril, *Le Marécage des ayatollahs. Une histoire de la révolution iranienne*, Paris, Perrin, 2015.
- Pakravan, Emineh, *Agha Mohammad Ghadjar. Essai biographique*, Paris, Nouvelles Éditions Debesse, 1963.
- Parham, Ramin, Taubmann, Michel, *Histoire secrete de la révolution iranienne*, Paris, Denoël, 2009.
- Planhol, Xavier de, *Les Nations du Prophete*, Paris, Fayard, 1993.
- Pollack, Kenneth Michael, *Unthinkable. Iran, the Bomb and American Strategy*, New York, Simon & Schuster, 2013.
- Razoux, Pierre, *La Guerre Iran-Irak. Première guerre du Golfe (1980- 1988)*, Paris, Perrin, 2013.
- Richard, Yann, *L'Islam chiite : croyances et idéologies*, Paris, Fayard, 1991.
- Richard, Yann, *100 mots pour dire l'Iran moderne*, Paris, Maisonneuve & Larose, 2003.
- Richard, Yann, *L'Iran. Naissance d'une république islamique*, Paris, Éditions de La Martiniere, 2006.
- Sanasarian, Eliz, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2000.
- Sarshar, Houman (éd.), M. *The Jews of Iran. The History, Religion and Culture of a Community in the Islamic World*, Londres, New York, IB Tauris, 2014.

- Savory, Roger, *Iran under the Safavids*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1980.
- Shayegan, Daryush, *La Lumière vient de l'Occident*, Éditions de l'Aube, Paris, 2001.
- Shirali, Mahnaz, *La Jeunesse iranienne : une génération en crise*, préface d'Alain Touraine, Paris, PUF/Le Monde, 2001.
- Shirazi, Asghar, *The Constitution of Iran. Politics and the State in the Islamic Republic*, traduit par John O'Kane, Londres, New York, IB Tauris, 1997.
- Sinkaya, Bayram, *The Revolutionary Guards in Iranian Politics. Elites and Shifting Relations*, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, 2015.
- Sreberny, Annabelle, Torfeh, Massoumeh (éd.), *Cultural Revolution in Iran. Contemporary Popular Culture in the Islamic Republic*, Londres, New York, IB Tauris, 2013.
- Tavakoli-Targhi, Mohammad, *Refashioning Iran. Orientalism, Occidentalism and Historiography*, Basingstoke, New York, Palgrave, 2001.
- Takeyh, Ray, *Guardians of the Revolution. Iran and the World in the Age of the Ayatollahs*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2009.
- Therme, Clément, *Les Relations entre Téhéran et Moscou depuis 1979*, préface de Mohammad-Reza Djalili et Farhad Khosro-kavar, Geneve, Graduate Institute, Paris, PUF, 2012.
- Touraj, Atabaki (éd.), *Iran and the First World War. Battleground of the Great Powers*, Londres, IB Tauris, 2006.
- Tucker, Ernest S., *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, Gainesville, University Press of Florida, 2006.
- Yaghmaian, Behzad, *Social Change in Iran. An Eyewitness Account of Dissent, Defiance, and New Movements for Rights*, Albany, State University of New York Press, 2002.
- Ward, Steven R., *Immortal. A Military History of Iran and its Armed Forces*, Washington DC, Georgetown University Press, 2009.
- Wynn, Antony, *Persia in the Great Game. Sir Percy Sykes. Explorer, Consul, Soldier, Spy*, Londres, John Murray, 2003.

